

ДОСЛІДЖЕННЯ
І МАТЕРІАЛИ
З УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

Том VI

НАУКОВА ДУМКА

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

ДОСЛІДЖЕННЯ І МАТЕРІАЛИ
З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ
VI

«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ 1964

13305712/6
4У
Д70
3

У збірнику висвітлюються актуальні питання сучасної української літературної мови, діалектології, історичної граматики та історичної лексикології.

Збірник розрахований на спеціалістів-мовознавців, викладачів української мови: студентів філологічних факультетів.

Редколегія:

Л. Л. Гумецька (голова), І. Є. Грицютенко,
І. М. Керницький.

Звірено-69

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
Інв. 2636734

Исследования и материалы по украинскому языку
Том VI

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту суспільних наук
Академії наук Української РСР

Редактор А. М. Власова

Технічний редактор М. А. Рекет

Коректор М. А. Кривицька

БФ 04635. Зам. № 1884. Вид. № 75. Тираж 850. Формат паперу 60x92¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 11,25. Умовн. друк. аркушів 11,25. Обліково-видавн. аркушів 11,93. Підписано до друку 7.II 1964 р. Ціна 72 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Реліва, 4.

І. Є. ГРИЦЮТЕНКО

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПРАЦЯХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Друга половина XIX ст. і початок XX ст. в історії української філології були часом дальшого її поступу, позначеного гострою боротьбою навколо наукових досліджень шляхів розвитку мови і літератури. Мало не всі з видатних творців художньої літератури так або інакше торкнулись і мовних питань, поставлених на чергу дня як самим життям народу, так і урядами колонізуючих країн і українською національною буржуазією.

Постать Нечуя-Левицького в історії української філології складна і суперечлива. З одного боку — це один з фундаторів української класичної прози з її високоорганізованою літературною мовою, з її майстерно відточеною художньою фразою, котра і зараз часто-густо є взірцем для художника слова і читача, з другого ж — автор філологічних праць «Сьогочасне літературне прямування», «Українство на літературних позовах з Московщиною» — ідейно плутаних, неоригінальних, теоретично безперспективних навіть для свого часу. «Немає в цих статтях, — пише О. І. Білецький, — ні логічної послідовності, ні скільки-небудь переконливої аргументації»¹.

Гостре реагування І. Франка на появу праці «Сьогочасне літературне прямування» (1878) було висловлене у відомій його статті «Література її завдання і найважливіші ціхи». Франко критикував Левицького за змішування в одну купу російської реакції і російської демократичної літератури, за протиставлення української літератури російській та пропагування відчуження цих братніх літератур, тобто за виразні націоналістичні тенденції.

Радянські літературознавці О. І. Білецький і Н. Є. Крутикова у своїх дослідженнях² переконливо довели, що націоналістичні тенденції у статтях Левицького, по-перше, не були оригінальними, а були наслідуванням відомих вже «теорій» М. Костомарова («Две

¹ О. І. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй), Вступна стаття до чотиритомного видання творів Нечуя-Левицького, т. I, стор. 17, К., 1956.

² О. І. Білецький, назв. праця, стор. 16; Н. Є. Крутикова, До характеристики І. С. Нечуя-Левицького, ж. «Радянське літературознавство», № 1, К., 1957, стор. 80—81.

русские народности») і П. Куліша і, по-друге, що між буржуазними націоналістами, «послідовними ворогами російського народу і його культури, та Нечуєм-Левицьким . . . слід провести, — як пише Крутикова, — певну грань»³.

В обох дослідженнях переконливо доведено, що будь-яких «прагнень до пригнічення «чужих національностей» у Нечуя-Левицького «не можна виявити ні в його художніх творах, ні в його статтях»⁴. Крім того, слід мати на увазі, що статті і художні твори того чи іншого письменника можуть бути ідейно і функціонально нетотожними.

Статті і художні твори Нечуя-Левицького яскраво доводять реальність такої нетотожності. «І більше того: незважаючи на всі нісенітніці, — пише О. І. Білецький, — які Нечуй-Левицький висловлював в пориві запалу, наприклад, в статті «Сьогочасне літературне прямування» (1878—1884), про необхідність для української літератури відмежовуватися від російської, ніби «цілком для українців непотрібної. . .» і т. п., ми повинні визнати, що в свій час боротьба за українську культуру, за український народ проти полонізації, боротьба проти насильницької русифікації була прогресивним явищем»⁵.

Хоч мовні питання, порушені Нечуєм-Левицьким у статті «Сьогочасне літературне прямування», є побіжними і поодинокими, все ж слід на них зупинитися, оскільки в мовознавчій літературі вони майже не розглядалися. Окремі ж згадки у своїй більшості обмежуються критикою відомого фігурального виразу письменника про те, що «взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом».

Ізолювавши емоціональну цитату письменника від його порадласти в основу «поетичної книжної мови народної пісні»⁶, взявши за зразок мову поезії Шевченка⁷, ізолювавши від його ж застереження не писати «книжним робленим (розрядка наша. — І. Г.) язиком»⁸ і, зрештою, від мовної практики самого Нечуя-Левицького як художника слова, деякі мовознавці перетворюють цю цитату в гротеск, супроводжуючи її далекодумними, але явно неправомірними висновками про «орієнтацію на мову неосвіченого селянина» тощо.

Справді ж і конкретна галицька дійсність з її дивовижними спробами «москвофілів» поєднати церковнослов'янську і російську мови з місцевими діалектами, і спроби Куліша свідомо архаїзувати мову надмірними вживаннями старослов'янських, віджилих українських слів, а також слів рідковживаних, і спроби народівців поєднати «слов'яно-малоруську мову» з стародавньою народно-

³ Н. Є. Крутикова, назв. праця, стор. 80.

⁴ О. І. Білецький, назв. праця, стор. 16.

⁵ Там же.

⁶ Нечуй-Левицький, Сьогочасне літературне прямування, «Правда» т. II, Львів, 1878, стор. 26.

⁷ Там же, стор. 27.

⁸ Там же, стор. 31.

галицькою й карпатською, тобто спроба створити своєрідне «народовське» «язичіє» з природною домішкою полонізмів, — все це природно відштовхувало письменника і наvertsало на шлях використання живої розмовної мови, усної народної творчості, що були основою мови поезій Т. Г. Шевченка і прози Марка Вовчка.

Явно хибно висловлюючись про поняття реальності, національності і народності як основу «кожної сьогочасної літератури», Нечуй-Левицький правильно говорить про те, що література «повинна промовляти до нації її природним живим язиком, а не чужим, або позиченим в інших старих язиків, не трухлятиною, вишкрабаною з старих паперів, переїдених мишами, якою пишуть люди старої партії святоюрців та москвофілів Галицької та Угорської Русі»⁹.

Пізніше, у 90-х роках, полемізуючи з С. Єфремовим і групою літературознавців з видавництва «Вік», Нечуй-Левицький виразно обстоює «думку про народну мову, як основу літературної мови»¹⁰, заперечує спробу відійти від неї, довільно поводитись з нею, виправляючи слова і форми.

Характерно, що значно пізніше у брошурі «Криве дзеркало української мови» (1912) Нечуй-Левицький повторює згаданий вище фігуральний вираз, коли говорить про характер російської мови літературознавчих творів Белінського, Добролюбова, Писарева та інших. Саме тут він і розкриває той зміст, який вкладає в цю стилістичну фігуру. «Скажемо тільки, — пише Левицький, — що в великоруських вчених, як от Бунін, Белінський, Добролюбов, Писарев, як я добре проаналізував їх мову, скрізь покладена як ґрунт мова «баби Акуліни», цебто чисто великоруська народня»¹¹ (розрядка наша. — І. Г.). Тут же він радить «взятись за мову наших класичних письменників, котрі вже сто год працюють над цією справою й дали зразцеву українську мову, або перейти на мову «баби Мотрі», цебто перейти на пишну чисту мову народних пісень та козацьких дум. . .»¹².

Слід нагадати, що ніколи ніхто не дорікав Пушкіну за його пораду російським письменникам учитись «розмовної мови простого народу (котрий не читав іноземних книг і, слава богу, не висловлює, як ми, своїх думок французькою мовою), вартої також найглибших досліджень»¹³. «Алфієрі, — писав Пушкін, — вивчав італійську мову на флорентійському базарі: не завадило б і нам інколи прислухатися до московських проскурниць. Вони говорять надиво чистою і вірною мовою»¹⁴.

Хоч і дуже загальним було уявлення письменника про характер

⁹ І. Нечуй-Левицький, Сьогочасне літературне прямування, стор. 40.

¹⁰ Н. Є. Крутикова, назв. праця, стор. 95.

¹¹ І. Нечуй-Левицький, Криве дзеркало української мови, К., 1912, стор. 6.

¹² Там же, стор. 14.

¹³ А. С. Пушкін, Полное собрание сочинений, т. XI, стор. 148—149.

¹⁴ А. С. Пушкін, назв. праця, стор. 149.

старої української літературної мови XIV—XVIII ст., все ж він виразно бачив і підкреслював ту її тенденцію розвитку, яка зв'язана була з проникненням у писемну мову живої народної української мови (Пересопницьке євангеліє, твори Климентія, козацькі літописи, декотрі вірші Сковороди, драма Феофана Прокоповича «Милость божія» та інші). В зв'язку з цим автор розвідки вірно твердить, що русифікаторська політика уряду гальмувала розвиток української літературної мови.

Орієнтація письменників початку XIX ст. на «мужичий язик» зумовлена була потребою «писати поперед усього про народ, бо пани вже говорили великоруським язиком . . .». «Котляревський, Квітка, Артемовський писали чистим народним язиком, брали сюжети з народного бити . . .», а «український геній, Шевченко, вже виявив у своїх творах національно-народне прямування в . . . рельєфних фарбах. . .».

Мовою української «реальної» літератури повинна бути «народна українська мова». «Тільки на українській мові література може піти широко й глибоко в українську масу і зробити свою цивілізуючу місію».

Заклик Нечуя-Левицького до розробки ґрунту «живого сільського язика» в тих історичних умовах був заклик прогресивним, гаряче підтриманим, як відомо, і П. Мирним.

Обидва письменники вважали, що створені віками багатства української мови лишалися ще не використаними, лежали цілиною. Тому спроби письменників «шукати нові слова в інших слов'янських язиках, хоч би і в церковнослов'янському», в обхід своїх українських, на думку Нечуя-Левицького, були явищем неправомірним. Основним джерелом повинні стати «народні українські вимови», тобто діалекти, до яких, між іншим, бездоказово він включає і так звані чорноруський (коло Вільна) та білоруський. Стверджуючи право «живого сільського язика» бути основним животворним джерелом української мови, Левицький мав на увазі перед усім мову художньої літератури, її формування. Справді жива народна мова «вносила в книжки» властиві їй граматичні і лексичні особливості, у широкий вжиток увійшли короткі речення розмовного типу з притаманною їм еліптичною будовою та вираженою експресивністю. Але поруч, природно, продовжують своє життя і структурно-лексичні особливості книжної фрази, властиві літературній мові першої половини XIX ст. і успадковані пізнішими поколіннями письменників. Особлива роль у підтримці книжної фрази належить російській мові, вплив якої на українську відбувався не лише через школу і канцелярії, а й через художню літературу. На жаль, Нечуй-Левицький цього не відзначає, замовчує, хоч сліди цього впливу помітні на структурних особливостях художньої і особливо публіцистичної фрази і самого автора. До того ж треба додати, що сліди впливу російської літературної мови помітні і в перекладах українською мовою двох творів Щедрина, здійснених Левицьким у 1869 і 1881 рр.

Заплутавшись у визначенні понять реальність, національність і народність, автор статті «Сьогочасне літературне прямування» не спромігся внести ясність і в розуміння літературної мови, як одягу ідей і фактів у художньому творі. Принагідні фрагментарні зауваження про мову, до того ж надто загальні, часто висловлені не науковою мовою, а стилістичною манерою художника слова, утруднюють наукове коментування цих понять. До того ж слід зауважити, що окремі із цих фрагментарних думок про мову (наприклад, про існування української мови в XI ст. (стор. 7), замовчування уніфікуючої ролі давньоруської мови, основи трьох братніх східнослов'янських мов тощо) є методологічно хибними.

Більш цікавими є спеціальні розвідки Нечуя-Левицького «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1907) та «Криве дзеркало української мови» (1912), написані в пізніший час розвитку української літературної мови — в період активного її вжитку як мови періодики.

У першому номері журналу «Україна» (1907 р., січень), що почав видаватися замість «Киевской старины», була вміщена стаття «Сьогочасна часописна мова на Україні»¹⁶ І. Нечуя-Левицького як полемічна. Оскільки у статті серед інших проблем розвитку часописної мови було порушено також і питання правопису, редакція зберегла авторський правопис статті, хоч він і розходився з правописом, що прийнятий був журналом. Отже, текст статті, крім усього іншого, є цінним друкованим джерелом, в якому найбільш повно представлені правописні норми автора.

Усі три статті, в яких різною мірою порушуються мовні питання, неймовірно розтягнені. Однорідний фактичний матеріал, природно, призводив автора до повторень, до відхилень від основного завдання розвідки — утвердження права так званої наддніпрянської літературної мови і її правопису, вироблених протягом XIX ст. в першу чергу у художній літературі, бути єдиною нормою для всіх стилів літературної мови, зокрема публіцистичного і наукового, які послуговувалися досі російською мовою.

З появою статей І. Нечуя-Левицького впливли на поверхню і правописні, і структурно-лексичні розбіжності між різноманітними літературними творами, здійснюваними на матеріалі територіальних діалектів Наддніпрянської України і Галичини протягом майже столітнього періоду.

З одного боку, багата художня література Наддніпрянської України (Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Шевченко, Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка, Кропивницький, Тобілевич, Коцюбинський, Тесленко і ін.), що розвивалась у тісних братніх зв'язках з могутньою російською літературою, її українська літературна мова, що зростала на базі

¹⁶ Початок праці, закінчення див. у ж. «Україна» № 2 і № 3, 1907. Сторінки: у № 1 — 1—49, № 2 — 183—237, № 3 — 280—331. Далі посилення тільки на сторінки.

середньонаддніпряньських говорів і постійно живилась досягненнями братньої російської мови та її розвиненої стилістики і поезики; з другого боку, ростуча галицька література з її строкатою літературною мовою, але зате зі значною практикою застосування цієї мови в писемній часописній практиці, яка ще в 70-х роках прислужилась самому Нечую-Левицькому в опублікуванні його статті «Сьогочасне літературне прямування». Та не лише одному Нечуєві-Левицькому.

Структурний і лексичний склад обох наріч у своїй основі хоч і був спільний, але все ж мав і розбіжності, до яких додалися нові ускладнення—застосування різних правописних принципів: у Галичині — в основі своїй етимологічного (до середини 80-х років), у Наддніпряньській Україні—фонетичного. Крім того, існували своєрідності у відношенні до використання у ХІХ ст. на обох територіях книжної мови попередніх віків. Певну вагу мало ще й те, що галицька мовна територія довгий час перебувала в чужому мовному оточенні, що й спричинилось до проникнення в галицьку писемну мову значної кількості полонізмів, а також германізмів та латинізмів (через польське посередництво). Всього цього не міг не помічати Нечуй-Левицький, особливо тоді, коли, на його думку, «усі часописи завзялись завести галицьку мову як книжну і на Україні, навіть накидають їй її давнішим письменникам, переробляють при виданнях і в часописах їй їх чисту українську мову»¹⁶.

Автор говорить, що всі часописи «пишуться галицькою книжною мовою, буцім би то вже виробленою, та ще й галицьким не Кулішевим, а Желехівським правописом, котрий чомусь зветься фонетичним неначе всьмішки»¹⁷.

Письменник ставить перед собою завдання «роздивитись, з яких елементів складалася книжна галицька мова, і чи варта вона того, щоб, занедбавши українську народну мову, заводити їй її в українському письменстві»¹⁸.

Через п'ять років, у 1912 р. Нечуй-Левицький знову повертається до цього у відомій своїй брошурі «Криве дзеркало української мови»¹⁹. Уже такою постановкою проблеми автор висловлює своє негативне ставлення до галицької писемної мови у ролі часописної мови на території Наддніпряньської України.

Порушена проблема має кілька сторін, яких не можна не враховувати, розв'язуючи її.

Справді, чи можна було нехтувати багаторічною часописною практикою галицького варіанта літературної мови, основою якої, кінець-кінцем, є не домішки полонізмів і книжних старослов'янізмів, а та граматична структура і той лексичний склад, які в

усьому істотному (крім вузькоговіркового) є спільними з середньо-наддніпряньськими говорами української мови? Чи можна було обминати у часописній мові Східної України ту писемну практику, яка витворилась на базі середньонаддніпряньських говорів? І, зрештою, чи можна було не звернути уваги на той факт, що за впровадження галицької часописної мови на території Східної України особливо активно взялись ідеологи українського буржуазного націоналізму Єфремов і Грушевський, вороги українсько-російської мовної єдності, єдності, що найясніш відбита у так званій наддніпряньській писемній мові?

Досліджувані статті і брошура дають переконливий матеріал для уявлень про ступінь правомірності тверджень автора в зв'язку з порушеними проблемами, про його протиріччя, а часом і просто невірні твердження, зумовлені обмеженістю авторського світогляду.

Питання лексики

В обох розвідках («Сьогочасна часописна мова на Україні» і «Криве дзеркало української мови») автор стверджує, що галицька літературна мова не може бути часописною мовою всієї української території через свій макаронічний характер; основними її складниками є полонізми та галицькі діалектизми. Загрозою для тогочасної часописної мови, як і української літературної мови в цілому, є проникнення полонізмів і галицизмів в писемні форми мови Наддніпряньської України. Це проникнення веде до переродження її, до втрати нею народного характеру, який вона мала протягом усього ХІХ в. починаючи від Івана Котляревського. Ця загроза, на думку Левицького, стосується в рівній мірі і мови науки, і мови художньої літератури.

Макаронічний склад галицької мови поступово засвоюється наддніпряньськими письменниками і іншими культурними діячами через періодичу і впроваджується в письмову практику. З мовою засвоюється і галицький, як пише Левицький, «стародавній етимологічний правопис» з «стенографічними значками», «церковнослов'янський правопис з апострофами», запроваджений у 80-х роках галицьким лексикографом Желехівським.

Справді, стосунки українського народу з польським протягом століть не могли не позначитись на мові обох народів. Цілком природно, що в українській мові є чимало полонізмів (чи то власне польських слів, чи слів іноземних, переданих через польське посередництво), які засвоєні нею і стали органічною складовою частиною цієї мови²⁰. Серед них: *краков'як, мазурка, жупан, пан, ксьондз, вахмістр, рота, вербувати, хорунжий, пошта, опіка, реєстр, бричка, дишло, збруя, орчик, маляр, братва, барвінок, пастернак, петрушка* і т. д.

²⁰ Див. Л. Булаховський, Курс русского литературного языка, К., 1938, стор. 17.

¹⁶ І. Нечуй-Левицький, Сьогочасна часописна мова на Україні, стор. 1.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ І. Нечуй-Левицький, Криве дзеркало української мови, стор. 1—96.

І серед полонізмів, помічених Нечуєм-Левицьким у тогочасних часописних виданнях, є чимало таких, які засвоїла українська літературна мова. Напр.: *шалений* (скажений)²¹, *образа* (кривда), *образити* (скривдити), *ображати* (кривдити), *ошуканець*²² (дурисвіт), *чекати* (ждати, сподіватись), *примушений* (присилуваний), *спіткати* (стрічати), *учень* (ученик), *мусить бути*²³ (повинно бути), *переконання* (пересвідчення), *замислений* (задуманий), *вираховувати* (вилічувати), *цілком* (зовсім), *ображаю* (кривджу), *забито* (вбито), *крок* (ступінь) і т. п.

Всі ці слова існували як лексичні паралелі у літературній мові кінця ХІХ ст. І спроба уникнути зазначених полонізмів, звільнити мову від них була спробою нездійсненою. Тим більше нежиттєвою була пропозиція Левицького заступити вживані у літературній мові полонізми вузькими діалектизмами. Пор.: *уникати* (одмикуватись), *оточення* (околиця), *старанно* (падковито; у Сл., редагованому Грінченком, посилання майже виключно на Левицького), *володіти* (обладувати), *ухвалили* (ствердили), *відокремленість* (одопрічність) і подібні.

Нечуй-Левицький мав цілковиту рацію, коли заперечував штучне введення в українську літературну мову полонізмів типу: *покавалкувати*, *розпарцелювати* (пошматувати), *малженнок* (супруг), *малженство* (подружжя), *навчитель* (учитель), *по-що* (пол. *po co*), *вчуття* (почування), *небавом* (незавбаром) і под.

Цілком слушне також зауваження письменника про те, що «не можна справді без потреби засмічувати українську мову, коли в тій мові є свої відповідні слова» (стор. 44—45). Нащо, наприклад, говорити *навчителька*, *жичити*, *завше*, *встид*, *хтів*, *вчуття*, коли є українські: *учителька*, *бажати*, *завжди*, *сором*, *хотіти*, *відчути*.

Намагання ж Нечуя-Левицького виключити з ужитку полонізми типу *розпач*, *передплата*, *свідоцтво*, *скаржитись*, *рахунок*, *яскравий*, *перешкода*, *ображати*, *цілком*, *забито* і под., що ввійшли в мову українців південно-західної діалектної території, були намаганнями тенденційними, обмеженими, бо нехтувались живі мовні явища. Цілком природно, що вони входили і в галицьку часописну мову, в мову художньої літератури, в українську літературну мову загалом, входили як паралелі, а часом і як єдині слова, якими зазначалось те чи інше поняття. Пор.: *цілком*, *рахунок*, *передплата* та ін. Давня спорідненість української і польської мов зумовила численні лексичні спільності, які часом важко було розрізнити письменникові — авторові згаданих статей, і тоді він подає їх під

²¹ У дужках подаються слова, пропоновані Нечуєм-Левицьким як єдині форми літературної мови.

²² Пор. у «Словарі української мови» (за редакцією Б. Грінченка) дієслово *ошукувати*, посилання на тексти Чубинського, Куліша, Марка Вовчка, Грінченка, Номіса.

²³ Пор. у Шевченка: «Іде шляхом молодиця, мусить бути з проші», Сл., ред. Б. Грінченка. Тут же посилання на твори Нечуя-Левицького: «Мусіла свій гріх у церкві спокотувати».

єдиною назвою: польсько-галицькі слова. Справді, гал. *зимно* відповідає пол. *zimno*, гал. *зимний* — пол. *zimny*; гал. *осібно* — пол. *osobno*, гал. *одяг, вбрання* (і убрання) — пол. *odzież, ubranie*; гал. *податок* (пор. рос. *подать*) — пол. *podatek*; гал. *подібний* — пол. *podobny* і т. д.

Нечуй-Левицький заперечує названі і інші слова, називаючи їх польсько-галицькими. З таким же правом можна було б заперечувати запропоновані письменником і східноукраїнські *холодно*, *холодний*, які теж мають польські паралелі *chłodno, chłodny*; *стосунки* — пол. *stosunki*; *котрий* — пол. *który* (пор. укр. *який* — займенник, заперечуваний Левицьким) і т. п.

Безпідставним також було заперечення проти вживання у часописній мові «галицько-польських» слів *довкола*, *навколо* (тільки навкруги, кругом); *біля* (коло), *окремо* (окроми), *окремиий* (опрічний, нарізний), *зокрема* (нарізно, зосібно), *оголосити* (оповістити), *оголошення* (повідомлення), *примус* (силування), *примушувати* (силувати), *слідом* (слідком), *речинець* (строк), *існувати* (животіти); окремо, без відповідників, наведені слова *лиш*, *лишень*, *пак* і ін.

Літературна мова усі ці слова (і галицько-польські і наддніпрянські) засвоїла як лексичні паралелі. Процес засвоєння тривав майже протягом усього ХІХ ст. Незасвоєними виявились уже на початку ХХ ст. вузькодіалектні та архаїчні: а) з галицької території: *лиш*, *лишень*, *пак*, *зосібно*, *речинець*; б) з наддніпрянської: *животіти* (пор. у словосполученні: «животіє-існує незалежно від людських почуттів»), *слідком*, *окроми*, *подать* (в розумінні податок), згаданих Н. Левицьким.

Поза межами літературної мови залишилися також фонетичні діалектизми типу *отчина*, *одинайцять*, займенники *міні*, *міні*, рідковживаним виявився прийменник і префікс *од*, настирливо пропоновані автором.

Автор мовознавчих розвідок мав рацію, коли стверджував у своїх статтях, що галицькі діалектизми типу *розпука*, *ся*, *отсе чимраз** (це і інші слова, позначені зірочкою, вживаються тепер у літературній мові), *позаяк*, *враз* (в одну мить), *відсоток*, *по тому*, *татож*, *дотепер**, *відтак**, *тоді* і подібні, а також синтаксичні (діалектизми) типу «*того глибокого стін німування*»; «*І знову круг одинця убийчая темрява і тиша панує*», в яких порядок слів нагадує книжну мову з її, як пише автор, «латинською синтаксикою». — не властиві українській мові.

Напр.: «*він вернув домів*», «*він стремить до науки*», «*болить мене дуже*», «*ся бою*», «*бояти му ся*» тощо.

Подібних прикладів наводиться письменником чимало.

Питання граматики

Зауваження автора в галузі граматики, як і в галузі лексики, можна поділити на прийнятні і неприйнятні.

Письменник заперечує проти вживання в українській літера-

турній мові «польсько-галицьких падіжів», зокрема проти деяких форм родового однини, множини та закінчень деяких слів у місцевому відмінку однини іменників другої відміни.

В українській літературній мові не закріпились форми місцевого відмінка іменників середнього роду типу *в століттю, у виконанню, в чеканню, в положенню, в засіданню, на Запоріжжю, в життю, в листю* і т. п., що виникли в галицькій часописній мові під впливом польської мови²⁴, широко практиковані галицькою книжною мовою. І автор праць мав повну рацію заперечувати їх, пропонуючи широко знані на Україні форми живої мови: *у столітті, у виконанні, у чеканні* тощо.

Спроба ввести ясність у вживання родового відмінка однини іменників другої відміни чоловічого роду не була вдалою, бо причини паралельного вживання флексій *-а, -я* та *-у, -ю* не можна пояснити впливом польської мови.

Виникнувши ще на давньоруському мовному ґрунті як результат взаємовпливу іменників двох основ *-о, -у*, ці закінчення уже в давній час вживалися більш-менш послідовно лише в тих випадках, коли йшлося про певні виражені семантичні ознаки слів. Пізніше ж зв'язок з семантикою (поняття маси і одиничності, явищ природи, будь-яких загальних явищ, термінів тощо) для більшості цих слів став єдиним критерієм їх правопису в род. в. однини. Але ще й зараз це питання стоїть на черзі дня, оскільки в правописній практиці навіть письмених мовлян воно інколи розв'язується з допомогою орфографічного словника.

В словах: (для) *народу*, (без) *закону*, (від) *синоду, факту*, (з) *потокі, оркестру, маніфесту, сюжету, стилю* автор радить писати флексію *-а(-я)*, але будь-яких логічних чи граматичних доказів не подає. Він просто вважає, що флексія *-у(ю)* не властива українській мові, крім написання в словах *меду, чаю, сахару, дьогтю*. Що ж до заперечення форм на *-у* в словах *Парижу, Риму, Петербургу, острову*, то справді автор має рацію, як підтверджує наступна мовна практика літературної мови аж до сучасного її стану.

Не прищепились в літературній мові пропоновані також Нечуєм-Левицьким форми род. в. мн. іменників середнього роду типу *оповіданів, писанів, читанів, зібранів, реченів, виданів, сподіванів, проханів, убранів, весіллів, проваллів* і т. п. Крім *зlidнів* (гал. злидень), *подвір'їв* (гал. подвір), *життів, полів* (гал. піль), що є аналогічними до іменників чоловічого роду типу *синів, садів*. Не сприйняті українською літературною мовою пропоновані письмеником форми род. в. мн. іменників жіночого роду *відомостів, статтів, ючів, повістів* замість історично закономірних форм (колишніх і-основ) *відомостей, статей, повістей* і под.

В обох брошурах автор заперечує вживання прийменника *від*, широко знаного у Галичині, а також прийменника *біля*,

²⁴ Пор. ще: «ти шукав її в раюванні, а я в мізкуванні, в життю» (І. Нечуй-Левицький, Сьогочасна часописна мова, стор. 109).

географія яких детально вивчена Левицьким у статті «Сьогочасна часописна мова на Україні». «Я розпитував в прочан з Шабастівки, Іллінець, Манастирщини (Липов. пов.) й з інших, що знаходяться на самісінькій границі Подолі; вони казали, що в їх нема в мові ні *від*, ні *біля*, та вони не чули цих слів і в подольських селах, близьких до їх . . . Слово *від* я чув од прочан Ольгопільського повіту Подольської губернії за 60 верстов за Балтою. На правобережній Україні додержалось воно ще на далекому Поліссі в Грод. губ. . . Є ці слова на сумежі Волині . . . За Дніпром ще животіють *від* і *біля* коло Харкова, бо Квітка-Основ'яненко вживає ці слова та й за ним ще харківці — д. Грінченко і д. Загірня. Зостались ці слова в Полтавській губ. коло Кобеляк. Там вживають ці слова давні переселенці з Подільської губернії». Але невідомо, чому автор розвідки не помітив, що у поезіях полтавчанина Котляревського²⁵ зустрічаються обидва прийменники, а в поезіях Т. Г. Шевченка, що вийшов з тієї ж діалектної території, до якої належав і Н.-Левицький, знаний прийменник *біля*²⁶. Прийменник *від* у мові творів Шевченка справді не зустрічається.

Невластивий поезії Шевченка також і префікс *від-*, крім слів *відтіля* і *відколи*. Пор.: *одбувати, одбути, одвести, одвертати, одговітися, отдавати, оддирати, однімати, одпочивати* і т. ін. (див. словопоказчик В. С. Ващенко). Невластивий цей прийменник і префікс був прозовій мові Панаса Мирного, драматургії Старицького і Тобілевича. В інших класиків української літератури прийменник і префікс *від* вживається як переважаюча норма при рідшому вживанні *од*.

Отже, це не тільки галицьке явище, як твердить Н.-Левицький. Його географія значно ширша, особливо коли взяти до уваги свідчення лексикографічних праць (особливо «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка) і фольклорні записи ХІХ в.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В РАБОТАХ И. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦКОГО

(Резюме)

Во взглядах на основы письменного языка И. С. Нечуй-Левицкий придерживался того общего направления, которое было доминирующим в украинской филологии на протяжении всего XIX в.: живой народный и фольклорный язык в соединении с языком Шевченко должны определять сущность письменного языка. Всякая попытка так или иначе уменьшить роль живого языка народа, как это было в Галиции (галицкое «язычие»), приводит литературный язык к изоляции, к сокращению его коммуникативных функ-

²⁵ Див. В. С. Ващенко, Ф. П. Медведев, П. О. Петрова, «Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського» (показчик слововживання), вид. Харків. держ. університету, 1955 р.

²⁶ Там же.

ций. И все же роль диалектов в галицком письменном языке недооценивать нельзя. Но как раз их то и не замечал Левицкий, отрицая значение галицкого варианта литературного языка в формировании украинского литературного языка. Это относится в первую очередь к лексике и, в меньшей мере, к морфологии.

В начале XX в. объективные исторические условия сложились так, что украинский письменный язык, выросший в основном на средненадднепрянской диалектной основе, получил возможность непосредственно контактировать с теми образцами письменной речи, в состав которых входил галицкий диалект. Естественно, что этот контакт привел к «всасыванию» надднепрянским литературным языком лексических и морфологических элементов галицкого происхождения.

Подобные процессы были характерны и для других литературных языков иных народов.

Диалектные элементы галицкой территории имели благоприятные условия для проникновения в надднепрянский литературный язык — они шли вместе с языком галицкой периодики, создававшейся на протяжении длительного времени. Возражения со стороны писателей-надднепрянцев против проникновения галицких слов и падежных форм не всегда были обоснованы. Об этом легко судить сейчас, через полстолетия, исследуя живое и мертвое, свойственное когда-то галицкому литературному языку. Многие из того, что отрицал Н.-Левицкий в области лексики и морфологии, вошло в украинский литературный язык как галицкая параллель. Отброшено было все узкодиалектное и ненужные заимствования. Языковым исследованиям Нечуя-Левицкого были свойственны противоречия, обусловленные и ограниченностью мировоззрения писателя, и временем, а иногда и отсутствием специальных лингвистических знаний. Но как глубокий знаток живого украинского языка, И. С. Нечуй-Левицкий высказал много ценных мыслей и наблюдений в исследуемых работах о лексических, грамматических и правописных формах украинского литературного языка.

Живая практика писателя-реалиста не только подтвердила все эти наблюдения, а стихийно во сто крат обогатила их, легла твердым основанием в могущественное строение современного украинского литературного языка, его высокой культуры.

Л. М. КОЦЬ

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ЗАСОБАМИ ВИРАЖЕННЯ УМОВНОЇ ТА БАЖАЛЬНОЇ НЕПРЯМОЇ МОДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Із усіх можливих засобів вираження умовної та бажальної непрямої модальності найбільш поширена серед слов'янських мов аналітична форма, названа умовним способом дієслова¹. Притому південнослов'янські літературні мови, чеська — із західнослов'янських, а також деякі діалекти української мови, наприклад гуцульський, зберігають більш чи менш точно як основну ознаку цього способу давні відмінювані форми колишнього аориста допоміжного дієслова *быти*, які разом із формами минулого часу повнозначних дієслів творять складений умовний спосіб (*я пішов бих...*).

У польській літературній мові, а також у ряді діалектів південно-західної групи української мови відбулося злиття форм аориста допоміжного дієслова *быти* з формами перфекта цього дієслова. У результаті виникли форми *бим, бис(ь), би, бис(ь)мо, бис(ь)те, би (бут, буџ, бу, бусту, бусіе, бу)*, які найчастіше з'єднуються з дієсловами, вжитими у формі минулого часу (*пішов-бим*), але можуть оформлятися в окремі частки (*що бим дав, со бут даџ*).

Усі східнослов'янські літературні мови, а в західнослов'янських — словацька, відзначаються закріпленням форми другої і третьої особи аориста допоміжного дієслова *быти*. *Би(б)* стало часткою, що, як і допоміжні дієслова чи афікси, вживані в інших слов'янських мовах у такому значенні, переважно пов'язується з дієсловом у формі минулого часу.

З усіх слов'янських літературних мов процес переосмислення форми *би* у східнослов'янських мовах пішов найдалі. Мовці не тільки не відчують уже в ній форми дієслова, але навіть не бачать можливості відділяти *би (б)* як словотворчий елемент із складу

¹ В статті подається усталена українська назва цього способу. Крім неї чи її відповідників у слов'янських мовах існує ще багато інших термінів на позначення цієї форми («можливий спосіб», рос. «сослагательное наклонение», «условно-желательное наклонение», «потенциальное наклонение», «ирреально-гипотетическое наклонение» тощо).

сполучників *щоб* (*щоби*), *аби*, *якби*, *коби* (*коб*). Доказом цього може бути хоча б дослідження сполучника *щоб* (*чтобы*) у працях окремих мовознавців². Якщо ці мовознавці вважали б, що сполучник *щоб* (*чтобы*) насправді є у досліджуваних сучасних мовах тільки поєднанням з'ясувального сполучника *що* (*что*) з часткою *би* (*б*) (російською та білоруською *бы*), то вони, по суті, заперечували б власне дослідження³.

Хоч слова типу *щоб*, *аби*, *якби* й не поділяються в нашій свідомості на сполучники *що*, *а*, *як* + частка *би* (*б*), але вони зберігають і властивості сполучників, бо пов'язують речення чи частини речень, і властивості часток, бо здатні, як і частка *би* (*б*), вносити в речення значення умовної або бажальної непрямої модальності, а також входити у зв'язок з особовим дієсловом-присудком, вираженим формою минулого часу. Отже, виконуючи роль сполучників, вони виступають водночас і в ролі часток. Напр.: «Ублагала Капітолійський той синкліт, Щоб первенця її вітали Святії ідоли» (Шевченко). Часом значення сполучників у таких словах переважає. Тоді занепадає непряме умовне чи бажальне модальне значення речення або частини речення, у склад якої ці слова входять. Напр.: «Воно (почуття жалю. — Л. К.) привчає декого, щоб їх так зневажали» (Яновський); «Завдання установи — щоб режисер засвоїв цей вірний погляд на твір» (Яновський). В інших випадках значення сполучників відходить на другий план, напр.: «Ось я тебе попомуштрую, не так, як в бурсі... Помелом! Щоб духу в хаті не було!» (Шевченко), або й зовсім занепадає за рахунок зміцнення значення частки, напр.: «Щоб ти так діждала від свого сина!» (Леся Українка); «А щоб ти стояла у чуді та в диві!» (Леся Українка). Як видно з прикладів, те саме слово *щоб* може мати в реченні: а) в однаковій мірі і значення сполучника, і значення частки; б) значення частки, що переважає над значенням сполучника; в) значення сполучника, що переважає над значенням частки; г) тільки значення частки або тільки значення сполучника. Завдяки такій різноманітності граматичних значень важко знайти для нього єдине місце в системі службових слів.

Про труднощі у визначенні граматичного значення слів *щоб* (*щоби*), *якби*, *аби*, *коби* (*коб*) свідчать розходження в поглядах авторів граматик на це значення. Так, наприклад, М. Лучкай⁴

² М. У. Каранська, Сполучник *щоб* у функції сполучника мети і причини в сучасній українській мові, «Мовознавство», «Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР», т. XV, К., 1959; Т. С. Жбанкова, Сложные предложения с придаточными цели и конструкции с обособленными инфинитивными оборотами в русском литературном языке (по памятникам письменности XVII—XVIII веков). Автореферат канд. диссертации, М., 1955.

³ Це питання висвітлюється в «Современном русском языке» (за редакцією Є. М. Галкіної-Федорук), М., 1957, стор. 367.

⁴ «Grammatica slavo-ruthena seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis linguae edita per Michaelem Luskau», Budaе, 1830, стор. 83.

бачить у слові *абим* (*абись*, *аби...*) невід'ємний складник форми умовного способу. Й. Левицький⁵ відносить слова *чтобы*, *дабы* до часток, ставлячи їх в один ряд із *би*. Я. Головацький розцінює їх як сполучники⁶. Й. Лозинський⁷ вважає, що умовний спосіб виражається передусім за допомогою зв'язку умовних сполучників *якби*, *жеби*, *коби*, *щоби* з формами минулого часу дієслів. О. Огоновський відносить до сполучників не тільки всі ці слова, але й частку *би*⁸.

Отже, не лише етимологія слів *щоб* (*щоби*), *якби*, *аби*, *коби* (*коб*), але й їх роль у реченні, при якій сполучниковезначення не виключає значення частки⁹, і амплітуда коливань їх значень у різних типах речення, і, нарешті, мовознавча традиція, що приписувала їм в однакових випадках вживання то роль сполучників, то роль часток, дозволяє розцінювати ці слова як проміжні між сполучниками та частками й умовно називати їх у дальшому дослідженні сполучниками-частками.

В результаті спостережень над уживанням сполучників-часток у сучасній українській літературній мові виникає питання: чи тільки форму «*би* + минулий час дієслів» можемо вважати, як прийнято в граматиках і мовознавчих працях, виразником умовного способу? Сумніви щодо такої оцінки форми «*би*(*б*) + минулий час дієслів» міцніють, коли в різних розділах цих граматик і мовознавчих праць, а також в окремих мовознавчих дослідженнях, знаходимо додаткові зауваження про вживання умовного способу там, де немає форми «*би*(*б*) + минулий час дієслів»¹⁰. Так, про умовний спосіб йдеться тоді, коли розглядаються особливості непрямої мови, коли досліджуються підрядні додаткові речення, обставинні речення мети, умови, причини тощо, хоч у їх складі можемо й не зустріти частки *би*(*б*), а замість присудка, вираженого формою минулого часу, виступають іноді різні неособові форми простого і складеного присудка. Досліджуючи значення частки *би*(*б*) та її синтаксичну роль, автори також вказують на можливість зв'язку цієї частки не тільки з формою минулого часу особового дієслова, але і з формою категорії стану, інфінітива

⁵ Joseph Lewicki, Grammatik der Ruthenischen oder Kleinrussischen Sprache in Galizien, Przemyśl, 1894, стор. 99.

⁶ «Грамматика русского языка, составлена Яковом Головацьким», Львов, 1849, стор. 146.

⁷ «Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego) napisana przez Józefa Łozińskiego», Przemyśl, 1846, стор. 91.

⁸ E. Ogonski, Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880, стор. 212—213; Пор. А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, вып. II, Л., 1941, стор. 99.

⁹ Пор. вживання сполучника *хоч* («Хоч ти не прийшов, збори відбулися») із вживанням частки *хоч* («Хоч одне слово скажи!»); слово *хоч* не виступає водночас і як сполучник, і як частка.

¹⁰ Див., напр., В. И. Чернышов, Описательные формы наклонений и времен в русском языке, «Труды Института русского языка», т. I, М., 1949, стор. 231—234.

і т. п., причому підкреслюють, що частка *би* (*б*), пов'язана з цими присудковими формами, вносить у речення значення, властиве умовному способу.

Така непослідовність у визначенні форми та значення умовного способу дієслів зумовлена тим, що не було встановлено спільної семантико-граматичної основи для конструкцій, які з різних граматичних позицій підводилися під поняття «умовний спосіб». Семантико-граматичною основою усіх таких конструкцій можна вважати значення умовної та бажальної непрямой модальності. Об'єднуючи на такій основі різні форми вираження та особливості вживання «умовного способу», необхідно пам'ятати, що: 1) умовний спосіб дієслів є найбільш граматикалізованим, але не єдиним засобом вираження в реченні значення умовної та бажальної непрямой модальності; 2) умовний спосіб дієслів як граматична форма може й не виражати в реченні умовної (бажальної) непрямой модальності.

Якщо вважати умовний спосіб дієслів найбільш граматикалізованим засобом вираження умовної і бажальної непрямой модальності, то треба встановити, яка граматична форма найповніше виражає це модальне значення, тобто яку граматичну форму можемо з найбільшим правом назвати умовним способом дієслів.

Оскільки значення умовної і бажальної непрямой модальності виражається не тільки за допомогою умовного способу дієслів, слід установити, яке слово (чи який словотворчий елемент) здатне в граматичному відношенні об'єднати різні засоби вираження цього модального значення (із умовним способом включно). Необхідно також простежити, чим підтримується в реченні значення умовної чи бажальної непрямой модальності, якщо немає в ньому жодного спеціального виразника такого значення.

Формально-граматичне значення умовного способу виникає — за словами В. Т. Володіна¹¹ — під впливом значення частки *би* на основі змісту повнозначного дієслова і міняється із зміною цього змісту.

Але ж частка *би* (*б*) пов'язується не тільки з дієсловами. Якщо під повнозначним словом, з яким пов'язується частка *би* (*б*), розуміти всяке слово, що відіграє роль присудка, то можна вважати, що частка *би* (*б*) є основним виразником у реченні значення умовної і бажальної непрямой модальності, що й підтверджується прикладами типу: «Я не сказав жодного слова, що *пустило б* чуття розтікатися звуками в повітрі» (Яновський). Коли ж частка *би* (*б*) входить у зв'язок із повнозначними словами, які не є присудками, тоді вона не вносить в речення ні значення умовної, ні значення бажальної непрямой модальності. «А знаєш, що! Возьмім за дитину, — Тебе б то це» (Шевченко). У випадках першого типу її можна було б вважати реченнєвою часткою, випадки другого типу вка-

зують на її членове значення¹². Так само реченнєвими або членовими вважаються сполучники-частки в залежності від того, чи пов'язуються вони в реченні з присудковим, чи з присудковим словом.

Не тільки частка *би* (*б*) може міняти характер модальності речення, якщо відноситься до його присудка. Уже здавна відзначається в мовознавстві така ж властивість частки *не*, пов'язаної з присудком¹³. Частка *не* реченнєвого типу вводить звичайно в речення значення нездійсненності: дія присудка заперечується у відношенні до дійсності. Дія, виражена за допомогою зв'язку з присудком частки *би* (*б*), не існує в момент мовлення, але можлива в дійсності. Нездійсненність дії тут, однак, більша, ніж при запереченні: за допомогою зв'язку заперечної частки *не* з присудком стверджується відсутність певної конкретної дії доконаного чи недоконаного виду, наказової, теперішньої, минулої або майбутньої, яка виражається у реченні відповідними граматичними формами (виду, часу, способу тощо). Зумовленість чи бажаність дії не є ще дією, тому, як відзначив О. О. Потєбня¹⁴, із усіх часових дієслівних форм вживається у зв'язку з часткою *би* (*б*) тільки форма минулого часу, що заперечує наявність дії в момент мовлення, виражає дію, яка перестала вже існувати в дійсності, а існує тільки в думці.

Оскільки присудком у реченні бувають найчастіше особові дієслівні форми, не дивно, що реченнєва частка *би* (*б*), а також сполучники-частки, завдяки яким створюється в реченні значення умовної чи бажальної непрямой модальності, так часто пов'язуються з особовими дієслівними формами

Думку, що значення, найбільш властиве умовному способу, вводиться в речення саме реченнєвою часткою *би* (*б*) чи сполучниками-частками реченнєвого типу, могли б заперечити факти вживання форм минулого часу в значенні умовної чи бажальної непрямой модальності без частки *би* (*б*) та сполучників-часток. Напр.: «Глядіть, щоб стояв (мій менший син Іван на майдані в Берліні. — Л.К.). *Не упускав дитя і меч*» (Довженко); «Який малий, а як *булисмо не повтікали*, то всіх був нас *поїв*» (за О. Мельничуком); «*Здоров був!*» (розмовна мова). Але ж у першому із наведених речень сполучник-частка існує тільки в контексті, у другому — частку *би* (*б*) легко ввести з конституції, а бажальне значення речення «*Здоров був!*» закріпила традиція.

При таких же умовах можуть виступати з умовним чи бажальним модальним значенням присудки, виражені іншими частинами

¹² Терміни «реченнєва частка» і «членова частка» запозичені у В. Шмілауера (V. Šmilauer, Učebnice větného rozhořu, Praha, 1957, стор. 55).

¹³ Див. Л. М. Коць, Дієприслівник на фоні речення в сучасній українській мові, «Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР», К., 1961, стор. 89.

¹⁴ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, Харьков, 1888, стор. 70.

¹¹ В. Т. Володіна, Условно-желательное (гипотетическое) наклонение в современном русском языке, Куйбышев, 1961, стор. 61.

мови без частки *би* (*б*), напр.: «...[якби розказать] Про якого-небудь одного магната Історію-правду, [то перелякать] Саме [б] пекло можна. А Данта старого Полупанком нашим *можна здивувать*» (Шевченко)¹⁵.

Пропуск частки чи сполучника-частки зумовлений, як свідчать приклади, передусім вимогами милозвучності та соковитості виразу. Пропущену частку (сполучник-частку) в усіх випадках, крім фразеологізмів типу «*Здоров був!*», встановлюємо з контексту чи конситуації. Значення умовної або бажальної непрямої модальності фразеологізмів, у складі яких немає ні частки *би* (*б*), ні сполучників-часток, закріплене мовною традицією. Форми минулого часу та інші форми вираження присудка не можуть самі, без частки *би* (*б*) (сполучників-часток) або відповідного контексту чи конситуації, виражати те значення, яке властиве умовному способу¹⁶.

Такий погляд на роль реченнєвої частки *би* (*б*) та сполучників-часток підтверджують випадки вживання цієї частки (сполучників-часток) у реченнях, де відсутній присудок взагалі або дієслівний присудок, але завдяки частці *би* (*б*) (сполучникам-часткам) зберігається модальне значення, найбільш властиве в реченні умовному способі.

Деякі з конструкцій цього типу звучать як більш чи менш виразно сформовані фразеологізми, напр.: «*Ова! Коби всі бідил Яка скупа!*» (Леся Українка); «*Ні, трохи треба подождать. Воно б то так!* та от що, брате: Літа не ждуть!» (Шевченко); «*Посходились жалкувати, Жалю завдавати. Шкода!, шкода! Якби знаття, Копійчину б дбати...*» (Шевченко).

На окрему увагу заслуговують речення, у яких відсутність присудка в безпосередньому зв'язку із сполучником-часткою *щоб* або часткою *би* (*б*) зумовлена їх особливою будовою: у таких реченнях *щоб*, *хоч би* і т. п. пов'язується в межах відокремленого звороту з повнозначним, але неприсудковим словом, а присудок речення винесений за межі звороту або відомий із найближчого контексту. Значення частки *би* (*б*), сполучників-часток у цих реченнях є проміжним між реченнєвим і членовим. Напр.: «*Нас прийняли, не скажу, щоб добре, але байдуже*» (Яновський); «*Хоч би рута, а то нічого не зійшло!*» (Шевченко); «*Хоч я й не дуже в цих речах кохаюсь, та пам'ятка від любої Йоганни, хоч би яка, для мене завжди мила*» (Леся Українка); «*Я підсковзнувся саме тоді, коли не те, щоб сковзалки, а й пунтьного шматка холоду не було...*»

(Яновський). Доповнювати ці конструкції безпосереднім зв'язком з присудковими формами немає потреби.

Сполучникові-частці *якби* властива здатність відноситися водночас і до підмета (виступати в значенні членової частки), і до присудка (мати реченнєве значення). Напр.: «*Якби не він* (сліпий старець. — Л. К.) *спіткав* мене При лихій годині, Давно б досі заховали В снігу на чужині» (Шевченко).

Відповідно до вимог стилю можна іноді свідомо пропускати повнозначні дієслова-присудки або дієслова-зв'язки у формі минулого часу, зберігаючи в реченні завдяки наявності в ньому частки *би*(*б*) чи сполучників-часток значення умовної чи бажальної непрямої модальності. При цьому частка *би* (*б*) або сполучник-частка без дієслівної форми минулого часу, якої немає ні в вужчому, ні в ширшому контексті, виражає те значення, яке виражала б разом із минулим часом дієслова у складі форми умовного способу. Напр.: «*Один каже: — Брате, Якби я багатий, То оддав би все золото Оцій Катерині...*» (Шевченко); «*Ні, здумайте! Коли б хоч роль тяжка, — А то він грав мірошника-дідка...*» (Рильський).

Не виключений і такий спосіб вживання частки *би* (*б*) або сполучників-часток реченнєвого типу, при якому присудок пропущений в реченні, але відомий із контексту, напр.: «*Кого-небудь треба сватать. Кого ж би тут?*» — старий дума І просить поради у наймички (Шевченко); «*Л у к а ш. Чи то ти сам зробив сопілку? Х л о п ч и к. Сам. Та я не вмю грати. Коб ви-те!*» (Леся Українка).

Про те, що значення, властиве умовному способі, вноситься в речення реченнєвою часткою *би* (*б*) або сполучниками-частками реченнєвого типу, можуть свідчити також апосіопезичні конструкції з відсутніми присудками, як напр.: «*Така, як ти, колись лілея На Йордані процвіла І воплотила, пронесла Святее слово над землею. Якби то й ти, Дністровий цвіте... Ні, ні!*» (Шевченко); «*Перед очима уставав байрак, Та темна ніч, та коні на просторі, Та ніж свячений у твердій руці — Ех так би ...Цитьте!*» (Рильський); «*Женишся на дочці Грекова? — А хоч би...*» (Довженко).

Речення і звороти, які ми розглядали досі, не мають у своєму складі дієслівних форм присудка, але завдяки частці *би* (*б*) чи сполучникам-часткам зберігають значення умовної або бажальної непрямої модальності, притому чим більш реченнєвий характер має частка *би* (*б*) або сполучники-частки, тим виразніше це модальне значення. Відсутні присудки можна іноді реконструювати з контексту чи вловити з конситуації, але в цілому ряді випадків введення в такі речення присудків могло б змінити і структуру речень, і соковитість вислову, що явно суперечило б нормам української мови (фразеологізми). Конструкції цього типу підтверджують думку, що реченнєву частку *би* (*б*) та реченнєві сполучники-частки можна вважати основним виразником значення умовної чи бажальної непрямої модальності.

¹⁵ О. О. Мельничук історично обґрунтовує існування в сучасній українській мові конструкцій цього типу, підкреслюючи водночас роль контексту при їх вживанні (у ст. «Видозміни оформлення речень непрямої модальності», «Слов'янське мовознавство», т. II, К., стор. 151—160).

¹⁶ Тільки на формальній основі можна вважати минулий час дієслів підставою існування умовного способу (Пор. S. S z o b e r, Gramatyka języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 271).

Щоб ясніше уявити собі роль реченневої частки *би* (*б*) та реченневих сполучників-часток, обсяг їх вживання та можливості вносити в речення значення умовної чи бажальної непрямої модальності, проаналізуємо способи зв'язку цієї частки (сполучників-часток) із різними типами присудків.

Про вживання частки *би* (*б*) і сполучників-часток з присудками у формі минулого часу була згадка вище. Випадків такого вживання дуже багато. Вони переважають серед усіх речень з вираженою умовною і бажальною непрямою модальністю. Дієслова виступають при цьому в доконаному або недоконаному виді відповідно до змісту висловлюваного.

На відміну від інших східнослов'янських мов українській мові властиве вживання частки *би* (*б*) та сполучників-часток у зв'язку з давноминулим часом дієслів¹⁷. Конструкція «*був + би* (*б*) (сполучники-частки) + минулий час дієслова» зустрічається і в розмовній українській мові (*був би вправ*), і в сучасній українській писемній літературній мові. Напр.: «*А якби було сказало, то я б не любила. Може була б до криниці у гай не ходила*» (Шевченко); «*Чом же я не знала? Була б його не любила і не цілювала*» (Шевченко); «*Завзятуші пси, що кожен чудо сили і краси, Із тих колишніх славних вовкодавів Були б зробили дурневі аміні...*» (Рильський); «*Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх шибених рук!*» (Довженко)¹⁸.

У більшості випадків дія, виражена конструкцією «*би* (*б*) (сполучник-частка) + давноминулий час дієслів», ніби попереджає в часовому відношенні дію, виражену конструкцією «*би* (*б*) (сполучник-частка) + минулий час дієслів»¹⁹ чи присудком без частки *би* (*б*). Іноді додаються навіть слова, які підкреслюють цю часову послідовність, як бачимо в реченнях: «*Далєбі, дав би карбованця,*

якби був не пропив учора» (Шевченко); «*Нехай би ти була тоді сконала, ніж мала осоромити мене*» (Леся Українка). Але ця послідовність не завжди настільки виразна, щоб можна було вважати її літературною нормою: у цілому ряді випадків дієслівний присудок, виражений формою давноминулого часу, можна замінити присудком, вираженим формою минулого часу, і навпаки. Наприклад, Шевченкове «*Якби знала, що загине, Була б не пустила*» можна було б, не міняючи змісту, перебудувати так: «*Якби була знала, що загине, не пустила б*».

У граматиках минулого століття²⁰ була згадка про існування в українській мові ще однієї форми умовного способу — конструкції «*був + би + був + форма минулого часу повнозначного дієслова*» (*би + редукований давноминулий час*). Вживання цієї конструкції можна проілюструвати реченням: «*Якби я був знав, був би був прийшов до тебе вчора*» (розмовна мова).

Щодо частоти вживання майже поряд із формами минулого часу, які разом із реченневою часткою *би* (*б*) або сполучниками-частками здатні виражати непряму умову чи бажання, можна поставити в сучасній українській літературній мові (як і в інших східнослов'янських, а також у західнослов'янських мовах) форми інфінітива, пов'язані з часткою *би* (*б*) чи сполучниками-частками, особливо сполучником-часткою *щоб* (*щоби*).

Інфінітивні конструкції, у склад яких входить частка *би* (*б*) чи сполучники-частки реченневого типу, здатні виражати те саме умовне чи бажальне модальне значення, що й конструкції з *би* (*б*) або зі «*сполучниками-частками + минулий час особових дієслів*». Як синонімічні, вони можуть виступати в реченні поряд, напр.: «*Не для борні, не для звитяжних воїв Покинеш, доню, череду свою! Хоч би в солодкому зомліть бою! Хоч би згоріла ти, як та згоріла!*» (Рильський).

Значення умовної або бажальної непрямої модальності може виражатися в сучасній українській літературній мові не тільки формами простого присудка або інфінітива. Часто передає його конструкція «*би* (*б*) або *сполучник-частка + предикативний член складеного присудка*». Предикативним членом складеного присудка в цьому випадку бувають: іменники, прикметники, прислівники, категорія стану. Зв'язка, що виражається формою минулого часу дієслова *бути*, може виступати або не виступати в реченні. Нижче розглянемо кожну із можливостей зв'язку частки *би* (*б*) та сполучників-часток із різними формами складеного присудка.

Так, наприклад, у реченнях: «*Якби я знав, я був би міністром*» (Довженко); «*Адже по східному звичаю гості не сміють відмовлятися від дарунків, бо то була б господарям образа*» (Леся Українка) — предикативним членом складеного присудка є іменник.

Про можливість вживання частки *би* (*б*) чи сполучників-часток у зв'язку з прикметником — предикативним членом складеного

¹⁷ Цей «минулий умовний спосіб», або «другий умовний спосіб», властивий передусім західнослов'янським мовам. У південнослов'янських мовах він зустрічається рідко й розцінюється як штучне насадження (див. Л. Андрейчин, Грамматика болгарского языка, перевод В. В. Бородич под ред. Н. С. Державина, М., 1949, стор. 236; Т. Магетіч, Grammatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, 1899, стор. 618).

¹⁸ Такій формі минулого часу приділено немало уваги в деяких українських граматиках XIX—XX ст. Див., напр., М. Луцка у, назв. праця, стор. 83; Ж. Лозініскі, назв. праця, стор. 95; М. Осадца, Грамматика русского языка, Львов, 1876, стор. 202; П. Залозний, Коротка грамматика української мови, ч. I, Полтава, 1906, стор. 39; В. Сімович, Грамматика української мови, Коломия, стор. 208, і ін.

¹⁹ Для більшості західнослов'янських мов така послідовність часів, виражена за допомогою чергування теперішнього й минулого умовного способів, вважалася довго літературною нормою (J. Gebauer, F. Trávníček, Příruční mluvnice česká, § 496, 497. VI. Šmilauer, Novočeská skladba, Praha, 1947, стор. 128; «Naše řeč», XIV, 1930, стор. 39; «Naše řeč», XXVI, 1942, стор. 25). Але дослідження останніх років спростували це твердження. Див., напр., J. Haller, Poznámky k českému kondicionálu, «Listy filologické», R. 72, 1948, стор. 97 і далі; В. Наврәнек, A. Jedlíčka, Česká mluvnice, Praha, 1960, § 136.

²⁰ Див., напр., М. Луцка у, назв. праця, стор. 83.

присудка свідчать приклади: «Як на мене, то не тісна була б з тобою хата» (Леся Українка); «Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви...» (Коцюбинський).

У реченнях, де предикативний член складеного присудка виражений іменником або прикметником, звичайно наявна зв'язка. Зв'язки може не бути, якщо предикативним членом присудка є слова *повинен* або *рад*²¹. Напр.: «Але невже і далі полізуть?... Не повинні б полізти» (Довженко); «Тепер же повинна б ти мені ще бути вдячна, бо маєш в чому вийти до гостей...» (Леся Українка); «На жаль, не всі у вас тут в Палестині шанують римське ймення, Є такі, що раді б зглядити його зо світа» (Леся Українка); «Ой, рад би я людей рятувати, боюся гріха» (Довженко).

Вживаються частки *би* (*б*) та сполучники-частки з предикативними членами—прислівниками: «Сестронько! зглянься на муку! Крапельки крові було б для рятунку доволі» (Леся Українка); «Я ніколи не скажу так на зборах, з трибуни, тому, що це було б ганебно...» (Довженко).

Не виключений зв'язок таких прислівників з інфінітивом: «Цікаво було б побачити, як вони глянуть у вічі одне одному на останніх сторінках» (Яновський).

Окремо слід розглянути ті конструкції, у яких ніби пропущено слова категорії стану, у зв'язку з чим інфінітив, що повинен би бути залежний від таких слів, сам безпосередньо пов'язується із зв'язкою. Напр.: «Тоді, дурні, і вам було б на його вийти з рогаками, А ви злякалися...» (Шевченко); «Немає ніже єдиного случаю, Щоб доладу було згадати» (Шевченко).

На межі між такими реченнями й реченнями, де *би* (*б*) або сполучники-частки пов'язуються з категорією стану — предикативним членом присудка, зустрічаємо речення, у яких слова категорії стану ніби злилися з безособовою формою зв'язки, напр.: «Із немовлям смаглявим мати Солдатів вийшла зустрічати І раптом стрілась із своїм... Могло б позаздрить щастя їм!» (Рильський).

Із слів категорії стану частка *би* (*б*) та сполучник-частка найчастіше пов'язуються із словами: *треба*, *можна*, *слід*. В таких конструкціях зв'язка може виступати або не виступати. Напр.: «А вас, письменних, треба б бити, Щоб не кричали: «Ах! аллах!» (Шевченко); «Вірш треба було б записати до корабельного журналу, коли він у тебе є» (Яновський); «Чим кінчилась ціла ота пригода. Ніхто чомусь не пам'ята, а шкода, Бо всякі можна б висновки зробити» (Рильський); «Замітьте собі, що й нам, обговорюючи корабель, слід було б подумати про те, щоб мачти лягли вздовж палуби, коли зірветься шторм» (Яновський).

У всіх випадках вживання *би* (*б*) чи сполучників-часток у зв'язку зі складеним присудком, незалежно від того, чи виступає,

²¹ На вживання частки *би* (*б*), точніше допоміжного дієслова *бух*, без посередньо у зв'язку із словом *рад* (*гад*) звернув увагу Т. Маретич (назва праця, стор. 625).

чи не виступає в цьому присудку зв'язка, можна вважати, що частка (сполучник-частка) відноситься передусім до предикативного члена складеного присудка. Зв'язка *був*, *була*, *було* і т. д. позбавлена речового значення, отже, присудковою основою речення є не вона, а предикативний член складеного присудка, що, пов'язуючись із часткою *би* (*б*) чи сполучниками-частками, здатний і без дієслова-зв'язки вносити в речення значення умовної чи бажальної непрямої модальності.

Дещо осторонь від конструкцій, які ми розглядали досі, стоїть конструкція *щоб* + форми на *-но*, *-то*, що зустрічається в реченнях типу: «Сьогодні пан сказати посилав, щоб із села привезено Марину Пшиничину...» (Рильський); «Звелів тихенько Людвіг Кутернозі, Щоб прозчено у стайні на порозі, як гості посідають за обід, Максима-коняра...» (Рильський).

Виятково можна знайти в сучасній українській мові речення, у яких сполучник-частка *щоб* пов'язується з дієприслівником: ...«як би вам сказати, Щоб не збрехавши... Нумо знову людей і долю проклинати» (Шевченко).

З часткою *би* (*б*) або сполучниками-частками можуть, отже, пов'язуватися і прості, і складні, і складені присудки. У такому зв'язку вони втрачають те граматичне часове значення, яке їм, як морфологічним одиницям, властиве. Тим самим, форма минулого часу дієслів — простих присудків, форма давноминулого часу дієслів — складних присудків чи форма минулого часу дієслова-зв'язки у складеному присудку не виражають уже ні минулого, ні давноминулого часу; їх часове значення залежить від ситуації, при якій відбулася б, відбувалася б чи бажано, щоб відбулася, їх дія. Тому, говорячи про конструкцію *«би* (*б*), *сполучник-частка* + *минулий*, *давноминулий час дієслів*», маємо на увазі морфологічно нову форму *«би* (*б*), *сполучник-частка* + *форма дієслова, співвідносна з формою минулого, давноминулого часу дієслів*», яка є граматичним виразником значення умовної і бажальної непрямої модальності.

Із східнослов'янських мов в українській та білоруській літературних мовах, зокрема в розмовному жанрі цих мов, зустрічаємо частку *«бодай»*²², яка вживається в бажальних реченнях там, де можна було б сподіватися наявності сполучника-частки *щоб*, вжитого в ролі частки. Про синтаксичну синонімічність *бодай* і *щоб* у таких конструкціях можуть свідчити випадки їх паралельного вживання в реченнях типу: «Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло?! Щоб ти кричав і не переставав!» (Довженко).

Бодай переживає період свого становлення як окрема реченнева частка, не залежна ні від частки *би* (*б*), ні від сполучника

²² На особливості вживання цього слова в українській мові вперше звернув увагу О. О. Потєбня (назва праця, стор. 275—276). Але у наш час уже важко вловити ту значеннєву різницю між конструкціями *«бодай* + *минулий час дієслова*» та *«бодай* + *би* + *минулий час дієслова*», на яку вказував автор.

щоб. Тому, хоч у сучасній українській мові переважають випадки самостійного зв'язку цього слова з формами присудка, вираженого минулим або давноминулим часом, напр.: «Мати скаже: — *Бодай* тії діти *не родились*» (Шевченко); «Куди ти кидаєш, *бодай* тебе об землю *кинуло!*» (Довженко), можна зустріти речення, де частка *бодай* виступає поряд із сполучником-часткою *щоб* або із часткою *би (б)*. Напр.: «— Га! *Щоб бодай* вам добра не було...» (Довженко); «...я пішов шукать того промовця. *Бодай би* я життя *був* загубив, ніж мав його знайти!» (Леся Українка); «А! *бодай бис...*, — клене козар і не кінчає: ану скажеш в таку годину!» (Кожубинський).

Отже, основою вираження умовного та бажального значень непрямої модальності є в сучасній українській літературній мові частка *би (б)*, слова *щоб (щоби)*, *якби*, *аби*, *коби (коб)* (так звані сполучники-частки) та частка *бодай*. Виражаючи такі модальні значення, вони відносяться до змісту цілого речення, тобто є реченневими частками, реченневими сполучниками-частками.

Взагалі частка *би (б)* та сполучники-частки *щоб (щоби)*, *якби*, *аби*, *коби (коб)* можуть бути реченневими, членовими або реченнево-членовими. Як реченневі, вони найчастіше пов'язуються з присудком речення. Членовими такі сполучники-частки та частка *би (б)* бувають тоді, коли відносяться до будь-якого неприсудкового члена речення. Вони мають проміжне реченнево-членове значення в тих випадках, коли частка *би (б)* або сполучник-частка відносяться водночас і до присудка, і до неприсудкового слова.

Частка *бодай* є тільки реченневою часткою.

Грамотичною специфікою реченневої частки *би (б)*, реченневих сполучників-часток та частки *бодай* є їх здатність пов'язуватися з деякими, точно визначеними, дієслівними формами часу, причому форма «*би (б)* + *минулий час дієслова*» є тільки одним із ряду граматицізованих засобів вираження в сучасній українській літературній мові умовного та бажального значень непрямої модальності. До граматицізованих засобів вираження умовного та бажального значень цієї модальності необхідно віднести ще форми: «*сполучник-частка* + *минулий час дієслова*», «*частка бодай* + *минулий час дієслова*» та «*частка би (б)*, *сполучник-частка*, *частка бодай* + *давноминулий час дієслова*». Усі ці форми, а не тільки форму «*би (б)* + *минулий час дієслова*», слід уважати в сучасній українській літературній мові «умовним способом дієслова».

Присудки, з якими може пов'язуватися реченнева частка *би (б)*, реченневі сполучники-частки та частка *бодай*, не мусять виражатися особовою дієслівною формою; вони можуть бути виражені інфінітивом, формами на *-но*, *-то* і навіть, як другорядні, дієприслівником.

Реченнева частка *би (б)* та сполучники-частки реченневого типу можуть відноситися не лише до простого чи складного присудка. Вони вільно пов'язуються з різними формами складеного присудка.

Частку *би (б)*, сполучники-частки та частку *бодай* можемо зустріти в неповних безприсудкових реченнях, які, завдяки реченневому характерові цих часток та сполучників-часток, зберігають значення умовної чи бажальної непрямої модальності.

Безприсудкові речення та звороти фразеологічного типу також виражають значення умовної або бажальної непрямої модальності, якщо до їх складу входить реченнева частка *би (б)* або реченневий сполучник- частка.

Речення, в яких присудок виражений формою теперішнього, минулого чи майбутнього часу, мають значення умовної або бажальної непрямої модальності тільки тоді, коли це значення підтримується мовною традицією (фразеологізми), контекстом або конституцією.

ИЗ НАБЛЮДЕНИЯ НАД СРЕДСТВАМИ ВЫРАЖЕНИЯ УСЛОВНОЙ И ЖЕЛАТЕЛЬНОЙ КОСВЕННОЙ МОДАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

(Резюме)

Основой выражения условной или желательной косвенной модальности являются в современном украинском литературном языке частицы *би(б)*, *бодай*, а также союзы-частицы *щоб (щоби)*, *якби*, *аби*, *коби(коб)* (термин «союзы-частицы» обусловлен двойной ролью в предложении этих слов, а также их структурой), относящиеся благодаря своей связи со сказуемым к содержанию всего предложения. Связь частицы *би(б)* или союзов-частиц с второстепенными членами предложения не влияет на характер модальности предложения.

В современном украинском литературном языке частицы *би(б)*, *бодай* и союзы-частицы способны сочетаться со сказуемыми, выраженными инфинитивом, формами на *-но*, *-то*, в исключительных случаях—деепричастием, но чаще всего входят в состав сказуемого, выраженного формами прошедшего или давнопрошедшего времен глагола, образуя две формы условного наклонения (*прийшов би*, *був би прийшов*). В украинских диалектах зафиксирована, кроме вышеупомянутых, еще одна форма условного наклонения, а именно: *був + би(б) + редуцированный плюсквамперфект (був би був прийшов)*.

Значение условной или желательной косвенной модальности предложения, в которых отсутствуют данные частицы и союзы-частицы, поддерживается контекстом или конституацией, а в отдельных случаях (фразеологизмы)—языковой традицией.

Я. В. ЗАКРЕВСЬКА

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ КАРТОПЛІ (SOLANUM TUBEROSUM)

(На матеріалі II тома «Атласа української мови»)

Назви картоплі, як і сама рослина, належать до числа порівняно недавніх слів, мовознавчий вік яких на східнослов'янському ґрунті нараховує понад два століття. Адже в Росію картопля була завезена лише на початку XVIII ст.¹ широкого розповсюдження набуває вона тільки у XIX ст. Саме на цей час, треба вважати, припадає виникнення різних народних назв цієї рослини. Період появи рослини картоплі різними шляхами проникнення її на Україну значною мірою зумовили ту велику кількість назв, які й досі мають певно окреслене локальне поширення.

Мета нашого дослідження—на основі опрацювання діалектних матеріалів, зібраних для II тома «Атласа української мови», подати географію поширення народних назв картоплі на всій західноукраїнській говірковій території, виявити, проводячи деякі паралелі із сусідніми слов'янськими мовами, спільні шляхи утворення відповідних назв на всій слов'янській території і в пізніший період.

Завдання полягає не стільки в тому, щоб подати вичерпні відомості про всі можливі назви картоплі, скільки у виділенні основних етимологічних груп цих назв. Дані етимологічних спостережень допоможуть встановити походження найбільш поширених груп назв картоплі і таким чином відділити закономірне від випадкового.

При цьому до уваги беремо тільки збірні назви як рослини, так і овочів картоплі, не диференціюючи випадків, коли та чи інша назва означає одну картоплину чи має збірне значення. Не враховуємо також назв численних сортів картоплі та різних похідних слів від неї (назви поля, на якому росла картопля, листя картоплі і т. п.), хоч такі дані дали б цікавий матеріал для ознайомлення з особливостями українського діалектного словотвору.

Різноманітність назв картоплі на території південно-західних

¹ Рослина картоплі походить з Південної Америки. Батьківщиною її вважається південне Чілі, звідки вона в XVI ст. була завезена в Європу. У Росії вона вперше появилась в Петербурзі щойно у XVIII ст., див. БСЭ, т. 20, стор. 283.

говорів уже раніше привертала увагу дослідників. Багато з них зафіксовано у працях І. Верхратського², у словниках Є. Желехівського і С. Недільського³, Б. Грінченка⁴, М. Мельника⁵ та ін. Зроблені також спроби лінгвогеографічного вивчення окремих назв у тій чи іншій групі говорів (Й. Дзендзелівський⁶, М. Парипа⁷). Однак чіткі ізоглоси поширення назв картоплі на всій західноукраїнській говірковій території можна встановити тільки за даними систематично зібраних матеріалів для II тома «Атласа української мови».

У досліджуваних говорах *Solanum tuberosum*, як рослина, так і овочі, відома під багатьма назвами, які можна об'єднати у такі основні етимологічні групи: *карто́пл'а*, *бу́л'ба*, *барабо́л'а*, *мандибу́рка*, *кру́мпл'і*, *ріпа*, *біб*, *гарбу́з* (та інші спорадичні назви).

За своїм походженням ці назви неоднорідні. Одні з них виникли на місцевому ґрунті, інші відбивають більш або менш виразно іншомовні або іншодіалектні впливи.

До найпоширеніших назв в українській мові, подібно як і в інших слов'янських, належить слово *карто́пля*, яке походить з нім. *Kartoffel* (нововерхньонім. *Kartoffel*, давнє *tartuffel* з італійського *tartufo* (з *Trüffel*)⁸.

Утворена на цій етимологічній основі група назв складається з цілої низки фонетичних і словотворчих варіантів: *карто́пли*, *карто́хлі*, *карчо́хі*, *карто́піл'*, *карте́ні*, *карто́хі*, *карто́фл'а*, *карто́фел'*, *ку́ртупл'і*, *карто́шка⁹.*

Подібні назви зустрічаємо і в інших слов'янських мовах. Пор. рос. *картофель*, розм. *картошка*, діалект. *картофи*, *картоси*, *картоха*, *картовка*, *картоши*¹⁰; польськ. *kartofel*, діалект. *kar-*

² Верхратський, Знадоба до словаря южнорусского, Львів, 1877, його ж, Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної, Львів, 1884.

³ Є. Желеховський, Словарь малорусско-німецкий, т. I, Львів, 1886; Є. Желеховський і С. Недільський, Словарь малорусско-німецкий, т. II, Львів, 1886.

⁴ Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I—IV, К., 1907—1909.

⁵ М. Мельник, Українська номенклатура вищих рослин, Львів, 1922.

⁶ Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика), ч. I, Ужгород, 1958, карта № 73.

⁷ М. Парипа, З географії бойківських слів. «Літопис бойківщини», 1938, ч. 10.

⁸ M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, t. I, Heidelberg, 1953, стор. 536; E. Berner, Slavisches etymologisches Wörterbuch, t. I, Heidelberg, 1924, стор. 491; А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, М., 1958, стор. 300.

⁹ Слід відзначити, що в однині граматичний рід слова *картопля* у деяких говірках інколи міняється. Напр., одна *картопліна*, *карчбха*, *картбха*, але один *карто́піл'*, *карчо́х*, *карте́п*.

¹⁰ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. II, М., 1955, стор. 94.

*tofla, felka, karczofle, tufle...*¹¹; сербохорв. обл. *крѣола*¹², болг. *картофи* (з варіантами *картох, картоп, картофа*)¹³.

Можливо, під впливом польської мови зустрічаємо на досліджуваній території форму *картофл'а* в говорах, поширених поблизу українсько-польського кордону. Вже на місцевому ґрунті утворилася форма *картохл'а* (з варіантами *картохлі* і *картохлі*).

Польським впливом зумовлена, мабуть, і форма *карчоха* (діал. польськ. *karczochle*, яку пов'язують з німецьким *Artischocke* (артишок)¹⁴.

До числа порівняно недавніх слів належить слово *картошка*, яке поширилося на території північних говорів (волинських і поліських) під впливом російського розмовного *картошка*.

Назва *картопл'а* (з численними варіантами) відома у північній частині досліджуваної території, яка охоплює поліські, волинські і частково західноподільські говори. У поліських говорах нарівні з *картоплею* виступає також *бульба*, поширена на півночі української території, очевидно, не без впливу близького сусідства білоруської мови, у якій домінуючою на всій говірковій території є літературне білоруське *бульба*¹⁵.

Назва *бул'ба* (з варіантами *бул'ва, бул'а, бул'мані, бул'вані*) займає середню частину досліджуваної території уздовж західного кордону, охоплюючи в основному Дрогобиччину, Львівщину і частково Івано-Франківщину, тобто надсянські, бойківські і частково західнонаддністрянські говори.

Аналогічні назви картоплі відомі і в інших мовах: білорус. *бульба*, чеськ. *bulva*, польськ. *bulba, bulwa*, лит. *bulbe*, латиськ. *bimbalis* та ін.

Деякі дослідники (Е. Маєвський¹⁶, М. Фасмер¹⁷) вважають українську назву *бульба* похідною з польської мови. Однак така думка викликає застереження. Адже в польській мові слово *бульба* чи *бульва* на означення картоплі поширене тільки на незначній території. На польському Підкарпатті, наприклад, що межує з українською територією суцільного поширення назви *бульба*, вона, як про це свідчить діалектологічний атлас М. Малецького і К. Нітша¹⁸, зовсім не вживається.

¹¹ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedzwiedzki, Słownik języka polskiego, т. II, Warszawa, 1902, стор. 282.

¹² Н. И. Толстой, Сербско-хорватско-русский словарь, М., 1957, стор. 359.

¹³ Ст. Стойков, Названия на картофите в български език, зб. «Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов», 1957, стор. 128.

¹⁴ Е. Вернекер, назв. праця, стор. 489.

¹⁵ Про це свідчать матеріали до «Діалектологічного атласа білоруської мови», інформацію про які подала нам науковий співробітник Інституту мовознавства АН БРСР Шелер О. М.

¹⁶ Е. Majewski, Nazwy ludowe kartofla i ich słoworód, «Prace filologiczne», т. IV, 1894.

¹⁷ М. Vasmer, назв. праця, стор. 143.

¹⁸ М. Małeckі і К. Nitsch, Atlas językowy polskiego Podkarpacka, Kraków, 1934, карта № 286.

Отже, назву *бульба* можна вважати співзвучною у різних слов'янських мовах, джерело якої, як цілком вірно вважають такі етимологи, як Е. Бернекер¹⁹, Й. Голуб і Ф. Копечний²⁰, треба шукати у латинському *bulbus* (цибуля).

Польським впливом зумовлений, очевидно, фонетичний варіант *бульва*, поширений в основному у надсянському говорі. У польській мові, як відзначає Е. Маєвський²¹, назва *bulwa* перенесена на картоплю з рослини *Heliantus tuberosus* (топінамбур), яка була відома значно раніше від картоплі під назвою *бульва*. Здовж західного кордону української мовної території (середньої його частини) вузькою смугою тягнеться назва *буля* (скорочена форма від *бульба*), яка вклинюється аж у середньозакарпатські говори.

Назва *барабол'а* займає східну частину наддністрянських (на схід від м. Галича і Золочева), північно-західну частину подільських та буковинських говорів. У меншій мірі поширена вона і на Волині, зокрема у говірках Дубнівщини.

Назву *бараболя* на фоні східно- і західнослов'янських назв картоплі можемо вважати специфічно українською, хоч спорадичні випадки її вживання мають місце також у говорах російської і польської мов.

З інших слов'янських мов до української *бараболі* близькою є болгарська назва *бараббй* (з численними фонетичними різновидами *браббй, бърббй, барамббй, бръмболе, бръмбуле, бараббйки*)²², яку вважають однією з найдавніших назв картоплі в болгарській мові.

На думку усіх дослідників, які займалися етимологією цієї болгарської назви (Е. Бернекер, Ст. Младенов, Д. Шишманов)²³, вона є німецького походження і виникла від назви м. Бранденбург (чеськ. *Branibor*), звідки картопля поширювалась у Чехію та інші країни. Проте є деякі розходження у болгарських дослідників про шляхи проникнення цієї назви в болгарську мову.

Як вважають згадані автори, назва *бараббй* утворилася в болгарській мові за посередництвом чеського *brambor, brambora*.

Іншу думку про шляхи проникнення цієї назви висловив Ст. Стойков, вважаючи, що вона походить не з чеської, а з румунської мови, подібно як і інші болгарські назви (при цьому він не заперечує думки, що виникла вона від назви м. Бранденбург).

Виходячи із даних сусідніх мов, можна припустити, що назва *барабол'а* в українській мові має південне походження і проникла в українську мову двома шляхами: 1) з болгарської мови (занесена

¹⁹ Е. Вернекер, назв. праця, стор. 100.

²⁰ J. Holub, F. Koreňný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952, стор. 82.

²¹ Е. Majewski, назв. праця, стор. 648.

²² Ст. Стойков, назв. праця, стор. 125.

²³ Там же, стор. 127.

болгарськими колоністами²⁴, яких чимало на півдні України); 2) з румунської мови (Румунія межує з українською і молдавською територіями, на яких суцільно поширена назва *барабул'а*). Причому фонетичне звучання української назви на крайньому півдні території повністю збігається з румунською розмовною — *bara-bula*²⁵ і діалектним молдавським *барабуле*²⁶.

У номенклатурі сільськогосподарських рослин, зокрема тих, що поширювались в останні два-три століття, зустрічаються і інші назви румунського походження, відомі у південних говорах. Наприклад, назва *мелай* (кукурудза), характерна для частини закарпатських і гуцульських говорів, є запозиченою з румунської мови (*malai*)²⁷.

До назв картоплі, в основі яких лежать поміна *rgorgia*, слід зарахувати також *мандибурку* (з похідними *гандрабурка*, *бурка*, *бурешка*). Це народна етимологія *магдибурки* (*Magdeburger Frucht*), сорту картоплі, який найбільше поширювався з німецького міста Магдебурга. З часом ця назва стала узагальнюючою і тепер вживається на означення не окремого сорту, а овочів картоплі в цілому.

Назва *мандебурка* згрупована на території покутських, частково північно-буковинських і спорадично гуцульських говорів. Подібні утворення зустрічаємо і в інших мовах. Пор., наприклад, угорське *burgonya* (картопля)²⁸.

Окрему групу становлять в українській мові омонімічні назви на означення картоплі — *ріна*, *біб* і *гарб'удз* (*гарбуз*). Усі вони виникли на українському ґрунті шляхом перенесення назви відомих, поширених предметів на невідомі, але зовні подібні до перших формою, кольором, функціями, які вони виконують, або іншими якостями.

З них найбільшу площу поширення займає *ріна*, яка охоплює територію гуцульських і частину закарпатських говорів між притокою р. Тиси Рікою (західна межа) і басейном р. Пруту (східна межа). Назва *ріна* була відзначена ще І. Верхратським²⁹, а також М. Парипою³⁰ у бойківському говорі. На території сучасного бойківського говору вона вийшла з активного вжитку.

З сусідніх мов *ріна* відома на польському Підкарпатті у го-

²⁴ Болгари відомі як прекрасні огорожники, і саме культура огорожництва на Україні багато в чому пов'язана з болгарями.

²⁵ «Румынско-русский словарь под редакцией Б. Андрианова и Д. Михальчи», М., 1953, стор. 81.

²⁶ «Молдавско-русский словарь под редакцией А. Борщ, М. Подино, В. Соловьева», М., 1961, стор. 74.

²⁷ Й. Дзєндзелівський, Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття, «Studia slavica», 1960, т. VI, стор. 116.

²⁸ «Угорсько-український словник за редакцією О. Рота, Ю. Сака, П. Чучки», Будапешт—Ужгород, 1961, стор. 92.

²⁹ І. В е р х р а т с ь к и й, Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, т. XII, Львів, 1908, стор. 57.

³⁰ М. П а р и п а, назв. праця, стор. 121.

вірках деяких сіл на польсько-словацькому пограниччі³¹, а також у деяких північно-словацьких говорах³² (*гера*), під впливом яких, на нашу думку, вона появилася і в польській мові.

Подібне утворення назв зустрічаємо і в неслов'янських мовах. Пор., наприклад, нім. *Erdrübe* (картопля) або ж спосіб утворення назв інших овочів у нім. мові: *Gelbrübe* (морква), *Rotrübe* (буряк столовий), що дослівно означає «жовта і червона ріпа».

У словнику Желехівського³³ на основі давніших записів для означення картоплі зафіксовано аналогічну назву *бура ріпа*.

У південних районах сучасних закарпатських говорів Й. О. Дзензелівський³⁴ відзначає назви *цукрова ріпа* (цукровий буряк) і *маргова* або *маржача ріпа* (кормовий буряк), які виникли, на його думку, під впливом мадьяр. *гера*, *сикоргера*.

Отже, можна припустити, що давня назва *ріпа*, яка вживалася на означення *Brassica rapa*, перейшла на нову культуру, картоплю, з огляду на зовнішню подібність, а також на подібність функцій, які вона виконувала. Характеризуючи дану назву у закарпатських говорах, Й. Дзензелівський висловлює припущення, що перенесення назви з одної рослини на іншу відбулось у зв'язку з тим, що поширення картоплі, яка стає на Закарпатті з другої чверті ХІХ ст. одним з основних продуктів сільськогосподарського виробництва, зумовило значне звуження висіву коренеплодів ріпи.

Назва *біб* на означення картоплі поширена у деяких говірках Галицького р-ну Івано-Франківської обл., Збараського і Кременецького р-нів Тернопільської обл. Вона зафіксована також Є. Желехівським та І. Верхратським, причому в останнього відзначений *біб* з означенням *земляний*³⁵, яке диференціює назву картоплі від назви звичайного бобу (*Vicia faba*).

Такого типу назви картоплі відомі і в деяких романо-германських мовах. Пор. нім. *Erdapfel*, франц. *potte de terre* (земляні яблука), нім. обл. *Erdkastanie* (земляний каштан), *Erdrübe* (-земляна ріпа), австр. *Erdbirne* (земляна груша)³⁶.

У деяких говірках Наддністрянщини (наприклад, с. Потік Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) вживається слово *біб* на означення картоплі, а для *Vicia faba* слово *бобик*, щоб не змішувати цих двох культур.

Назва *гарбуз* || множ. *гарбузи* (на означення картоплі) належить до числа рідковживаних слів. Вона зустрічається на території так званих ужанських говорів у північно-західній частині Закарпат-

³¹ М. Маґєскі і К. Нітсх, назв. праця.

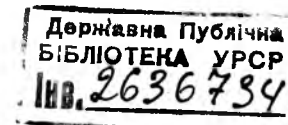
³² Václav Vážný, Příspěvky k slovenskému dialektickému slovníku, Sborník. Matice slovenskej, r. II, Ljubljana, 1924, s. 2, стр. 75.

³³ Є. Желеховський і С. Нежільський, назв. праця, стор. 907.

³⁴ Й. Дзензелівський, Назви..., стор. 123.

³⁵ І. Верхратський, Нові знадобки..., стор. 57.

³⁶ F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin, 1957, стр. 354.

тя. Слово *гарбуз* давнє, широко відоме у значенні *Sisurbita* пахіта в усіх українських діалектах, а також у різних слов'янських мовах. Із значенням *Solanum tuberosum* воно вперше відзначене Ю. Кмітом у бойківському говорі³⁷, а на території Закарпаття — Й. Дзендзелівським у «Лінгвістичному атласі...». У цьому атласі, у порівнянні з матеріалами II тома «Атласа української мови», територія поширення назви *гарб'узі* (у значенні картоплі) обширніша, що зумовлено значно густішою сіткою опорних пунктів. Відповідних паралелей в інших українських діалектах, а також у сусідніх слов'янських мовах не вдалось відшукати. Тому цю назву можна вважати специфічною тільки для частини верховинських говорів Закарпаття.

До спорадичних назв, які мають вузько локальне поширення, слід зарахувати слова *бандурка*, *бандзі* і *кумпітери*.

Бандурка зафіксована ще І. Верхратським у говорі галицьких лемків³⁸, а також М. Малецьким і К. Нітшем на польському Підкарпатті³⁹. Враховуючи територію поширення цієї назви, можна думати, що ця назва виникла під впливом народного чеського *bandor* (літ. *brambor*), утворення якого пов'язують з назвою *Branibor*⁴⁰.

Назва *бандз* (мн. *бандзі*) відзначена у говірках сіл Велика Вільшаниця та Ремезівці Золочівського р-ну Львівської обл. Про етимологію цієї назви важко висловити якесь припущення.

Кумпітера (мн. *кумпітери*) відома у ряді сіл Хустського р-ну Закарпатської обл. Можна погодитись з Й. Дзендзелівським, що на її походження, можливо, мала вплив сусідня румунська мова. Хоч нам не відомі аналогічні назви для картоплі у румунських говорах, однак можна припустити, що *кумпітери* належать до типу композитів, у склад яких входить румунське *terros* (земляний).

Крім спонтанних назв, які виникли на ґрунті української мови, а також тих, що утворилися за зразком іншомовних слів, певне місце у досліджуваних говорах займають також прямі іншомовні запозичення. Це явище в першу чергу має місце на Закарпатті. До таких запозичень слід зарахувати назву *кромплі* (фонет. варіанти *крóмплі*, *крóплі*), суцільно поширену у західнозакарпатських говорах.

Подібні назви відомі і в ряді інших мов. Пор. словацьк. *crumple* (варіанти *krumpire*, *krompele*, *krompere*), чеськ. *krumpir*, *krumple*, болг. *компир*, *кромпир*, угорськ. *krumpli*, румунське

³⁷ Ю. Кміт, Словник бойківського говору, ч. II, «Літопис Бойківщини», ч. 4, Самбір, 1934, стор. 20.

³⁸ Див. словничок до кн. І. Верхратського, Про говор галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 389.

³⁹ М. Малецькі і К. Нітш, назв. праця.

⁴⁰ V. Máček, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стор. 40; його ж, Česká a slovenská jména rostlin, Praha, 1954, стор. 206.

crumpa, *crumpi*, *crumpir*. Ця група назв має у своїй основі німецьк. *Grundbirne*⁴¹, яке в окремих діалектах німецької мови звучить як *grumbire*, *krumpirne*, *krumpir* та ін.

Однак на українському ґрунті назва *кромплі* не утворилася з німецької основи, а є безпосереднім запозиченням з мадярської, а, можливо, і словацької мови, бо, як відзначає проф. В. Важни, у словацькій мові *кромплі* є однією з найбільш поширених назв картоплі⁴².

До прямих іншомовних запозичень на території південно-західних говорів відносимо також назву *земн'ак*, чи *зім'ок*, *земл'ак* (з польського *ziemniak*), відзначену у працях І. Верхратського та М. Мельника.

У сучасних говорах на досліджуваній території така назва картоплі вийшла вже з активного вжитку і в матеріалах для II тома «Атласа української мови» не зустрічається. Вона відома лише представникам найстаршого покоління, які в живій розмовній мові замінюють її іншими назвами, характерними для даної території.

* * *

У результаті спостережень над народними назвами картоплі приходимо до висновку, що шляхи їх утворення мають багато спільного з виникненням інших слов'янських назв. У зв'язку з тим, що рослина картоплі поширювалась на Україну з Європи, зокрема з Німеччини (через Польщу і Чехословаччину), то й частина назв запозичена разом з рослиною від інших народів або ж утворилася за іншомовними зразками.

Інші знову ж виникли на місцевому українському ґрунті в основному шляхом перенесення назви відомих, поширених речей на речі невідомі.

З уваги на поширення на досліджуваній території виділяється три типи назв:

- 1) назви, що є співвідносними із загальнонародними — *картопля*, *бульба* — і, з огляду на територію поширення, у західних говорах є найчастіше вживаними;
- 2) назви, які не є загальнонародними, але відомі і в інших українських говорах — *бараб'оля*, *ріпа*;
- 3) вузьколокальні назви, відомі тільки в межах окремих говорів південно-західного діалекту, — *мандибурка*, *кромплі*, *бандз*, *гарбуз*.

Географічна диференціація окремих назв надзвичайно чітка і прозора. Локальне поширення різновидів етимологічно споріднених груп назв в основному групується навколо цілих діалектних

⁴¹ E. Berneker, назв. праця, стор. 622; A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 269.

⁴² V. Vážný, назв. праця, стор. 75.

масивів або ж окремих говорів. Значний інтерес викликає крайній південь досліджуваної території з погляду найбільшого багатства і різноманітності ботанічної номенклатури.

Для ілюстрації територіального поширення назв картоплі додаємо карту.

УКРАИНСКИЕ НАЗВАНИЯ КАРТОФЕЛЯ (SOLANUM TUBEROSUM)

(на матеріалі II тома «Атласа українського мови»)

(Резюме)

В даній статті на основі вивчення діалектних матеріалів, зібраних для II тома «Атласа українського мови», розглядається географічне поширення різних народних назв картоплі на всій західноукраїнській діалектній території, а також вивчаються шляхи виникнення окремих груп назв.

В результаті наших спостережень на досліджуваній території можна виділити вісім основних етимологічних груп назв картоплі (со значним числом словоформ і фонетичних варіантів), які мають чітку географічну диференціацію, як це зображено на додаваній карті.

М. М. ОНИШКЕВИЧ

ПИТАЛЬНІ, ЗАПЕРЕЧНІ ТА ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ ЗАХІДНИХ ГОВОРІВ УРСР У СВІТЛІ ДАНИХ ЛІНГВОГЕОГРАФІЇ¹

У західних говорах УРСР виявлено п'ять варіантів питальних займенників на означення осіб: *кто*, *тко*, *ко*, *хко*, *хто*.

Домінуючою формою у говорах західних областей УРСР є літературна форма *хто*, яка суцільно охоплює всі говори північного та південно-західного діалектів, за винятком центрально-закарпатських говорів². Виявлені в західних говорах форми питальних займенників та їх варіанти в процесі історичного розвитку зазнали порівняно незначних фонетичних змін. Форма *хто* (<*кѣто*) виникла в давньоруській мові після занепаду зредукованих голосних через дисиміляцію *к — т*: *кѣто* > *кто* > *хто*. Вона вперше зафіксована у пам'ятках XII—XIII ст.³

У староукраїнських грамотах, писаних на західноукраїнській території, вона зустрічається вже у 1322⁴, 1356⁵ та 1378 рр⁶. Форма *хто* виступає також у Віслицькому статуті (1347)⁷, але тільки в грамотах XV ст. вона починає вживатися частіше⁸.

Форма *кто*, як релікт давнього *кѣто*, спорадично і, як правило, паралельно з іншими формами фіксується у середньополіських говорах (Берестя Дубровицького р-ну Ровенської обл.), у північній та східній частинах Закарпаття (Скотарське Мукачівського р-ну, Кобилецька Поляна Тячівського р-ну)⁹.

¹ Стаття написана на основі матеріалів II тома «Діалектологічного атласа української мови». Крім цього, у статті використано роботу Й. С. Дзендзелівського «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР» (лексика), ч. II, Ужгород, 1960.

² Див. карта № 1.

³ Див. А. Кривський, Українська грамати́ка для учеників вищих класів гімназій і семінарій Подніпров'я, т. II, вип. I, М., 1907, стор. 27.

⁴ Див. Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI, К., 1883, № 1, стор. 1—4.

⁵ Див. А. Кривський, назв. праця, стор. 540.

⁶ Див. В. Розов, Українські грамоти, т. I, XIV в. і перша половина XV в., К., 1928, № 13.

⁷ Див. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археологической комиссией, т. I, СПб., 1846, № 2.

⁸ Див. В. Дем'яничук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст., К., 1928, стор. 18.

⁹ Названа форма фіксується також в українських говорах на території Словаччини (див. Є. Грицак, Мова Олександра Духновича, Львів, 1937, стор. 5).

Як на Закарпатті, так і на Поліссі форма *кто* — це явний архаїзм, що зберігся на цих територіях поряд з багатьма іншими мовними архаїзмами.

Українські говори Закарпаття особливо багаті на різні фонетичні варіанти питального займенника *кто*. Одним із таких варіантів є форма *тко*, що виникла внаслідок метатези приголосних (*кто*—*тко*). Ця форма суцільно охоплює все центральне Закарпаття (західною лінією, що відмежовує форму *тко*, є ріки Уж, Тур'я, а потім притоки, що впадають в них; північно-західна границя поширення форми *тко* співпадає з адміністративним кордоном Мукачівського р-ну, а також з північно-західною частиною Міжгірського р-ну). На сході такою межею є ріки Шопурка і Чорна Тиса. В районах, більш висунених на південь, паралельно з формою *тко* вживається форма *ко*.

Ці дві форми (*тко, ко*), поширені в середньозакарпатських говорах, викликають особливий інтерес з уваги на їх генезис.

До цього часу єдиним і панівним було припущення І. Панькевича про те, що середньозакарпатські форми *тко, ко* запозичені з сербохорватської мови за посередництвом сербських колоністів (гайдуків та купців «раців»), які поселилися на території Закарпаття у XV ст.¹⁰ І справді, якщо співставити сучасні сербохорватські форми питальних і заперечних займенників *kō, tkō, nitkō* з середньозакарпатськими *ко, тко (нітко)*, то як з боку структури, так і фонетики вони ідентичні. Проте в даному випадку викликає сумнів думка І. Панькевича про час запозичення названих форм із сербохорватської мови.

Дані лінгвогеографічного аналізу, а також факти історії, етнографії та археології дозволяють висунути іншу гіпотезу про час і джерело появи таких форм у говорах Закарпаття¹¹. Виникає припущення, що форми *тко, ко* в закарпатських говорах значно архаїчніші, запозичені з сербохорватської мови в період безпосереднього перебування південних слов'ян зі східними у V—IX ст.¹²

У північно-західній частині Закарпаття¹³ (в басейні р. Тур'ї села: Перечин, Вільшанки, Туриця, Тур'я Пасіка, Лумшори, Лукицари Перечинського р-ну) при стику форм *кто* і *тко* виступає ще форма *хко*, яка виникла в результаті контамінації форм *кто* і *тко*.

¹⁰ Див. І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938, стор. 31, 289, 401; його ж, Нарис історії закарпатських говорів, Acta Universitatis Carolinae, Прага, 1958, стор. 63.

¹¹ Ця гіпотеза вимагає ще додаткових спеціальних досліджень і нових фактичних даних. Майбутня робота над укладанням атласа говорів Карпат значною мірою допоможе вирішити це питання.

¹² Див. С. Б. Бернштейн, Очерки по сравнительной грамматике славянских языков, М., 1961, стор. 80.

¹³ Див. карта № 1.

У західних говорах вживаються чотири варіанти предметних займенників: *што, шо (ш'о), чо, шчо*.

Домінуючою формою у західних говорах є форма *шо* (< *што*), яка охоплює всі названі говори, за винятком південно-західної частини Закарпаття¹⁴. У північно-західній частині Закарпаття (у верхньому басейні рік Уж, Люта, Латориця) локалізується фонетичний варіант *ш'о*.

Давньоруська форма *што* в основному збереглася в центральній частині Закарпаття. Однак сфера поширення архаїчної форми *што* значно менша, ніж сфера поширення архаїчної форми *тко*¹⁵. Форма *што* тільки один раз виступає у середньополіських говорах (Березове Сарненського р-ну Ровенської обл.). Враховуючи те, що село Березове безпосередньо межує з БРСР, можна вважати, що в даному випадку форма *што* є запозиченням з білоруських говорів. Ця форма типова також для лемківських говорів¹⁶. Вона зрідка виступає ще й у говорах підляських¹⁷.

У лемківських говорах та деяких говорах Закарпаття (між Угом та Лабірцем) м'якість африката *ч* (< *чъто*) дійшла до такого ступеня, що витворився новий приголосний, м'який *ш'*. Ця м'якість, як думає І. Панькевич, привела до соцатизму: *ш'то* (< *шъто*) > *ш'ш'о* > *сш'*¹⁸.

Дуже рідкісна у сучасних слов'янських мовах архаїчна форма *чо* (< *чъ*)¹⁹ виступає в говорах західних областей: у південній частині гуцульських (Дихтинець Сергії Вижницького р-ну Чернів. обл.) та у північно-східній частині буковинських говорів (на схід від 26 меридіана: села Малинці, Берестя Новоселецького р-ну, Реманківці Кельменецького р-ну Чернів. обл.). Спорадично ця форма зустрічається ще в покутських говорах (Голосків Городенківського р-ну Івано-Франків. обл.), у південно-західній частині подільських (Рахнівка Дунаєвського р-ну Хмельн. обл.), центральній частині буковинських говорів (Михайлівка Глибоцького р-ну Чернів. обл.), наддністрянських (Зубрець Бучацького р-ну Терноп. обл.) та закарпатських говорів (Довге Берегівського р-ну Закарп. обл.).

У лінгвістичній літературі є різні думки з приводу походження форми *чо*. Деякі дослідники вважають, що вона походить

¹⁴ Див. Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, карта № 265.

¹⁵ Див. карта № 1 та № 2; Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, карта № 264, 265.

¹⁶ Див. І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 128.

¹⁷ Див. В. Сімович, Українське «що» (ščo) (відбитка), Б-ка АН УРСР, Львів, № 21702, стор. 150.

¹⁸ Див. І. Панькевич, Нарис історії..., стор. 122.

¹⁹ Див. М. А. Колосов, Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка, Варшава, 1878, стор. 237; А. И. Соболевский, Очерк русской диалектологии, «Живая старина», 1892, вып. 4, стор. 52; Н. Н. Дурново, Хрестоматия по малорусской диалектологии, М., 1913, стор. 17, 33, 41, 47.

безпосередньо з праслов'янського* *чь* (без частки *то*)²⁰, залишки якого збереглись у прислівниках типу чеськ. *pač, proč zač*; пол. *prócz*; рос. *прочь*, укр. діал. *нич*; серб. (чаковське) *нић*; словен. *nič*. Натомість проф. Дурново вважає, що форма *ч'о* в російських говорах є новотвором з *ч'его*²¹. Це останнє припущення недостатньо аргументоване. Фонетичний процес заміни *ч'его* > *ч'ео* > *ч'оо* > *ч'о* дуже проблематичний. Він, як правило, стосується новішого періоду. Проте форма *чо* зафіксована вже в давніх пам'ятках письменства (в Іпатієвському списку літопису 1425 р., в північнодвинських грамотах XIV—XV ст. та в «Слові о полку Ігоревім» за вид. 1800 р.)²². Факт наявності форми *чо* в давніх пам'ятках письменства та дані порівняльно-історичного вивчення цього явища змушують нас приєднатися до думки тих вчених, які вважають, що названа форма на слов'янському мовному ґрунті є реліктом давньої форми називного-знахідного відмінка **чь*.

Форма *шчо* поширена по всій мовній території західних говорів. У переважній більшості випадків вона вживається паралельно з формою *шо*. Найбільш послідовно ці форми (*шчо* і *шо*) виступають поряд у західно-, рідше середньополіських та наддністрянських говорах²³.

Проблемі походження сучасної української літературної форми *що* присвятили багато уваги різні вчені. Так, наприклад, О. О. Потебня виводить її із давньоруського *что*, *што* через ослаблення звука *ч* > *ш*, спираючись на форму *ш'ш'о*²⁴. Ф. Міклошич, І. Житецький, М. Колосов, О. Шахматов, І. Панькевич шукають способу утворення сучасної української форми *що* через асиміляцію *т* до *ш*²⁵. А. Кримський пов'язує перетворення давнього *што* > *що* з природною м'якістю шиплячого *ш*, в результаті чого форма *што* могла змінитися у *што*, а далі в процесі розвитку в *шчо*, яке після ствердіння шиплячих дало сучасне *що*²⁶.

Погляди О. Соболевського на походження форми *що* базуються також на законах фонетичної еволюції. Однак вихідною точкою

²⁰ Див. М. А. Колосов, назв. праця, стор. 237; А. А. Шахматов, Курс истории русского языка, вид. 2 (літографоване), ч. 2, СПб., 1911—1912, стор. 246—247.

²¹ Див. Н. Н. Дурново, Очерк истории русского языка, М.—Л., 1924, стор. 294.

²² Див. П. Я. Черных, Очерки по географии русского языка, местоимение «что» и его варианты, М., 1947, Б-ка ин-та русского языка АН СССР, № 36247, стор. 109—110.

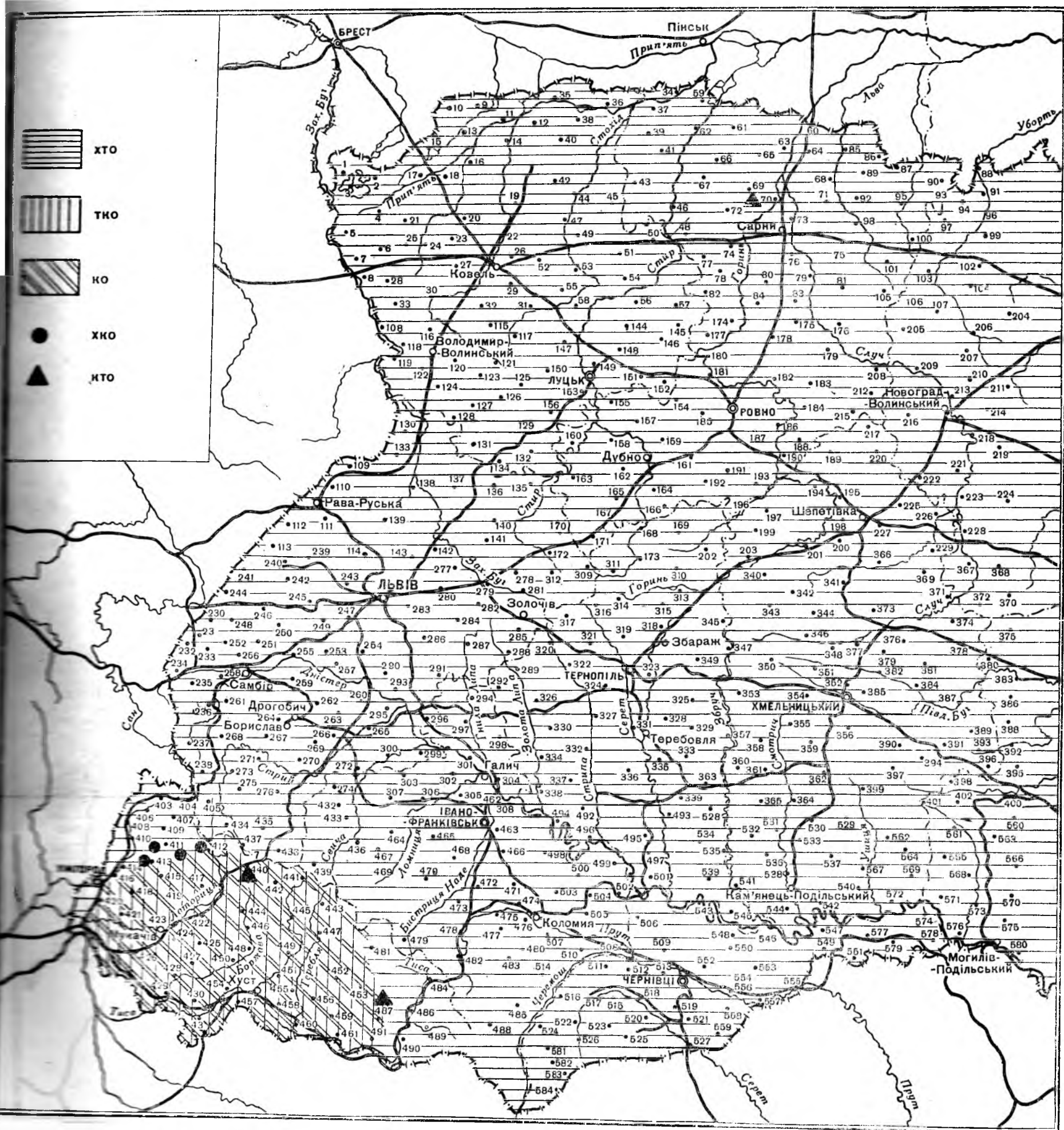
²³ Див. карта № 2.

²⁴ Див. А. А. Потебня, О звуковых особенностях русских наречий, «Филологические записки», Воронеж, 1865, вип. 1, стор. 70.

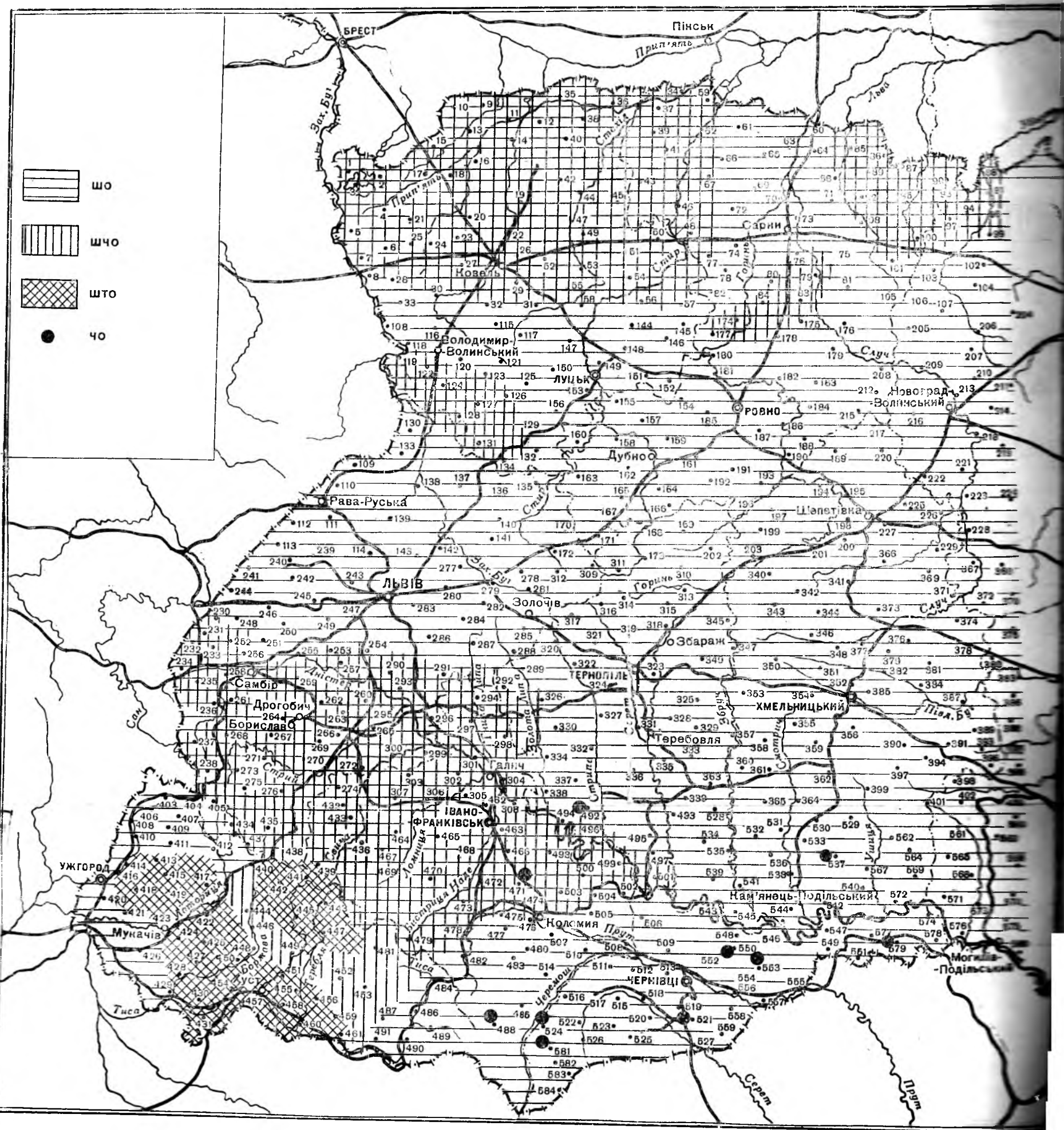
²⁵ Див. F. g. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Formenlehre, Wien, 1856, ч. II, стор. 67—68, 403—404; И. П. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876, стор. 449; М. А. Колосов, назв. праця, стор. 273; А. А. Шахматов, назв. праця, стор. 300—357; І. Панькевич, Нарис історії..., стор. 63, 117.

²⁶ Див. А. Крымский, назв. праця, стор. 30.

- ХТО
- ТКО
- КО
- ХКО
- КТО

- ШО
- ШЧО
- ШТО
- ЧО

в поглядах О. Соболевського є не називний, а родовий відмінок: *ч'со* (\geq *ч'шо* \geq *ш'ш'о* \geq *шч'о*)²⁷. Цю гіпотезу повністю прийняв В. Вондрак²⁸. О. Соболевський і в пізніших працях придержувався своєї гіпотези, уточнивши лише те, що переходи *ч* — *ц* (*чсо* \geq *чсо* \geq *со* у західнослов'янських мовах) перешкодили форми не-прямих відмінків: *чему*, *чем*²⁹.

Питанням виникнення українського *що* займався відомий польський славист Т. Лер-Сплавінський³⁰, який на підставі аналізу матеріалів з історії мови висунув цікаву гіпотезу, суть якої зводиться до того, що сучасна форма *що* виникла в результаті контамінації *što* + *čьso*. Цю думку підтримує П. Я. Черних, спираючись на лінгвогеографічні дані російських говорів³¹.

На певну увагу в цьому питанні заслуговує стаття В. Сімовича³², в якій автор висловив таке припущення: форма *що* виникла в результаті поєднання першого складу родового відмінка *чо-* (\leq *чого*) із часто вживаним прийменником *з* (з давнього *изъ*): *з чого* \geq *ж чого* \geq *шчого* \geq *шчо-го* \geq *шчо*. Натомість *ч* у непрямих відмінках, де не було *о* (орудний, місцевий), перешкодило цьому *шч* (з називного, знахідного) перейти до всіх інших відмінків³³. Але недоліком роботи В. Сімовича слід вважати те, що автор, досліджуючи це питання, мало використовує дані української діалектології. Крім того, викликає певний сумнів надто складний шлях еволюції форми *що*.

Навряд чи можна повністю прийняти гіпотезу інших дослідників, напр. С. П. Бевзенка, який вважає, що сучасна українська літературна форма *що* виникла із *што* шляхом морфологічної аналогії: перенесенням звука *ч* на місце *т* із непрямих відмінків³⁴. Теоретично ця гіпотеза зовсім імовірна. Проте українська мова не знає інших аналогічних прикладів фонетико-морфологічних змін, які підтверджували б правильність цього припущення. Не може тут служити прикладом поширена на Закарпатті форма *хко*, бо вона виникла не в результаті аналогії до інших форм відмінків (*кого*, *кому*), а шляхом контамінації при стику форм *хто* і *тко*.

²⁷ Див. А. Соболевский, Русско-болгарские формы «шо», «шчо», «шо», «Русский филологический вестник», т. VII, Варшава, 1882, стор. 278—281.

²⁸ Див. V. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, f. II, Göttingen, 1908, стор. 108.

²⁹ Див. А. Соболевский, Лекции по истории русского языка, вид. II, СПб., 1891, стор. 108.

³⁰ Див. T. Lehr-Spławinski, Drobiazgi z morfologii matoruskiej, Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, т. II, Lwów, 1925, стор. 501.

³¹ Див. П. Я. Черних, назв. праця, стор. 112.

³² Див. В. Сімович, Українське «що» (*ščo*), «Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського, частина історично-літературна, З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин діяльності», К., 1928.

³³ Див. В. Сімович, назв. праця.

³⁴ Див. С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 166.

Нам видається неможливим вирішити це питання без залучення даних лінгвогеографії. Як відомо, українська мова зберегла з попереднього періоду свого розвитку два основні варіанти займенників: *чьто//што*. Давня форма родового відмінка однини *чьсо//чсо*, засвідчена в давньоруських пам'ятках, у сполучі з заперечною часткою *ни-* (*нищо*)³⁶, вживається ще по сьогоднішній день у закарпатських говорах у формі *нічио*, а в наддністрянських — у формі *ничо*.

Матеріали картотеки «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.», яка складається у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР, засвідчують графічно форму *що* в переважній більшості молдавських документів XV ст.: «... и дали есмы цркви (!) стои патици *що* на романове торгу где лежи(т) стопочившаж...»³⁶; «... *що* є(ст) имъ бьлоша...»³⁷; «... *що* емоу дал оуико его пан ѿцел и дочка его Кръстина»³⁸. У молдавських грамотах, оригінали яких зберігаються в бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві, займенник *що* передається графічно *ѡо*: «У другїи сто(л)пъ *ѡо* є(ст) на ѿбочи» (Б-ка ім. В. І. Леніна, ф. 159, док. № 13). У молдавських грамотах паралельно виступає також написання *што*: «*што* сѧ назовет господарським именем»³⁹; «...село *што* замѣниль за добривци...»⁴⁰. У документах XIV—XV ст. з території України майже як правило засвідчена форма *што*.

Виняток становлять тільки дві грамоти: 1) «Підтвердна грамота Казимира Великого з 1361 р., писана в Судомірі», де зустрічаємо таке написання: «... дали есмо... село, *што* в тых дѣдин, у граничах»⁴¹; 2) «Запис Анни Лисиченкової з 1494—1509 рр., даний в Овручі» з таким написанням: «...*що* я тое после пана своего небожика сполнила...»⁴².

Графіка займенника *що* в молдавських грамотах не розкриває звукової якості слова. Можливо, що написання *щ* означало звукосполучення *шт*. Підтвердження цього припущення може служити паралельне написання *ѡо//што* в інших документах з цієї ж території. Отже, на основі даних молдавських пам'яток XIV—XV ст., де, треба гадати, тільки графічно засвідчена форма *що*, важко говорити про час виникнення займенника *що* на українському мовному ґрунті. Слабким доказом існування форми *що* в україн-

ській мові XIV—XV ст. є і наведені вище два випадки написання *цто*, *цто* в грамотах з інших територій. Спорадичність їх появи не може бути основою для якихось категоричних тверджень. Ця проблема вимагає спеціального дослідження. Дотепер існує дві різні думки про час виникнення форми *цто*. Т. Лер-Сплавінський вважає, що вона виникла приблизно у XIV ст.⁴³ С. П. Бевзенко відносить її до періоду, не пізнішого кінця XIV — початку XV ст.⁴⁴ А. Кримський⁴⁵ час витворення цієї форми намічає на кінець XVI — початок XVII ст. Власні спостереження дають підставу вважати твердження А. Кримського найбільш правдоподібними.

Форма *чо* поки що не засвідчена у картотеці «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.»; форма *шо* виступає один раз у грамоті з 1466 р., написаній в Острозі⁴⁶. Обидві ці форми вживаються у сучасних говорах західних областей УРСР. Форма *што*, як відмічалось вище, виступає в північних і карпатських говорах паралельно з формою *шо*. Але спостерігається, що форма *шо* помітно витісняє форму *што*. Форма *чо* збереглася у південно-східній частині західних говорів, яку в свою чергу витісняють форми *ичо* і *шо*.

На підставі лінгвогеографічного аналізу можна прийти до висновку, що в результаті впливу одних говорів на інші (не виключено, що вирішальну роль тут відіграла міграція народів в XV ст.) виникла нова різновидність *ичо*, яка постала в результаті контамінації форм *шо* і *чо*.

Підтвердженням думки про можливість виникнення форми *цто* на морфологічному ґрунті може послужити карта озера Селігер. У говорах озера Селігер виявлено п'ять варіантів предметного займенника *цто*: *што*, *ч'то*, *ш(шо)*, *ичо*, *чо*. У центральній і західній частині згаданих говорів виступає варіант *чо*, на схід від нього — *ш(шо)*. При стикку *ш(шо)* з *чо* виступає варіант *ичо*, який, очевидно, також виник шляхом контамінації *шо* + *чо*, бо навряд чи можна припускати, щоб у говорах Новгородської області був вплив української мови.

П. Я. Черних, спираючись на дані лінгвогеографії та залучаючи факти історії мови, прийшов до висновку, що в російських говорах форма *цто* виникла в результаті контамінації форм *што* + *чо*⁴⁷.

Заперечний займенник *ніщо* виник у спільнослов'янський період у результаті поєднання частки *ни* з питальним займенником **чь*. Подібним шляхом (через поєднання частки *нѣ* з питальним займенником) виникли неозначені займенники *нѣкто*, *нѣчто*.

³⁶ Див. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. II, СПб., 1895, стор. 454—5 (у статті «ничьто»).

³⁷ «Documentele Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare», publicate de Mihail Costăchescu, vol. I, Iași, 1931, стор. 60—61.

³⁸ Там же, стор. 168—169.

³⁹ «Documentele lui Ștefan cel Mare», publicate de Ioan Bogdan, vol. I, București, 1913, стор. 74.

⁴⁰ Там же, vol. II, стор. 302.

⁴¹ Назв. видання М. Costăchescu, стор. 317.

⁴² Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, т. I, Lwów, 1868, стор. 6.

⁴³ «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», кн. VIII, К., 1894, стор. 8.

⁴⁴ Див. Т. Лер-Сплавінський, назв. праця, стор. 501.

⁴⁵ Див. С. П. Бевзенко, назв. праця, стор. 167.

⁴⁶ Див. А. Кримський, назв. праця, стор. 28—32.

⁴⁷ Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, т. 1, Lwów, 1887, N LXIV, стор. 60.

⁴⁸ Див. П. Я. Черних, назв. праця, стор. 112.

З розвитком української мови для утворення заперечного займенника почала вживатися частка *ні-*, замість закономірної *ни*⁴⁸. Такі форми зафіксовані у пам'ятках літератури XVI—XVII ст. (П. Беринди, І. Вишенського, Я. Гаватовича).

У західних говорах виявлено шість відповідників на означення предметного заперечного займенника *ніщо*. Кожний з цих відповідників має свої фонетичні та морфологічні варіанти. Найбільш поширеною у західних говорах УРСР є форма *н'ішчо* з її фонетичними різновидами: *нішч'о*, *нішч'о*, *нишч'о*, *нішч'о*, *нешч'о*. Форма *н'ішчо* та її фонетичні різновиди розпорошена по всій території названих говорів. Найчастіше вона фіксується паралельно з іншими формами, рідше виступає самостійно. Форма *н'ішчо* локалізується у покутських гуцульських говорах, а також у центральній частині наддністрянських говорів (в районі на північ від м. Галича). Спорадично вона вживається у західно- та середньополіських, волинських та подільських говорах⁴⁹. Варіант *нишч'о* (*нішч'о*, *нешч'о*) поширений в основному в західно- та середньополіських говорах. Найчастіше він виступає паралельно з формою *ничого* у західній та північній частині західнополіських говорів (Гороховище, Запілля, Мосир Любомльського р-ну, Щедрогір, Сошичне, Шлапань, Цир Камінь-Каширського р-ну, Гряддя Ківерцівського р-ну Волин. обл.; Привітівка, Дубчиці Дубровицького р-ну Ровен. обл.). Даний варіант та його фонетичні різновидності виступають також у південно-західній частині середньополіських говорів (Ленчин, Кам'янка, Мар'янівка Березнівського р-ну, Яполоть Сарненського р-ну, Оржів Ровенського р-ну Ровен. обл.). Спорадично він фіксується ще у волинських говорах (Успенське Перше Ровенського р-ну Ровен. обл., Чижівка, Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомир. обл.).

У західних говорах широко побутує форма *нішд* та її фонетичні різновидності *нішд*, *нишд*, *нешд*, *ниш'ш'д*, яка є дериватом давньоруського *ништо*. Ця форма виникла шляхом злиття займенника *шо* (≤ *што* ≤ *чшо*) та префікса *ні-*. Форма *нішо* та її фонетичні різновидності спорадично вживається у західнополіських (Угли Перші Ковельського р-ну, Стобихва Камінь-Каширського р-ну Волин. обл.) та в середньополіських говорах (Брестя Дубровицького р-ну, Дюксин Ровенського р-ну, Користь Гоцанського р-ну, Сновидовичі Сарненського р-ну Ровен. обл.; Піддуби Ємільчинського р-ну Житомир. обл.). Вона рідко виступає ще у волинських говорах Володимир-Волинського р-ну (Риківичі, Гор'янівка Ківерцівського р-ну Волин. обл.; Погоріліці, Острів Дубнівського р-ну, Користь Гоцанського р-ну Ровен.

обл.; Сапанів, Биківці, Кудлаївка Кременецького р-ну, Гнидава, Красносільці, Білозірка Збараського р-ну, Ігровиця Зборівського р-ну Терноп. обл.; Семенів Ізяславського р-ну, Великий Чернятин Старокостянтинівського р-ну; Кузьмин Красилівського р-ну Хмельн. обл.), а також наддністрянських говорах (Чайковичі Городоцького р-ну, Старі Стрілища Жидачівського р-ну Львів. обл.; Великий Ходачків Тербовлянського р-ну, Кокошинці Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Крім того, форма *н'ішо* локалізується поодинокими невеликими островами у подільських говорах (Доброгорща Городоцького р-ну, Свірчиківці Кам'янець-Подільського р-ну, Іванківці, Підлісний Мукарів Ярмолинецького р-ну, Зелене Дунаєвського р-ну, Чорне, Балин Городоцького р-ну, Голосків, Зелене Курилівці Кам'янець-Подільського р-ну, Нижній Ольдечаїв Яришівського р-ну Хмельн. обл.). Значно більшими островами ця форма виступає у південно-західній, східній та рідко в центральній частинах Буковини, а також у центральній та південно-східній частині гуцульських, рідше покутських говорів (Семаківці, Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківськ. обл.).

У закарпатських говорах активно вживається архаїчна форма в двох варіантах *ничто* і *ништо* з фонетичними різновидностями *нішто*, *н'ешто*. Якщо варіанти *ничто*, *ништо* (враховуючи префікс *ни-*) зберегли закономірну вихідну форму (частка *ни* + давньоруськ. *чшо//што*), то фонетичні різновидності *нішто*, *н'ешто*, як і в літературній мові, утворилися по аналогії до тих неозначених займенників, які постали на ґрунті частки *нѣ*. Обидва варіанти та їх фонетичні різновидності виступають у різних районах Закарпатської області, головним чином там, де вживається форма предметного займенника *што* (Руські Комарівці Перечинського р-ну, Зняцево Мукачівського р-ну, Синевирська Поляна, Колочава Хустського р-ну, Чорна Берегівського р-ну, Кобилецька Поляна Тячівського р-ну).

Архаїчна форма *нич* виникла в результаті поєднання частки *ни* з займенниковою формою *чѣ* (≤ **сь*). Давня займенникова форма *чѣ*, як вже відмічено, збереглася в говорах західних областей тільки у формі *нич*, аналогічно західнослов'янським чес. *pro-č*, пол. *pre-cz*, словен. *ni-č*.

Форма *нич* зафіксована в пам'ятках давньоруського письменства⁵⁰. Тому видається сумнівною думка Я. О. Пури про те, що ця форма виникла на території західних областей УРСР в результаті скорочення із *ничьто*⁵¹. У деяких говорах Закарпаття (між ріками Угом та Лабірцем) м'якість африката *ч* дійшла до того ступеня, що витворився новий м'який приголосний *ш'*⁵²: *ниш'* (≤ *нич'*). Ці обидва варіанти (*нич'* і *ниш'*) охоплюють суцільно

⁴⁸ Первісна форма частки *ни* збереглася у говорах західних областей УРСР у словах *нич* (*ничо*), *нищити*.

⁴⁹ У багатьох населених пунктах форма *нішчо* фіксується з ремаркою «наймолодше покоління», що свідчить саме про вплив літературної мови на говірку даної місцевості.

⁵⁰ Див. И. И. Срезневский, назв. праця, стор. 454.

⁵¹ Див. Я. О. Пур а, Говори західної Дрогобиччини, Львів, 1958, стор. 81.

⁵² Див. І. П а н ь к е в и ч, Нарис історії..., стор. 122.

західну та центральну частини Закарпаття. Варіант *нич* виступає також у південній частині надсянських та південно-західній частині бойківських говорів. Спорадично він фіксується у верхньонадністрянських говорах (Білич Старосамбірського р-ну, П'яновичі, Садковичі, Верхівці, Залужани Дрогобицького р-ну Львів. обл.).

Вживання родового відмінка у функції називного, особливо при заперечних словах, закономірне явище в слов'янських мовах⁵³. Воно зустрічається в давньоруських пам'ятках⁵⁴ і поширене в сучасних говорах західних областей УРСР.

Виявлені типи форм родового відмінка у функції називного поділяються на дві групи: а) первинні; б) вторинні.

а) Первинна форма *ничо* виникла внаслідок поєднання префікса *ни-* та предметного займенника *чьсо* (родовий відмінок у функції називного). Стимулом до її виникнення послужила тенденція вживання у слов'янських мовах родового відмінка у функції називного.

Форма *ничо* спорадично вживається у західнополіських (Яревище Любомльського р-ну, Мала Глуша Камінь-Каширського р-ну, Карасин Ківерцівського р-ну, Підріжжя Перше Ковельського р-ну, Мильськ Рожищенського р-ну Волин. обл.; Борове Дубровицького р-ну Ровен. обл.) та надністрянських говорах (Колоденце Бродівського р-ну Львів. обл.).

Фонетична різновидність *ничо* виникла у дальшому процесі розвитку (аналогічно до *ничо*). Вона поширена в північній та східній частині надністрянських говорів (в районі на північний схід від Львова, а також у районі міст Тереховлі і Борщова і на південь від них до Дністра). Вона виступає також у північній частині надсянських говорів, рідше у верхньонадністрянських говорах (Ясниська Яворівського р-ну, Галичани, Кліцько Городоцького р-ну, Горбачі Пустомитівського р-ну, Стрільське Жидачівського р-ну Львів. обл.), а також бойківських (Орів, Коростів Стрийського р-ну Львів. обл., Розточки, Кропивник, Іванівка, Ясень Калуського р-ну Івано-Франківськ. обл.). Окремими острівцями форма *ничо* локалізується у гуцульських та покутських говорах, виступаючи паралельно з іншими формами, і в буковинських, виступаючи самостійно. Крім того, вона зосереджується ще в південно-західній частині подільських говорів (на південь від м. Хмельницького).

б) У пізнішому процесі розвитку української мови виникла сучасна форма *нічого*. Форма *нічого* та її фонетичні різновидності охоплює волинські говори, а спорадично вживається також і в інших говорах південно-західного діалекту. Вона локалізується у формі острова на південь від м. Броди (Конюшків, Пониковиця, Ясенів, Ожидів Бродівського р-ну Львів. обл.). Фонетична різно-

⁵³ Див. Т. Lehr-Splawinski, назв. праця, стор. 501.

⁵⁴ Див. А. Соболевский, Русско-болгарские формы «що», «шчо», «шо», стор. 279; його ж, Лекции..., стор. 201—202.

видність *ничого* вживається у південно-західній частині перехідних волинських говорів (в р-ні Володимира-Волинського)⁵⁵, в північно-західній частині західнополіських та західній середньополіських говорів (на південь від м. Сарни — Немовичі, Тинне Сарненського р-ну, Поляни Березнівського р-ну Ровен. обл.). Спорадично вона виступає на захід від м. Броди (Гранівка, Ситне Дубнівського р-ну Ровен. обл.) та в бойківському говорі⁵⁶ (Велика Лінина Старосамбірського р-ну Львів. обл.).

Наявна в деяких західних говорах форма *ніц* — це полонізм (*nic*).

Прийнявшись у народній мові, названа форма інколи міняє свою фонетичну оболонку і тоді виступає як *нец*, *ниц*. Форма *ніц* з її фонетичними різновидностями не охоплює великої суцільної території, а виступає тільки острівцями. Найчастіше вона вживається у говорах, які межують з польською мовною територією або там, де перебували польські колоністи. Так, наприклад, форма *ніц* (*нец*, *ниц*) зустрічається у говорі батюків (що межує з ПНР), в басейні р. Стрипи та в р-ні Тереховлі (де жили польські колоністи). Спорадично вона вживається також у південно-західній частині волинських говорів (Старий Вітків Сокальського р-ну, Туринка, Чаниж Кам'янсько-Буського р-ну Львів. обл.) та південно-західній частині західнополіських говорів, зокрема в селах, що межують з територією ПНР⁵⁷.

У говорі лемків із значенням заперечного займенника **ничто* виступає синонім *нікус*. Синонім *нікус* виник внаслідок поєднання частки *ни-* та іменника **кас* (суч. *кус*, *кусок*). Спираючись на дані лінгвогеографічного аналізу, можна припускати, що форма *нікус* є пізнішим утворенням. Вона витіснила первісну форму **ничто*. Синонімічна форма *нікус* виступає також спорадично в західній частині бойківських говорів (Лосинець Старосамбірського р-ну Львів. обл.).

Питальний складний займенник *який* утворився внаслідок зрощення займенникової основи *je* (< **je* < **ja*) та займенника *кѣи*⁵⁸. Займенник *який* мав спочатку релятивне значення, подібно

⁵⁵ Згадана форма засвідчена в працях І. В. Бессараби з говорів Холмщини (ця територія входить у склад Польської Народної Республіки (ПНР) — див. «Матеріали для етнографії Седлецької губернії», Сборник отделения русского языка и словесности импер. акад. наук. СПб., 1903, т. LXXV, XXV, № 7, стор. 29.

⁵⁶ Фіксація цієї форми в бойківських говорах викликає деякий сумнів.

⁵⁷ Я. О. Пур а (назв. праця, стор. 81) знаходить форму *ніц* у говірках Рудківського та Крукеницького р-нів Львів. обл., Матеріали «Діалектологічного атласа української мови», т. II, цього не підтверджують.

⁵⁸ Займенник *кѣи* (*кѣи*), *коѣ*, *коѣ* майже в усіх слов'янських мовах вийшов з ужитку. Він вживається ще в російській мові (*коє-кто*, *коє-как*, *коє-где* тощо), а також спорадично в східній частині Закарпаття у таких експресивних висловах: *кѣи ч'орт?* *кѣи біс?* (див. І. П а н ь к е в и ч, Українські говори..., стор. 241).

як *какъ* інтеррогативне⁵⁹. З часом він набрав значення питального і вживається у такому ж значенні по сьогоднішній день в усіх слов'янських мовах⁶⁰.

У західних говорах є чотири фонетичні варіанти питального займенника: *йакій, йакі(ї), йкий, ікій*. Кожний з цих чотирьох варіантів має свої фонетичні різновидності. В залежності від початкового голосного звука форма *йакій* може виступати у двох різновидах: а) *йакій (йак'ій), йак'ей (йак'ді), йак'ій, йакьій*; б) *йекій, йікій*.

а) Співзвучна з загальнолітературною форма *йакій* наявна в південно-західній частині волинських говорів (ізоглоса цієї форми проходить лінією: Луцьк — Тернопіль — Львів). Окремими островами вона локалізується в подільських говорах (в р-ні Новограда-Волинського, Шепетівки), у східній частині наддністрянських говорів (в околицях Тернополя, Івано-Франківська, в північній частині надсянських говорів, західній та східній частинах Закарпаття, в покутських говорах та рідко в центральнобуковинських). Спорадично вона вживається у північній частині західнополіських говорів (Броди, Залаззя Камінь-Каширського р-ну Волин. обл.; Кути, Борове, Неньковичі, Привітівка Дубровицького р-ну Ровен. обл.).

У деяких районах досліджуваної території звукосполучення *ки* в займеннику *йакій* виступає у палатальній формі: *йак'ій*. Таке явище відмічено спорадично в західній частині західнополіських (Ростань, Пульмо, Городно, Смідин Любомльського р-ну, Тур, Видраниця Камінь-Каширського р-ну Волин. обл.), в південно-центральної частині волинських говорів (на південь від Шепетівки: Семенів Ізяславського р-ну, Великі Пузирки, Терешки Красилівського р-ну Хмельн. обл.), у бойківських (Велика Лінина Старосамбірського р-ну, Липовець, Уличне, Ясениця-Сільна Дрогобицького р-ну, Орів Стрийського р-ну, Верхня Яблунька, Лосинець, Матків Старосамбірського р-ну, Львів. обл.) та в наддністрянських говорах (на північ від Галича—Свистільники Галицького р-ну Івано-Франківськ. обл.; Задарів Бугацького р-ну Терноп. обл.; на південь від м. Теробовлі — Кобиловолоки, Гадинківці Чортківського р-ну Терноп. обл.).

Фонетична різновидність *йак'ій (йак'ій)* поширена в північній, рідше в західній та центральній (в околиці Ковеля) частині західнополіських, південно-західній і західній частині середньополіських говорів.

Окремими островами така форма локалізується у південній частині надсянських говорів (Тишковичі, Зоротичі, Губичі, Болозів, Велика Сушиця Старосамбірського р-ну Львів. обл.), у південно-західній частині бойківських говорів (Чаплі, Тур'є Старосамбірського р-ну Львів. обл.), у північногуцульських говорах (Мар-

ківка Богородчанського р-ну, Кременці Косівського р-ну Івано-Франківськ. обл.) та центральній частині наддністрянських говорів (географічно і в околиці Галича: Різдваїни, Межигіріці Галицького р-ну Івано-Франківськ. обл.).

Фонетична різновидність *йак'ей (йак'ей, йак'ей)* виступає у західнополіських говорах, охоплюючи на заході села, що межують з ПНР (Мельники, Гороховище, Рівне, Запілля, Бережці, Мосир Любомльського р-ну, Коритниця, Залужжя Володимир-Волинського р-ну, а далі — Миляновичі Любомльського р-ну, Карасин Ківерцівського р-ну, Стобихва Камінь-Каширського р-ну, Підріжжя Перше Ковельського р-ну Волин. обл.). Ця форма спорадично фіксується ще у північній і південно-західній частинах західнополіських говорів (Яревище Любомльського р-ну, Цир Камінь-Каширського р-ну, Риковичі, Грушів Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) та у верхньонаддністрянських говорах (Білич Дрогобицького р-ну, Воля Старосамбірського р-ну, Кліцько Городоцького р-ну Львів. обл.).

У деяких говорах виступає ще варіант *йак'эй*, наприклад у південно-західній частині західнополіських (Туричани, Радовичі Любомльського р-ну, Суходоли Володимир-Волинського р-ну, Чаруків Ківерцівського р-ну Волин. обл.), наддністрянських (на схід від Львова: Підберезці, Коцурів Пустомитівського р-ну) та у західній частині бойківських говорів (Багнувате, Матків Старосамбірського р-ну Львів. обл.).

Фонетична різновидність *йакьій* — типова для лемківських та центральнозакарпатських говорів. Спорадично вона виступає у південнобойківських говорах.

б) Фонетичний варіант *йекій (йек'ей, йак'ій)* виступає у південно-західній частині Чернівецької обл. та південно-східній Івано-Франківської, охоплюючи частину гуцульських та буковинських говорів (Замагорів Косівського р-ну Івано-Франківськ. обл.; Виженки, Берегомет, Рівня, Дихтинець, Сергії Вижницького р-ну, Банилів Сторожинецького р-ну Чернів. обл.). Спорадично така форма виступає в північній частині західнополіських говорів (Щедрогір Камінь-Каширського р-ну, Острівськ Ковельського р-ну Волин. обл.). Фонетична різновидність *йікій (йікій)* трапляється інколи в гуцульських (Зелене Косівського р-ну Івано-Франківськ. обл.), буковинських (Нижні Станівці Сторожинецького р-ну, Голубівка Новоселицького р-ну Чернів. обл.), подільських (Веснянка Сторокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.); натомість *йік'ій (йік'ій)* спорадично фіксується в буковинських (Клинівка Сторожинецького р-ну Чернів. обл.) та наддністрянських говорах (Сівка-Калуська Калуського р-ну Івано-Франківськ. обл.).

Питальний займенник *йакій* з редукованим кінцевим *-й* виступає у двох фонетичних різновидностях: *йак'і (йак'і)* та *йаки*. Перший варіант: *йак'і (йак'і)* локалізується у південно-східній, західно- та південно-західній частинах середньополіських говорів (в басейні р. Горинь: Оржів Ровенського р-ну, Мар'янівка, Рокитне

⁵⁹ Див. J a n G e b a u e r, *Historická mluvnice*, Praha, 1929, стор. 247.

⁶⁰ Там же.

Гошанського р-ну, Яполоть, Глушиця, Карасин, Томашгород Сарненського р-ну Ровен. обл.). Спорадично він виступає у північній частині західнополіських говорів (Самари Камінь-Каширського р-ну Волин. обл.). Другий варіант *йакій* локалізується у верхній частині басейну р. Горинь та в нижньому басейні і гирлі р. Случ (між містами Ровно — Сарни та 26—27 меридіаном: Постійне, Дюксин Ровенського р-ну, Кам'янка, Ленчин, Яцьковичі Березнівського р-ну, Милятин, Терентіїв Гошанського р-ну Ровен. обл.).

Форма *ікий* (*ікий*) без початкової йотації вживається в гуцульських (Пилипи, Люча Коломийського р-ну Івано-Франківськ. обл.) і рідше в буковинських говорах (Шепіт Вишницького р-ну, Хряцька Глибоцького р-ну Чернів. обл.). Затрата початкового *й-* є характерним явищем не тільки сучасних закарпатських говорів. Це явище давно відоме і вживане на цьому ґрунті⁶¹.

Форма *йкий* (з випадним кореневим голосним звуком) виступає у буковинських (Юженець Кіцманського р-ну, Карапців Сторожинецького р-ну, Стрілецький Кут Глибоцького р-ну Чернів. обл.), рідше в покутських (Тростянець Коломийського р-ну Івано-Франківськ. обл.) та в гуцульських говорах (Бабинопілля Коломийського р-ну Івано-Франківськ. обл.). Форма *йкий* як одна із особливостей покутського говору відображена в мові творів В. Стефаніка⁶².

Означальний займенник *всякий* виник у результаті контамінації двох займенникових основ: **всьь* + **кѣи*: **всьькѣи*, ст. сл. і давньоруськ. *всѣакъ*.

У більшості говорів західних областей домінуючою є співзвучна з літературною форма *вс'акий*. Поряд з формою *вс'акий* виступає фонетична різновидність *вс'єкий*. Ця остання поширена в північних, західних та центральних районах західнополіських говорів. Форма *вс'акий* — *вс'єкий* вживається у північній частині говору батюків, у північній частині надсянських та наддністрянських говорів (в околицях міст Галича, Тереховлі), рідше в покутських, гуцульських та буковинських говорах. Фонетична різновидність *вс'єкий* локалізується на заході від м. Івано-Франківська та на півдні гуцульських говорів. У західній частині волинських говорів, в селах, що межують з ПНР (Грибовиця, Заболотці, Литовеж Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) виступає форма *всєн'кий*.

* * *

Властива сучасній українській мові система форм питальних, заперечних та неозначених займенників склалася на базі давньоруських, які походять від спільнослов'янських займенникових основ. У західних говорах, які зберігають більше архаїчних рис,

⁶¹ Див. І. П а н ь к е в и ч, Нарис історії..., стор. 120—121.

⁶² Див. В. С т е ф а н и к, Камінний хрест. Студії і образки, Львів, 1900.

сформувалася своя, трохи відмінна від літературної мови система.

Виявлені типи форм у процесі історичного розвитку зазнали порівняно незначних фонетичних змін. Можливо більш відчутних змін (також чисто фонетичного характеру) зазнали форми *ко*, *кхо*, *шчо*, *чо*, *н'ішчо*, *н'ічо*, *йкий*, *ікий*.

Типи питальних займенників на означення предмета за їх структурою можна поділити на такі групи: а) займенники, які виникли безпосередньо з давньоруського *что*; б) займенники, які виникли безпосередньо з давньоруського *чьсо*; в) займенники, які виникли шляхом контамінації на основі розвитку первісних форм *шо* (\leq *што*) + *чо* (\leq *чьсо*).

Паралельне вживання деяких форм у досліджуваних говорах, напр.: *шо* — *шчо*, свідчить про вплив літературної мови на говори західних областей УРСР.

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ, ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ И ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕННИЯ ЗАПАДНЫХ ГОВОРОВ УССР В СВЕТЕ ДАННЫХ ЛИНГВОГЕОГРАФИИ

(Резюме)

В статье рассматриваются разновидности форм вопросительных, отрицательных и определительных местоимений в говорах западных областей УССР. Исходя из данных истории языка и используя данные лингвогеографии, делается попытка выяснить происхождение некоторых диалектных разновидностей и форм местоимений современного литературного языка. Форма *тко*, *ко* в закарпатских говорах возникла в результате непосредственных связей южных славян с восточными в V—IX вв., а современная литературная форма *шчо* возникла в результате контаминации форм *шо* + *чо* примерно в XVI в. Свойственная говорам юго-западной группы форма *нич* возникла в древнерусскую эпоху в результате сочетания частицы *ни-* с местоимением *чь* \leq **сь*; по аналогии с *нич* возникла позже форма *ничо*.

В. Л. КАРПОВА
МАТЕМАТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ
ГАЛИЦЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ
У 20—30-х РОКАХ ХХ ст.

Викладання математики українською мовою мало в Галичині досить тривалу традицію. Ще в кінці ХІХ ст. тут було перекладено з німецької мови шкільні підручники Фр. Мочника, згодом з'явилися і оригінальні підручники О. Савицького, П. Огоновського та ін., термінологія яких була використана у перших термінологічних словниках, опублікованих математично-природописно-лікарською секцією Наукового товариства ім. Шевченка.

Цісарсько-королівське видавництво шкільних книжок регулярно перевидавало українські підручники для початкової школи, так звані «Рахунки для шкіл народних». Хоч гімназій з українською мовою викладання було дуже мало, а вищих шкіл взагалі не було, у приватних видавництвах виходили підручники і посібники з математики для середньої школи (3, 4, 5, 15 та ін.)¹, у збірниках НТШ друкувались статті, присвячені окремим питанням вищої математики.

Українські математичні терміни, що вживалися в цих працях та шкільних підручниках, були створені на взірць тогочасних німецьких та польських назв, а також прийнятих у цих мовах назв грецького і латинського походження. Так, у словнику В. Левицького 1902 р. знаходимо семантичні відповідники: *рівняне*—*Gleichung* (від *gleich* «рівний», «однаковий», «подібний», пор. польськ. *zównanie*), *тягива*—*Sehne* (пор. польськ. *ścięwa*, сучасний термін—*хорда*), *двочлен*—*Binom*, *значок*—*Index*, *переставлене*—*Permutation*, *рівноважний*—*aequivalent*, *вирізок*—*Sector*, *Ausschnitt* (пор. польськ. *wycinek*), *відрізок*—*Segment* (пор. польськ. *odcinek*), *мет*—*Projection* (пор. польськ. *gzut*), *полуденник*—*Meridian*, *рівнобіжний*—*parallel* (пор. польськ. *gównoległy*), *рівнобіжник*—*Parallelogram* (пор. польськ. *gównoległobok*, *рівнобіжностінник*—*Parallelopiped* (польськ. *gównoległościan*), *сорядна*—*Coordinate* (польськ. *współrzędny*), *промір* (суч. *діаметр*)—*Durchmesser* (від *durchmessen* «вдмірювати», «вимірювати») та багато інших. В ролі українських

відповідників часом виступають вузько локальні західноукраїнські слова: *вислід*—*Resultat*, *ділане*—*Operatio*, *скількість*—*Quantitat*, *Vielheit*, *грана*—*Kante*, *утвір беззглядний*—*absolutes Gebilde* і т. п. Іноді трапляються й русизми²: *угол* (2)—*Ecke*, (при *кут*—*Winkel*), *луч*—*Strahl*, *Radius*, *Halbmesser* та ін. Коли для передачі потрібного поняття не знаходилось українського слова, автори галицьких підручників створювали штучні морфологічні і семантичні неологізми за взірцем термінів, прийнятих у німецькій мові: *умалимок*—*Minuend*, *множимок*—*Multipliland*, *придавка*—*Mantisse*, *наворот*—*Periode* та ін. Разом з тим, оскільки подібні переклади і кальки далеко не завжди полегшували передачу відповідних понять, автори підручників і наукових праць широко використовували й інтернаціональну термінологію, хоч принципи її граматичного й правописного оформлення в українській мові також не були ще усталені. Так, у словнику В. Левицького при написанні інтернаціональних термінів бачимо непослідовну передачу м'якого європейського *l*: *кляса*, *льогаритм*, *аналіза*, *елемент*, *оваль*, але *капітал*, *модул* (*модул еліптичний*, *модул особливий*, *модул періодичности*); непослідовно передаються подвоєні приголосні: *кляса*—*Klasse*, *диферента*—*Differente*, *конекс*—*Konnex*, але *лемма основна*—*Fundamentallemma*, *ціссоїда*—*Cissoide*; по-різному передається іншомовний суфікс *id*: *призматойд*, *елінсойд*, *катеноїд*, *моноїд*, *трохоїда*, *цикльоїда*, але *гелікоїд*, *дельтоїд*; латинське *x* передається в більшості випадків через *кс*, але поряд з цим *Трастріх* передається як *трактрика*. Нема послідовності у передачі латинського *us*: *сінус*, *косінус*, але *ромб*—*Rhombus*. Нема єдиного принципу передачі граматичного роду: *астроїда*—*Astroide*, *асимптота*—*Asymptote*, *диферента*—*Differente*, але *евектант*—*Evectante*, *еманант*—*Emanante* і т. п., хоча в більшості випадків зберігається властивий німецькій мові граматичний рід термінів: *аналіза*, *елінса*, *систем* (*уклад*), *аксіом*, *теорем*, *трапез* і т. п.

Звичайно, до остаточного усталення української математичної термінології було ще дуже далеко. Однак у межах шкільної програми в Галичині на початок 20-х років ХХ ст. було вже немало зроблено в цьому напрямі. Була вже більш-менш усталена, хоч і не в усьому вдала, термінологія на ознаку елементарних понять, необхідних при викладанні початків математики. Так, у шкільних підручниках досить послідовно вживались ті самі назви арифметичних дій, назви чисел, що беруть участь у цих діях: *додаване*, *віднимане*, *множене*, *ділене*, *додатники*, *умалимок*, *відемник*, *множимок*, *множник*, *добуток*, *ділимок*, *дільник*, *квот*, а також *дріб*, *знаменник*, *чисельник* та деякі інші. Проте і тут не було повної уніфікації. Не було, наприклад, єдиної усталеної назви для числа,

² Очевидно, це були не запозичення з російської мови, а елементи старої книжної лексики, які на Східній Україні з появою нової літературної мови вийшли з ужитку, а в Галичині збереглися і в писемній, і в усній розмовній практиці.

¹ Повні назви підручників, словників та інших робіт подано під відповідними номерами у списку джерел в кінці статті.

що є результатом дії віднімання. Поруч з терміном *ріжниця* в цьому ж значенні вживаються також слова *останок*, *решта*. Так, у підручнику Савицького 1876 р. як основний наводиться термін *решта*, а в дужках — «також *останок* або *рїжниця*» (чит. «рїжниця»). В «Рахунках» видання 1898 р. та словнику Левицького 1902 р. на першому місці виступає *ріжниця*, на другому — *останок*, у підручниках М. Грицака 1913 р., П. Огоновського 1914 р. — лише *ріжниця*, але в «Рахунках» 1922 р. — на першому місці *останок*, а *ріжниця* — на другому. Основною загальною назвою для чисел, що беруть участь у дії множення, було слово *чинники* (нім. *Factoren*) або *чинники добутка*, але, як свідчить Й. Танчаковський, вживався також термін *сочинники*.

У словниках В. Левицького та Й. Танчаковського, у підручниках М. Грицака та М. Коця знаходимо досить вироблену і послідовну термінологію на ознаку найбільш елементарних понять, необхідних при викладанні геометрії та рисування. В ролі термінів виступають тут і окремі загальноживані розмовні слова (*стіжок* суч. «конус», *луч* «радіус», *пупчик* «верхівка купола», *слимак* «спіраль»(?), *лук* «дуга» і т. п.), і новотвори — переклади та морфологічні кальки інтернаціональних термінів латинського і грецького походження (*перекітна* «діагональ», *прямка* «катет», *протипрямка* «гіпотенуза», *двосічна* «бісектриса», *промір* «діаметр» та ін.). Але у виданнях, що не обмежуються найпростішими відомостями, а торкаються більш складних питань, поруч з цими термінами широко застосовуються й іншомовні терміни, по суті більше зрозумілі для читача-спеціаліста даної галузі, ніж індивідуальні українські терміни. Загалом геометрична термінологія, за винятком дуже небагатьох назв, була уніфікована ще менше, ніж арифметична, яка все-таки мала ширше застосування у шкільній практиці.

Ще більші розбіжності були в назвах, що стосувались вищих розділів математики — алгебри, тригонометрії, а також тих дисциплін, які не викладались ні в гімназіях, ні в учительських семінаріях, — інтегральних та диференціальних рахунків та ін.

Після першої світової війни Галичина опинилася під владою панської Польщі. Польський уряд ще менше, ніж австро-угорський, був зацікавлений у здійсненні шкільної освіти українською мовою. Для українських початкових шкіл, кількість яких постійно скорочувалась, довгий час перевидавали підручники, виготовлені ще в кінці XIX ст. Автори інших підручників, які також застосовувались у шкільній практиці, хоч і не були обов'язкові до вжитку, намагаються наблизити галицьку термінологію до вживаної на Радянській Україні. Однак автори цих праць орієнтувались на проекти термінології, що з'явилися на Східній Україні в різний час і були укладені на основі різних, часом взаємно протилежних принципів. Це тільки посилює термінологічні розбіжності, тим більше, що, у відповідь на східноукраїнську орієнтацію, з боку польських урядових кіл робляться спроби наблизити галицьку шкільну математичну термінологію до польської. В ре-

зультаті такої різної спрямованості, тим більше, що поруч з науково-філологічними, методичними і політичними міркуваннями немалу роль відігравали особисті смаки окремих авторів, мовна практика галицької школи в 20—30-х роках відзначається все зростаючою розхитаністю термінології, безповоротним руйнуванням навіть більш-менш усталених раніше термінологічних норм. Для шкільної математичної термінології в цей період характерним є процес появи численних синонімічних термінів, переважно вживання яких у тій чи іншій школі залежало лише від учителя.

Порівняно пощастило в цьому відношенні буквально поодиноким назвам, які зазнали лише правописних змін. Це були, зокрема, назви арифметичних дій, які до 1922 писалися згідно з вимогами правопису НТШ 1904 р.: *додаване*, *віднимане*, *множене*, *ділене*. В «Рахунках» для різних класів початкової школи, виданих урядовим видавництвом на протязі 1925—1931 рр., виступає вже написання *додаванне*, *відниманне*, *множення*, *ділення* — у відповідності до компромісного, де в чому трохи наближеного до східноукраїнського, правопису НТШ 1922 р. У виданні 1932 р. бачимо вже цілком східноукраїнське написання: *додавання*, *віднімання*, *ділення*, *множення*. Подібні зміни відбувались і в інших підручниках, але не в один час, так що повної однотайності написання майже ніколи не було. М. Грицак, наприклад, застосовує наближений до східноукраїнського правопис вже з 1923 р. («Рахунки» — з 1925 р.); цілком східноукраїнські форми виступають у підручнику Р. Цегельського в 1928 р., у А. Русецького і А. Заржецького — в 1933 р. і т. д.

Якщо в назвах арифметичних дій у різних підручниках відмінність була лише в правописному оформленні, то в назвах чисел залежно від їх функцій у цих діях відмінності були вже значно більші. Так, числа при додаванні в галицьких підручниках ще з кінця XIX ст. називалися *додатниками*, хоч вживалась і форма *додайник* (45). На Східній Україні у різних авторів вживались назви *кладаєме*, *доданка*, але на початку 20-х років найбільше розповсюджений був термін *доданок*⁸. Саме цей термін починають запроваджувати окремі викладачі і в Галичині. Так, І. Герасимович ще в 1922 р. пропонує вживати назву *доданок* замість *додатник*, мотивуючи це тим, що «не слід нам уживати локалізмів, а навпаки, ми повинні дбати про уодностайнення одної соборної української термінології» (І). В 1923 р. Грицак паралельно з *додатник* подає і назву *доданок*, пояснюючи, що «цей термін вживався на Великій Україні». Як єдиний термін, без паралельних варіантів, виступає назва *доданок* у пропонованому М. Чайковським проекті словника української математичної термінології. Однак в усіх галицьких підручниках і далі вживається лише форма *додатник*.

⁸ Як свідчить В. Шарко, цей термін був запропонований Київським товариством шкільної освіти замість галицького *додатник* з тих міркувань, що назва *доданок* краще відтінює пасивність цього компонента і що слово *данок* є народне, воно засвідчене у словнику Грінченка (44).

У «Рахунках» для третього класу, виданих у 1925 та 1929 р., замість назви *додатник* з'являється назва *складник*, запозичена з польської мови. Правда, при такій заміні порушувалась не лише галицька традиція щодо визначення даного поняття, а й семантична чіткість терміна. Адже польське слово *składnik* було тільки загальною назвою чисел, що додаються (при паралельних вужчих термінах *dodajna*, *dodajnik*), а в українській мові слово *складник* порівняно з *доданок*, *додатник* має значно ширше, загальніше і менш чітко окреслене значення (складова частина, компонент чогось — механічної суміші, хімічної сполуки і т. п.). Ця заміна здавна узвичаєного терміна іншим, до того ж менш вдалим, була настільки невмотивованою і методично невиправданою, що в «Рахунках» видання 1930 р. знову з'являється термін *додатник*, хоч він і наводиться на другому місці після *складник*. Східноукраїнська форма *доданок* виступає як основна лише в підручнику А. Фрейліха та В. Орліча, перекладеному на українську мову В. Калиновичем (39). На другому місці, як паралельна назва, і тут фігурує *складник*. У шкільній практиці термін *доданок* набув поширення, очевидно, раніше, бо саме його, без варіантів *додатник* та *складник*, наводить І. Сітницький, подаючи в журналі «Рідна школа» опрацьовану математичною секцією товариства «Учительська громада» термінологію шкільних предметів (27).

Число, від якого віднімається, в галицьких підручниках до 20-х років мало єдину назву *умалимок*, схвалену у свій час математично-природописно-лікарською секцією НТШ (17). Під впливом деяких східноукраїнських термінологічних проектів (23) поряд з цим терміном починає паралельно застосовуватись термін *зменшеник*. Вперше наводить його при основному *умалимок* М. Грицак (8). М. Чайковський пропонує *уменьшинок* і *уменьшимок*, але ці форми не знайшли застосування. Лише Р. Цегельський (43) наводить паралельну назву *уменьшинок* при основній назві *умалимок*. В «Рахунках» 1925—1929 рр. з'являється запозичена з польської мови (*odjemna*) назва *відємна* (звичайно, без апострофа), але вже в 1931 р. і тут поновлюється в правах *умалимок*, хоча на другому місці залишається й *відємна*. В 1935 р. І. Сітницький запроваджує як єдиний термін слово *зменшеник*, яке схвалюють математичні секції «Учительської громади» і «Рідної школи» і яке послідовно вживається згодом у перекладі підручника Фрейліха та Орліча (1939 р.) Характерно, що термін *зменшеник* набув поширення в галицькій школі саме тоді, коли від нього відмовились на Радянській Україні, де була схвалена (20) і остаточно закріпилась у вжитку (23, 15, 29, 28) назва *зменшуване* (субстантивований дієприкметник, точна морфологічна калька російського терміна *уменьшаемое*)⁴.

Більше пощастило назві числа, яке віднімається. Ще в 1876 р. О. Савицький переклав німецьке *Subtrahend* словом *від'ємник*⁵

⁴ Були також спроби запровадити термін *умаленник* (37).

(аналогічно до польського *odjemnik*), яке пізніше почали писати *від'ємник*, *відємник*. В такій формі воно закріпилось у вжитку і на Східній Україні. Термін *odjemnik* у польській мові вживався і в 20—30-х роках, так що ні в прихильників, ні у противників східноукраїнської орієнтації не знайшлося приводу для заміни цього терміна. Можна відзначити хіба поодинокі спроби написання його з апострофом: у названому словнику М. Чайковського, пізніше у журналі «Рідна школа».

На ознаку результату дії віднімання єдиного терміна не було, вживались синонімічні назви *ріжниця*, *решта*, *останок*. На початок 20-х років припадає спроба диференціювати їх значення: М. Чайковський пропонує вживати термін *ріжниця* в значенні «відмінність», як нім. *Differenz*, рос. *разность*, а *решта* і *останок* — в значенні «арифметична різниця», як нім. *Rest*, рос. *вычет*, *останок*. Про те, що в практичному вжитку такої диференціації ніхто не дотримувався, свідчать факти дальшого паралельного вживання всіх трьох термінів, що виступають у різних авторів як абсолютні синоніми: у П. Огоновського і Грицака в усіх виданнях — *ріжниця*, у Цегельського — *ріжниця* або *останок*, у Сітницького — *ріжниця* або *решта*, в «Рахунках» 1922 р. — *останок* або *ріжниця*, в 1925, 1929, 1931 рр. — *останок* (*ріжниця*) і в 1930 — *останок* (*решта*), у Русецького, Лазарука, в рекомендаціях «Рідної школи» і у В. Калиновича — *ріжниця*. Проте при наявності аж трьох синонімічних термінів на ознаку того самого поняття жодне з цих слів не сприймалось лише як термін, бо загальне розмовне їх значення тісно перепліталось з термінологічним. Як свідчить словник тих часів, слово *ріжниця* вживалось у значенні польських слів — *różnica* і *góżnica*, з яких математичним терміном було лише *góżnica*; *решта* виступає як синонім загальноновживаних, нетермінологічних слів *лишка*, *послідок*, *останок*, а *останок* відповідає польським *ostatek*, *reszta*, *zwłoki* (2). Після тривалих вагань на кінець 30-х років почав більш-менш переважати саме термін *ріжниця*, до того ж у східноукраїнському написанні. Дехто намагався заперечувати проти такого написання, мотивуючи це потребою розрізнити математичну *ріжницю* від *різницьі*, де ріжуть художу. Незважаючи на філологічну неспроможність подібних аргументів, вони мали певний вплив і на вчителів, і на учнів, тому єдиного, уніфікованого терміна у шкільному вжитку так і не було.

За традицією, усталеною ще за австро-угорської влади, число, яке підлягало множенню, називалось *множимок*⁶. Ця назва виступає і в переважній більшості підручників, що виходили у 20—30-х роках. Під впливом східноукраїнських проектів термінології М. Грицак подає в одному з своїх підручників і паралельну форму

⁶ Заперечуючи проти вживання галицьких термінів *множимок*, *ділимок*, члени Київського товариства шкільної освіти доводили, що вони «збудовані з причасників (тобто дієприкметників. — В. К.) *множимий*, *ділимий*, цілком чужих для нашої мови» (44).

множення (8), але згодом більше до неї не повертається. В «Рахунках» 1931 р. паралельно з назвою *множимок* пробують запровадити назву *множна* (з польської *mpozna*), яка, однак, знайшла своє застосування лише у словнику Грицака — Кисілевського 1931 р. (у формі *множня*). Характерно, що коли на Радянській Україні відмовились від терміна *множення*, замінивши його субстантивованим діеприкетником *множене* (20, 15, 22 та ін.), який точно відповідає російському *множимое*, термін *множення* вперше був послідовно і без синонімів застосований замість *множимок* у перекладі Калиновича підручника Фрейліха.

Більше пощастило назві *множник*, яка ще з другої половини XIX ст. вживалась на ознаку числа, яким множать. Якщо не рахувати здійсненої Грицаком спроби запровадити поруч з цим терміном ще й синонімічний термін *множитель* (8), що його запропонувало в 1917 р. Київське товариство шкільної освіти, *множник* послідовно і без суперників-синонімів вживався в усіх без винятку галицьких підручниках. Цьому сприяла, безперечно, його повна фонетична відповідність до польського *mpoznik*. Були в Галичині і спроби взагалі відмовитись від обох термінів, що означали числа, які беруть участь у дії множення. Замість *множимок* (*множна*, *множення*) і *множник* (*множитель*), тобто назв першого і другого числа, що множаться, в деяких підручниках 30-х років вживається лише загальна назва для всіх (двох і більше) чисел, учасників дії множення, — *чинники* або *множенники* (35). *Чинники* — загальна, чи, вірніше, спільна назва усіх чисел, що беруть участь у дії множення, застосовувалась у Галичині ще в кінці XIX ст. поруч з диференційованими за значенням назвами *множимок* та *множник*. Відмовитись від цих обох термінів, залишивши лише спільну назву *чинники*, пропонував І. Герасимович (1). Але слово *чинник* як математичний термін семантично не диференціювалось від свого загальноживаного значення, про що свідчать, між іншим, здійснювані в різний час спроби визначення даного математичного поняття за допомогою цього слова разом з уточнюючими доповненнями: *чинники добутка* («Рахунки» 1898), *чинники множення* («Рахунки» IV, 1931). Під впливом польського терміна *spółczynniki* з'являється варіант *сочинник*, що його наводять замість *чинник* Й. Танчаковський, М. Грицак (7) та Є. Грицак і К. Кисілевський (2). І. Сітницький, як уже згадувалось, пробував запровадити термін *множенник*, як загальну назву для всіх чисел, що беруть участь у множенні, хоч ця назва була омонімічна з терміном, що означає тільки другого учасника дії множення (на відміну від першого — *множимка*). Семантична «незавершеність» терміна *чинник* перешкодила його закріпленню і на Радянській Україні. Після деяких хитань і спроб заступити його назвою *фактор* (12) цей термін був остаточно витіснений терміном *співмножник*, що є морфологічно калькою російського *со-множитель*. Термін *співмножник*, вперше рекомендований Академією наук УРСР у 1934 р., з того часу послідовно і широко за-

стосовувався на Радянській Україні. В Галичині до 1939 р. він не застосовувався.

Результат дії множення в усіх галицьких підручниках мав назву *добуток* (нім. Produkt), хоч різні автори подавали його з різними наголосами: *дбуток* (36), *добуток* (41,2). Форма *дбуток* з наголосом на другому складі затвердилась у вжитку і на Радянській Україні. У 1917 р. Київське товариство шкільної освіти запропонувало варіантну форму *здобуток*, яку паралельно з *дбуток* фіксують словники 20—30-х років. Але як термін вона не закріпилась у вжитку⁶.

Узвичаєними в Галичині назвами чисел при діленні були *ділимок* (число, яке підлягає діленню), *дільник* (число, на яке ділимо) і *квот* (результат ділення) (відповідно до нім. Divident, Divisor і Quotient). Під впливом східноукраїнських термінологічних проєктів поряд з назвою *ділимок* починає вживатися також *діленик*. Вперше застосовує її, паралельно з основною назвою *ділимок*, М. Грицак (8). Згодом (коли на Східній Україні вже набув поширення субстантивованій діеприкетник *ділене*⁷, що є граматичною калькою російського терміну *делимое*) термін *діленик* затверджується як нормативний «Рідною школою» і послідовно використовується у підручниках І. Сітницького 1935 р., Фрейліха (Калиновича) 1938 р. та деяких інших.

Назва *дільник* (або *дѣльникъ*, *дѣльник*) послідовно вживалась як у галицьких, так і в східноукраїнських виданнях ще з другої половини XIX ст. Лише М. Грицак в 1913 р. пробував запровадити назву *подільник*, а у 1923 — *ділитель*. Термін *ділитель*, запропонований Київським товариством шкільної освіти, фігурував у академічному «Словнику математичної термінології» Ф. Калиновича як можливий синонім до *дільник*, але поширення він не набув. Є. Тимченко писав у 1917 р., що «*ділитель* безумовно невдатний переклад *дѣлителя*, бо суфікс *-тель* у нас вже не має словотворчої сили і вживається тільки в декількох словах, напр.: «учитель» (під впливом церковнослов'янського язика), «приятель»; галицьке *дільник* зовсім відповідне» (37).

Щодо назви *квот*, яка в галицьких шкільних підручниках і математичних працях, виданих до 20-х років, була єдиним терміном на ознаку результату дії ділення, то вона залишається без змін в післявоєнних виданнях «Рахунків» та протягом певного

⁶ В ролі математичного терміна *здобуток* виступає лише у Словнику московсько-українському В. Дубровського 1918 р., Російсько-українському словнику 1937 р. та Російсько-українському словнику 1948 р. Українсько-російський словник (т. I, 1953 р.) та Російсько-український математичний словник 1960 р. як термін подають лише *добуток*.

⁷ 20, 22, 15 та ін. В післявоєнний період були спроби запровадити і більш наближену до російської мови форму *ділене* (Російсько-український словник 1948 р., Українсько-російський словник 1954 р.), але Російсько-український математичний словник 1960 р. залишає у вжитку більш властиву українській мові форму *ділене*.

часу — в більшості інших шкільних підручників. Лише в одному з підручників М. Грицака (8) на другому місці після *квот* наводиться і східноукраїнський термін *частка*. М. Чайковський у реєстрі термінологічного словника (1924) р. взагалі не дає ніякого терміна на ознаку цього поняття, але в передмові вживає назву *частка*. Поступово термін *частка* витісняє стару галицьку назву *квот* і послідовно вживається у підручниках Сітницького 1935 р. та Фрейліха (Калиновича) 1938 р. В практиці викладання, очевидно, були великі хитання, так що «Рідна школа» вважала потрібним ще раз рекомендувати до вжитку саме *частка*, а не *квот*, хоч окремі викладачі таку заміну пропагували ще на початку 20-х років (2).

Намаганням наслідувати східноукраїнські термінологічні норми (хоч і вони, зрештою, на той час остаточно ще не усталились) були викликані і спроби М. Грицака запровадити поряд з уже усталеними назвами частин дробу *чисельник* і *знаменник*, вживання яких було санкціоноване ще в «Матеріялах до математичної термінології» В. Левицького 1902 р., назви *числитель* та *знаменатель*, запропоновані в 1917 р. Київським товариством шкільної освіти. Однак ці назви не знайшли поширення на Радянській Україні⁸, тому в наступних виданнях свого підручника М. Грицак уже не наводить їх.

Не було і єдиної назви дробової риски. Танчаковський рекомендував назву *дробова чертка*, яка й виступає у більшості підручників пізнішого часу. Але паралельно з нею (6), а інколи і замість неї (26) виступають також назви *позема чертка*, *позема лінія*.

Важко простежити якусь закономірність і у вживанні таких паралельних синонімічних форм, як *істі* або *підодиничні* (суч. назва «правильні») *дроби*; *неісті*, *надодиничні*, *невластиві дроби* — і *позірний дріб* (суч. «неправильні дроби»); *коріньоване* і *добуване кореня*, *ступеньоване* і *підношене до степеня* та багато інших. Окремі назви, навіть вживані без синонімів і наявні в багатьох підручниках, виданих у різний час різними авторами, не мали усталеної граматичної форми: *дроби* і *дроби*, *многократь*, але у множині *многократі* і *многократи* (6).

Аналогічний процес — руйнування старих галицьких термінологічних норм, більш-менш усталених на початок 20-х років, поява численних паралельних синонімічних назв на ознаку тих самих понять — відбувався і в галузі геометричної термінології. Поруч із старими, здавна узвичаєними в Галичині термінами у підручниках з'являються нові терміни або нові фонетичні чи морфологічні варіанти старих назв: *валець* (17, 14, 7, 8) і *валок* (33, 41, 27) («циліндр»); *стіжок* (17, 36, 14, 7, 9, 41, 27) і *вістряк* (33) («конус»); *промір* (17, 36, 32, 7, 9) і *поперечник* (33, 41, 27) («діаметр»); *піраміда* (17, 36, 14, 5), *остриця* (32, 33, 7, 9) і *гостриця*

(33, 41, 27) («піраміда»); *перекутня* (17, 36, 14, 5, 32, 7, 9, 41, 2), *косина* (32, 2) і *діагоналя* (2) («діагональ»); *луч* (17, 36, 14, 5, 32, 7, 9, 2) і *промінь* (33, 41, 27) («радіус»); *проекція* (14, 34) і *мет* (17, 36, 7, 9, 41, 27); *метр* (або *метер*) *простірний* (32), *просторний* (17, 36), *об'ємний* (35), *шестистінний* (33) і *кубічний* (9, 35); *бік* (7) і *рамя* (32, 7, 41) трикутника («сторона»); *шестистінник* (і *шостистінник*) (17, 14, 4, 3), *кістка* (32, 7, 9, 33, 41, 36), *куб* (30, 39) («куб»); *граняк* (17, 36, 14, 5, 32, 7, 9, 33, 35, 27), *гранчак* (41), *граностовп* (17, 36, 14) і *призма* (36, 14); *скісник* і *ромб* (35). Поруч з численними синонімічними назвами з'являються і терміни-омоніми, тобто однакові назви на означення різних понять. Так, *луч* (і *промінь*) застосовується на ознаку радіуса кола і безконечного відрізка прямої лінії (32), *пень* — у значеннях «зрізана піраміда» і «зрізаний конус» (9) (пор. ще у граматиці в значенні «основа слова»), *прям* «перпендикуляр» (9) і «маятник» (33), *рівнобіжник* виступає то як загальна назва квадрата, прямокутника, ромба і ромбоїда (9), то лише як дублет назви *ромбоїд* (32, 33). Не завжди однакове конкретне значення мають у різних авторів і назви *прямоствінник*, *рівнобіжностінник*, *рівнораменник*, *чотиробік*, *чотиругелак* і т. п. Особливо ускладнювалось становище, коли в деяких підручниках вищого типу, наукових статтях і т. п. виклад виходив за межі програми середньої школи і торкався понять, що їх було визначено за допомогою термінів *головна (дійсна)* і *побігла (мнима) ось гіперболи*, *кермовиця* або *бігунова огнища*, *зіднокрутні* і *протикрутні жмутки*, *спряжена пара промінів* (34) і т. п. Поза систематичним викладом більшість термінів, вживаних у галицьких підручниках, по суті переставали бути термінами, оскільки вони не мали твердо усталеного і чітко окресленого значення.

Як уже відзначалося, справа уніфікації й усталення математичної термінології, як і термінології інших шкільних дисциплін, ускладнювалась ще й тим, що під приводом перебудови навчальних планів міністерство освіти Польщі після 1932 р. перестало видавати підручники українською мовою. Якщо й у видаваних раніше «Рахунках» не було якоїсь твердої норми в ділянці термінології, то зараз взагалі не стало жодних офіційно затверджених підручників для навчання основ математики в школах, де ще здійснювалось викладання українською мовою. Правда, деякі з нових польських підручників згодом були перекладені на українську мову, але добір українських термінів у них залежав виключно від особистих уподобань перекладача. Порівнюючи арифметичну термінологію підручників, перекладених Р. Цегельським (30) та В. Калиновичем (39), бачимо, наприклад, такі синонімічні варіанти, як *додатник* — *доданок*, *ділимик* — *діленик*, *дріб істий* — *дріб властивий*, *множимок* — *множеник*, *зеро* — *нуль*, *квот* — *частка*, *ріжниця* — *різниця* і т. д.

З уваги на відсутність обов'язкових українських підручників, щоб якось задовольнити запити практики шкільного викладання,

⁸ Проти них виступив, між іншим, Є. Тимченко (37).

товариство «Учительська громада» і математична секція «Рідної школи» починають опрацьовувати елементарну термінологію математичних наук і публікують схвалені ними проекти у журналі «Рідна школа». Першою була опублікована саме термінологія арифметики і геометрії (27).

Для термінології «Рідної школи» характерним є загальне наближення до східноукраїнських мовних норм, хоча в багатьох випадках пропонувалися терміни, які для мовної практики Радянської України становили вже пройдений етап. Важливою позитивною рисою, однак, було те, що журнал подавав не тільки терміни, а й східноукраїнські зразки слововживання: *число N збільшити числом X або на число X , а не о число X ; число N помножити або поділити числом X або на число X , а не через число X ; дві тисячі, а не два тисячі, п'ять тисяч, а не п'ять тисячів* і т.п. Поряд з цим «Рідна школа» залишає і суто галицькі термінологічні та спеціальні назви і словосполучення: *властивий і невластивий дріб, вислід* (у значенні *наслідок, результат*), *складники додавання* (як загальна назва, при окремому *доданок*) і т.п. У передмові від редакції висловлюється надія, «що учителі приміняться до цієї термінології, хоч би дехто і був іншої думки щодо поодиноких термінів, щоби усунути хаос, який тепер є». Разом з тим сама редакція не вважає рекомендовані нею терміни остаточними, бо звертається до вчителів з проханням присилати свої міркування з їх приводу з тим, що «у дальшому виданні можна буде не одно доповнити чи справити». І дійсно, пізніше наводяться поправки типу *відіймання* замість *віднімання*, *знаменник* замість *знаменник* та інші, що свідчить про відсутність у самої «Рідної школи» якоїсь твердої позиції в даному питанні.

Характерною рисою як оригінальних, так і перекладних шкільних підручників і посібників математики, виданих у Галичині в другій половині 30-х років, була помітно зростаюча, хоч і не в усьому послідовна, орієнтація на термінологічні словники, опубліковані на Радянській Україні. Але у 20-х роках термінологічні шукання східноукраїнських мовознавців ішли переважно в руслі формальної «українізації». По суті це було продовженням характерних ще для другої половини ХІХ ст. спроб створення «чисто національної» термінології на виключно українському мовному ґрунті. Такий напрям термінологічної роботи знаходив цілковите схвалення з боку галицьких пуристів. Не випадково саме на середину 20-х років (1923—1926) припадає найбільш тісне співробітництво між Всеукраїнською Академією наук та Науковим товариством ім. Шевченка. Математично-природописно-лікарська секція НТШ позитивно оцінила надісланий їй для ознайомлення проект «Словника математичної термінології» Ф. Калиновича, в основу якого лягли «Матеріали» В. Левицького та три невеличкі, нашвидкуруч складені, цілком «кабінетні» проекти Київського товариства шкільної освіти, виготовлені в 1917 р., відразу після Лютневої революції.

Співпраця НТШ з ВУАН була широко розрекламована галицькими вченими як початок творення «справді соборної» української термінології⁹. Але пропоновані східноукраїнськими словниками терміни вживались у галицьких виданнях 20-х і першої половини 30-х років здебільшого не як нормативні, а лише паралельно з іншими, вже узвичаєними в галицькому вжитку чи індивідуальними новотворами. Як нормативні, вони все частіше починають застосовуватися тільки у другій половині 30-х років. Активні намагання запровадити східноукраїнські варіанти термінів у ролі нормативних, зокрема схвалення їх математичними секціями товариств «Учительська громада» і «Рідна школа», припадають саме на той час, коли під впливом широких кіл громадськості напрям термінологічної роботи на Радянській Україні був рішуче змінений. Суспільна практика Радянської України відкинула, як нежиттєві і шкідливі для розвитку української культури, пуристські, формально «українізаційні», а по суті націоналістичні і реакційні тенденції відштовхування від спільної з російською мовою термінології, зокрема від термінології інтернаціональної, бо запровадження штучних, вигаданих термінів, як і використання в ролі термінів старовинних і провінціальних назв, створювало великі труднощі в опануванні трудящими масами науки й техніки, збіднюючи українську літературну мову, збиваючи її розвиток на хуторянський рівень¹⁰.

В 1934—1935 рр. Інститут мовознавства АН УРСР видав спеціальні термінологічні бюлетені, в тому числі одним з перших і бюлетень математичної термінології (20), в яких замість вигаданих і спотворених націоналістами назв утверджувались широко вживані в українській мові терміни інтернаціонального походження і спільні з російською мовою. Було видано нові шкільні російсько-українські термінологічні словники. У шкільних підручниках замість назв типу *вістряк, косина, прямка, протипрямка* і т.п. остаточно утвердились прийняті в російській мові інтернаціональні терміни *конус, циліндр, діагональ, катет, бісектриса* та ін.

В галицькій шкільній практиці 30-х років такі назви застосування не мали. Орієнтація на східноукраїнську термінологію тут не пішла далі запровадження термінів, вироблених протягом 20-х років. Послідовне використання термінології, яка з середини 30-х років закріпилася в остаточному вжитку на Радянській Україні, включаючи інтернаціоналізми і назви, вироблені під впливом російської мови, в той час тут і не могло бути здійснене. Адже керівництво НТШ, «Рідної школи» та більшість західноукраїн-

⁹ Див., наприклад, «Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ», т. XXVI, Львів, 1927; «Український вісник» від 23.ІХ. 1921 (стаття Ю. Полянського «Українська Академія наук у Києві»); Хроніка НТШ за 1923—1926 рр. та ін.

¹⁰ Див. «Курс історії української літературної мови», т. II, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 202—204.

ських вчених продовжували стояти на просвітянських позиціях пристосування наукової термінології до рівня розуміння малоосвічених людей. Ті ж учені й педагоги, які розуміли обмеженість і примітивність такої позиції, практично не в силі були реалізувати вироблені на Радянській Україні термінологічні норми в умовах тогочасної галицької дійсності.

Проте, незважаючи на всі несприятливі для розвитку української культури обставини, які перешкоджали усталенню наукової термінології, загальна еволюція літературної мови і, зокрема, мовного оформлення шкільних підручників у Галичині в 20—30-х роках ішла в напрямку все більшого наближення до тих мовних норм, які утверджувались і набували масового поширення на Радянській Україні. Вироблені на протязі кількох попередніх десятиліть галицькі терміни і термінологічні назви, коли вони розходились із мовною практикою Радянської України, все більше втрачали свій нормативний характер, хоча остаточно утвердження уніфікованих, єдиних лексичних, фразеологічних, граматичних і правописних норм стало можливим лише після воз'єднання Західної України з УРСР.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. І. Герасимович, В справі термінології при науці рахунків, ж. «Учительське слово», № 12, 1922.
2. Є. Грицак, К. Кисілевський і Українсько-польський і польсько-український словник, Львів, 1931.
3. М. Грицак, Учебник арифметики для середних шкіл, низший ступень (2 і 3 класи), накладом Українського педагогічного товариства, Львів, 1913.
4. М. Грицак, Учебник арифметики для середних шкіл (4 і 5 класи), накладом Українського педагогічного товариства, Львів, 1913.
5. М. Грицак, Учебник геометрії для середних шкіл, низший ступень (2 і 3 класи), накладом Українського педагогічного товариства, Львів, 1913.
6. М. Грицак, Учебник арифметики для середних шкіл. Низший ступень, Львів, 1920.
7. М. Грицак, Учебник геометрії для середних шкіл. Висший ступень (6, 7 і 8 класи), Видання українського педагогічного товариства, Львів, 1922.
8. М. Грицак, Учебник арифметики для середних шкіл. Низший ступень (1 клас), Львів, 1923.
9. М. Грицак, Учебник геометрії для середних шкіл. Низший ступень (1, 2 і 3 класи), Львів, 1923.
10. М. Грицак, Учебник арифметики для середних шкіл. Низший ступень (2 клас), Львів, 1924.
11. М. Грицак, Учебник арифметики для середних шкіл. Низший ступень (3 клас), Львів, 1925.
12. Ф. Калінович, Словник математичної термінології (проект, ч. I), Термінологія чистої математики, ДВУ, К., 1925.
13. Арифметика або шотниця, СПб., 1863; те ж саме, вид. 2, Полтава, 1907.
14. М. Коць, Основи перспективи, накладом Руського товариства педагогічного, Львів, 1911.
15. Н. Ф. Кузьміна-Сиромятнікова, Підручник арифметики для шостого класу допоміжних шкіл, Київ—Харків, 1938.

16. Я. Лазарук, Словник українсько-польський і польсько-український з углядженням важнішої термінології природничої, математичної й географічної, Броди, 1936.
17. В. Левицький, Матеріяли до математичної термінології, ч. I; Математика елементарна, ч. II; Математика висша. Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ, т. VIII, вип. II, Львів, 1902.
18. Фр. Мочник, Арифметика. Після 18 вид. др. Фр. Мочника. Перевели з нем. Омелян Дейницький і Теофіл Іскрицький, Львов, 1873.
19. Фр. Мочник, Арифметика и алгебра для высших клас шкіл середних, з н. Ъ.м. пер. С. Савицький. Накладом фонду краевого, Львов, 1877.
20. Математичний термінологічний бюлетень, Вид-во Всеукраїнської Академії наук, К., 1934.
21. П. Огонівський, Учебник арифметики для низших клас шкіл середних, фонд краевого, Львов, 1888; те ж саме, накладом автора — 1898, 1900, 1906, 1907, 1911, 1914.
22. І. Попов, Арифметика. Підручник для V і VI класу середньої школи, Харків, 1935.
23. Програма систематичного курсу арифметики (арифметики) і термінологія. Зложена Математичною комісією «Товариства шкільної освіти», К., 1917.
24. Проект геометричної термінології (програма основного курсу геометрії). Ухвалено математичною комісією «Товариства шкільної освіти» та термінологічною комісією «Наукового товариства», К., 1917.
25. Рахунки для шкіл народних, ч. III, накладом цісарсько-королівського видавництва книжок шкільних, Львів, 1898.
26. Рахунки для шкіл вселюдних, ч. I, Львів, 1922. При посиланнях на інші видання «Рахунків» римська цифра вказує, для якого року навчання призначено підручник, арабська цифра вказує рік видання.
27. Ж. «Рідна школа», № 22, 1936.
28. Російсько-український математичний словник, Вид-во АН УРСР, К., 1960.
29. Російсько-український словник під ред. М. Я. Калиновича, Державне вид-во іншомовних і національних словників, М., 1948.
30. А. Русецький і А. Заржецький, Математика. Підручник для учнів вселюдних шкіл, відд. 5. Переклад з польського Р. Ц., Львів, 1932; те ж саме, вид. 2, 1933.
31. О. Савицький, Арифметика и алгебра для высших клас гимназійських. Після Ф. Мочника уложив О. Савицький, вип. I, накладом фонду краевого, Львов, 1876.
32. І. Сітницький, Геометрія для I класи середних шкіл, за німецьким підручником Р. Суппанчіча, накладом Українського педагогічного товариства, Львів, 1920.
33. І. Сітницький, Геометрія для низших клас середних шкіл, Львів, 1922.
34. І. Сітницький, Вступ до синтетичної геометрії, Львів, 1924.
35. І. Сий, Початкові рахунки. Головні дії на цілих і десяткових числах, Львів, 1935.
36. Й. Танчаковський, Руско-польська термінологія зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки, зладжена на підставі шкільних підручників, Львів, 1910.
37. Є. Тимченко, Шкільна термінологія, ж. «Книгар», № 1, К., 1917.
38. Українсько-російський словник під ред. І. М. Кириченка, т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1953; т. II, 1958.
39. А. Фрейліх і В. Орліч, Математика для I класи середніх загальноосвітніх шкіл, Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, Львів, 1938 (переклад з польської мови В. Калиновича).
40. М. Чайковський, Українська математична наукова бібліографія (1894—1929), Видання Одеської філії науково-дослідного інституту математики, Одеса, 1931.

41. М. Чайковський, Систематичний словник української математичної термінології з поазбучним українсько-російсько-німецьким покажчиком, Берлін, 1924.
42. Р. Цегельський, Підручник арифметики для учительських семінарій, Львів, 1921.
43. Р. Цегельський, Збірник арифметичних задач, підручник для вищих клас народніх і нищих клас середніх шкіл, Львів, 1928.
44. В. Шарко, (без назви), ж. «Книгар», № 23—24, К., 1919.
45. Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ, т. XIV, Львів, 1910.

**МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ
ГАЛИЦИЙСКИХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ
В 20—30-х ГОДАХ XX ст.**

(Резюме)

Термины первых школьных учебников и работ по математике, изданных на украинском языке в Галиции в конце XIX ст., были образованы по образцу немецких и польских терминов.

В 20—30-х годах в официально утвержденных учебниках некоторые термины, общие для школьной практики Галиции и Восточной Украины, заменяются терминами, общими с польским языком. Но в большинстве учебников и учебных пособий преобладает противоположная тенденция, заключающаяся во все возрастающей, хотя и не всегда последовательной, ориентации на терминологию, употребляемую на Советской Украине.

Авторы галицийских учебников и школьных пособий использовали, однако, только те восточноукраинские термины, которые были созданы на «чисто национальной» основе, т. е. являлись практическим воплощением пуристических принципов, характерных еще для дореволюционных просветителей.

Распространившись на Советской Украине термины, общие с русским языком, в том числе многие слова интернационального происхождения, в условиях галицийской действительности того времени не нашли практического применения.

Однако даже не до конца последовательная ориентация на языковую практику Советской Украины расшатала и без того непрочные нормы специфически галицийской терминологии, чем было в значительной степени подготовлено окончательное утверждение единых для украинского литературного языка терминологических, лексических, фразеологических и других языковых норм, ставшее возможным после воссоединения западноукраинских земель с УССР.

Д. Г. ГРИНЧИШИН

**ІМЕННИКОВА СИНОНІМІКА
В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XIV—XV ст.¹**

Світським пам'яткам української мови XIV—XV ст., тобто пам'яткам ділового стилю (грамотам), властиві абсолютні синоніми (їх ще називають повні або рівнозначні²) і семантично диференційовані³. Абсолютні синоніми — це слова, тотожні за значенням, але відмінні синтаксичними зв'язками, частотою вживання чи територіальним поширенням (пор.: *гроши* — *пинґзи*, *небожчикъ* — *покоиникъ*, *злодѣи* — *тать* та ін.).

До абсолютних синонімів можна віднести також і ті синоніми, які творяться внаслідок паралельного використання народно-розмовних і книжних слів типу *городъ* — *градъ*, *дѣти* — *чада* і т. п., внаслідок паралельного вживання давньоукраїнських і румунських чи польських слів типу *племенникъ* — *непотъ*, *дорога* — *дрѣмь*, *монахъ* — *калдґеръ*, *скотъ* — *быдло* тощо. В. В. Виноградов слова названого типу називає синонімічними паралелями⁴.

Семантично диференційовані синоніми — це слова, які називають близькі за значенням поняття (пор.: *грамота* і *листъ* = «лист, урядовий або діловий документ», *арлыкъ* = «лист від хана або до хана», *глетъ* = «охоронний лист, який давав право на вільний переїзд або побут», *привилеи* = «різного роду королівські грамоти». Або: *дорога* = «шлях сполучення» і *гостинець* = «велика торгова дорога» і под.).

У даній статті ставиться завдання розглянути лише абсолютні синоніми, засвідчені у пам'ятках української мови XIV—XV ст., вказати на джерело їх виникнення, ступінь поширення кожного із членів синонімічного гнізда, а також співставити аналізовані

¹ Стаття побудована на матеріалах картотеки Історичного словника української мови, яка зберігається у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.

² Див. Й. С. Хаустова, О лексической синонимии в литературном языке Петровской эпохи (по материалам «Ведомости» 1702—1703 годов). Сб. «Начальный этап формирования русского национального языка», Л., 1961, стор. 171.

³ Там же.

⁴ В. В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка, М., 1958, стор. 115—116.

синонімічні гнізда давньоукраїнської мови з відповідними синонімічними гніздами сучасної української мови⁵.

Бортникъ — **пасичникъ**. Ці рівнозначні слова-синоніми вживалися на означення осіб, які займалися розведенням бджіл. Успадковане від давньоруської мови слово *бортникъ* зустрічається лише у галицько-волинських грамотах: «а се *бортници* пашко бортикъ и съ ѿмелина юрко мошничъ» (Р., 18)⁶. Слово *пасичникъ* виникло вже на ґрунті давньоукраїнської мови. Воно засвідчується щойно з другої половини XV ст. молдавськими грамотами: «так(ж)⁷ никто ѿ(т) наши(х) боиаръ, или десѣтни(к) да не смѣють брати десѣтинѣ ѿ(т) бчо(л), ани *пасичници* бантовати ни оу чемъ» (С., II, 531).

Слова *бортник* і *пасичник* виступають синонімами (тільки вже семантично диференційованими) і в сучасній українській мові⁸, де *бортник* має значення «особа, яка займається примітивним лісним бджільництвом», а *пасичник* — «особа, яка займається розведенням бджіл на пасіці». У цей ряд входить сьогодні і слово *бджоляр*.

Великѣдень — **вѣскрѣсеніе христове** — **пасха**. Ці слова використовувалися на означення християнського обрядового свята — пасхи. Член синонімічного ряду *великѣдень* властивий галицько-волинським пам'яткам та документам литовської канцелярії: «оу наш(м) (селѣ) оу медыцѣ оу нд(с)лю(!) оу четвертуо. по *велицѣ дни*» (Р., 87). Слово *пасха* та словосполучення *вѣскрѣсеніе христове* засвідчені у молдавських грамотах, напр.: «пи(с) тома...оу де(н) *вѣскрѣсеніа хри(с)това*» (С., Supl., 34); «Писал Косте въ Сѣчавѣ, въ свѣтїи великїи день *Пасхи*...» (В., I, 349).

Всі ці слова успадковані від давньоруської мови. Як синоніми вони і досі побутують у мові віруючих⁹.

Городъ — **мѣ(и)сто**. Обидва синоніми зустрічаються і в галицько-волинських, і молдавських грамотах і вживаються на означення великого населеного пункту, торгового і адміністративного центру. Напр.: «велѣли есми нашу печат великѣю привѣсити оу нашѣмъ *городѣ* оу Сочавѣ» (С., I, 14); «Знаменито чиним...оже...оуси наши мешчане ѿт *мѣста* ѿт Брѣлад... прїдоша прад нами» (В., II, 62—63).

Деякі дослідники (О. Брюкнер¹⁰, В. Курашкевич¹¹, М. Ан-

⁵ Синонімічні ряди будемо подавати в алфавітному порядку, враховуючи перше слово ряду. На першому місці у ряді будемо ставити найчастіше вживане у пам'ятках цього періоду слово.

⁶ Див. умовні скорочення використаних джерел у кінці статті.

⁷ Винесені над рядок букви при цитуванні ставляться у рядок і беруться у дужки.

⁸ Див. П. М. Деркач, Короткий словник синонімів української мови, К., 1960, стор. 19.

⁹ Див. М. Л. Худаш, Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст., К., 1961, стор. 137.

¹⁰ А. Вгюскнег, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 330.

¹¹ W. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku, Studium językowe, Kraków, 1934, стор. 130.

тошин¹²) розглядають слово *мѣсто* як запозичення з польської мови. На думку Ф. Тихого¹³, це слово проникло у говори Закарпаття з чеської мови. М. Антошин не погоджується з поглядом Ф. Тихого, вважаючи, що слово *мѣсто* не могло проникнути у говори Закарпаття ні з Чехії, ні з Словаччини, тому що Закарпаття в XIV—XV ст. не було зв'язане з Чехією ні в економічному, ні в політичному відношеннях, а попало воно на Закарпаття з південно-західної Русі, будучи запозиченим з польської мови¹⁴. Однак з такою думкою дослідників важко погодитися. По-перше, як свідчить словник І. І. Срезневського¹⁵, слово *мѣсто* у значенні «город» відоме вже у найдавніших пам'ятках давньоруської мови. Пор.: (Турѣ и Судѣнѣ) се же есте *мѣстѣ* Галілеистѣ. Або: «Мнози бо вси имоуть и *мѣста* и села». По-друге, слово *мѣсто* — це спільнослов'янське слово, яке зберігається і на сьогодні в усіх слов'янських мовах з різним тільки значенням. Так, у російській, болгарській і словацькій мовах слово *мѣсто* використовується у значенні «місце», пор. рос. *место*, болг. *място*, словацьк. *miesto*. У чеській і сербській мовах слово *мѣсто* вживається у двох значеннях: «місце» і «город». В українській і польській мовах це слово виступає в значенні «город». Зрідка слово *мѣсто* із значенням «населений пункт» зустрічається і в пам'ятках великоруської народності, однак панівним там є слово *город*¹⁶, за яким і закріпилося у російській мові значення адміністративного центру.

Як синоніми слова *місто*, рідковживане *город* і поет. заст. *град* використовуються і в сучасній українській мові¹⁷.

Гроши — **пинѣзи**. На означення поняття «гроші» вживаються рівнозначні синоніми *гроши* і *пинѣзи* (*пинѣзи*, *пенѣзи*). Слово *гроши* відоме у галицько-волинських грамотах та документах литовської канцелярії¹⁸, натомість слово *пинѣзи*¹⁹ зустрічається переважно у молдавських грамотах, хоча зрідка його можна знайти і в пам'ятках з території Волині та документах литовської канцелярії. Напр.: «Микула сеючи тоє поле и нашель тѣю мошню с тыми *грошми*» (Вісл. ст.); «а пить могоричь оу быбицкого оу дому за копу

¹² Н. С. Антошин, Закарпатская грамота 1404 года. Научные записки Ужгородского ун-та, т. XIII, серия историко-филологическая, Львов, 1955, стор. 27.

¹³ F. Tichý, Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi, Praha, 1938, стор. 4—5.

¹⁴ Див. Н. С. Антошин, назв. праця, стор. 27.

¹⁵ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. II, СПб., 1895, стор. 246.

¹⁶ Див. Л. И. Коломиец, Язык украинских грамот XIV—XV вв. Автореферат канд. диссертации, X., 1953, стор. 6.

¹⁷ Див. П. М. Деркач, назв. праця, стор. 103.

¹⁸ Це слово зустрічається у формі однини в молдавських грамотах. Напр.: «да не смѣть их сѣдити, ани оуѣти ис них ни един *грош* болше как выше пишем» (В., II, 262).

¹⁹ Один раз засвідчується дане слово і в формі однини: «А мы тото мыто Ливовчаном ѿпоустили, абы не давали ни *пинѣза*...» (В., II, 274—275).

гроший» (Р., 10); «и да(л) имъ пань михаиль ч(а)ст) пинѣзеи чапре(д)» (С., II, 422); «а поки они кн(а)зю Олександръ пѣнѣзи ѡтложат, потул ему тоє имѣне... держати» (AS, I, 94). Походження названих слів різне. Якщо слово *пѣнѣзи* успадковане із давньоруської мови (а це давнє слов'янське засвоєння з давньовірхньонім. *přepning*²⁰, то слово *гроши* є запозиченням із польської мови (у польську мову це слово проникло через чеське посередництво з німецького *Groschen*, останнє походить з лат. *grossus denarius*²¹). У процесі історичного розвитку української мови слово *гроши* поступово витіснило з ужитку слово *пѣнѣзи*. На сьогодні слова *піняз*, *пінязки* можна ще зустріти у лемківських говірках²².

Дочка — **дѣвка**. Ці слова вживались на означення поняття «рідна дочка». Територіальне поширення їх неоднакове: слово *дочка* зустрічається на всій досліджуваній території, *дѣвка* — лише у галицько-волинських грамотах та документах литовської канцелярії. Напр.: «и вса таж имѣнѣа полаци(л) и да(л) есмь женѣ своен... и сѣоу своємѣ князю глѣбоу и дочьцѣ своєи ѡвдотїи» (Р., 154); «кроль влодиславъ... ближшї єсть к тому мѣсту... нижли тыи пани адвига. и єи дѣвка алжбѣта» (Р., 70).

На сьогодні назва *дѣвка* у знач. «рідна дочка» перебуває в активному фонді деяких сучасних карпатських говірок²³.

Душегубство — **оубїство**. Члени синонімічного ряду *душегубство* і *оубїство* засвідчуються тільки у молдавських грамотах на означення поняття «вбивство», при цьому останнє слово зафіксоване один раз: «а тако(ж) оу та(х) села(х) да не имають ходити ни глобници, ни припашари... ни соудити и(х) а ни глоб8 ис ни(х) не брати, ни третину, ни за *душегубство*» (С., II, 577); «а також кто бы почалъ ѡ(т) и(х) племєне на петра или єго дѣти за таа села *оубїствомъ* или...лихотою, а ѡнъ на(м) заплатитъ завѣска ѣ рубли литого серебра» (С., I, 468).

Зазнавши відповідних фонетичних змін, слова *душегубство* і *оубїство* (суч. *душегубство* і *убивство*) виступають синонімами і в сучасній українській мові²⁴. Близькі до них за своїм значенням і такі слова, як *смертєвбивство*, *страта*, *кровопролиття*²⁵.

Жалоба — **скарга**. Члени синонімічного ряду *жалоба* і *скарга* використовуються на означення поняття, зв'язаного з подачею у суд скарги. За походженням, частотою вживання та територіальним поширенням ці слова неоднакові. Якщо слово *жалоба* успадковане із давньоруської мови (часто зустрічається у документах литовської канцелярії, Вісліцькому статуті, рідко у молдавсь-

ких грамотах), то слово *скарга* — це полонізм, вжитий лише один раз у привілеї князя Вітовта литовським євреям. Напр.: «жалобѣ чиниль Петръ на Яна же єго раниль» (Вісл. ст.); «прїиде прѣд нами...слѣга наш Мирча... та жаловал намъ великою *жалобою*» (В., I, 238); «I też, sud'ja zidowskij, котораја sia diejet' mezi zidy prihoda, k sudy (!) ne majet' pered sebe priwoditi: olizhy czerez *skarhu* bylby naweden» (ZPL, 106). Як синоніми слова *жалоба* і *скарга* і на сьогодні використовуються в українській мові²⁶.

Зброя — **оружие**. Поняття «зброя» передається двома словами: полонізмом *зброя*²⁷, засвідченим двічі у документах литовської канцелярії, і давньоруською формою *оружие*, вжитою один раз у молдавській договірній грамоті Стефана воеводи з польським королем Казимиром. Напр.: «въ той клети не осталося ничого скарбу, только *зброи* осталися...» (АЛМ, I, 163); «А пан наш... корол... имаєт нас ѡборонити и ѡстеречи и послы своими и *оружиемъ* своимъ и воисками своими» (В., II, 302). У дальшому історичному розвитку, зокрема в наш час, слово *зброя* витіснило з літературної мови *оружие*²⁸. Щоправда, його реєструє у різних фонетичних різновидах словник Б. Грінченка, Є. Желехівського та «Українсько-російський словник» за ред. І.М. Кириченка.

Злодей — **тать**. Цими словами позначалось поняття «зłodий». Слово *злодей* (*зłodѣи*) засвідчене у пам'ятках з різних територій. Назва *тать* вживана лише у документах литовської канцелярії: «та(к) єсмо то уложили колик(о) сѣ пригодитъ ижъ поидеть к то) за своѣмъ *зłodѣемъ* горѣчи(м) пыто(м)...» (Р., 134); «жаловалъ намъ князь Костентинъ Крошинскїи на Бориса, звалъ мя, го-сподару, Борисъ *татемъ*... абыхъ я сємь волостей твоєи милости... закралъ безъ данины отца вашео милости...» (АЛМ, I, 83).

У процесі історичного розвитку мови цей синонімічний ряд не тільки не розпався²⁹, а, навпаки, збагатився новими членами, як *крадій*, *розкрадач*, розм. *зłodюжка*, *карманник*, *конокрад*, *коновод*, *зломщик*³⁰.

Зłodѣство — **татба**. Поняття «крадіж», як і поняття «зłodий», передавалось двома синонімами, похідними від *зłodєи* і *тать*, а саме: *зłodѣство* (*зłodєство*) і *татба* (*тадба*) та його словотворчим варіантом *татство*. Слово *зłodѣство* зустрічається у Вісліцькому статуті та у привілеї князя Вітовта литовським євреям:

²⁶ Див. П. М. Деркач, назв. праця, стор. 66.

²⁷ Див. М. Васмер, Russisches etymologisches Wörterbuch, т. III, Heidelberg, 1958, стор. 585.

²⁸ Див. У. Я. Єдлінська, До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст., Зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. IV, 1961, стор. 57.

²⁹ Слова *зłodий* і *тать* виступають ще і зараз синонімами. Див. «Російсько-український словник» за ред. М. Я. Калиновича, М., 1948, стор. 694. Щоправда, останнє вживається зрідка і то з певною стилістичною настановою.

³⁰ Див. П. М. Деркач, назв. праця, стор. 81.

²⁰ П. Я. Черныx, Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период, М., 1956, стор. 130.

²¹ Там же.

²² М. Л. Худаш, назв. праця, стор. 87.

²³ Див. А. А. Бурячок, Назви спорідненості і свояцтва в українській мові, К., 1961, стор. 36.

²⁴ Див. П. М. Деркач, назв. праця, стор. 190.

²⁵ Там же.

«Хто будетъ жалованъ, о злодѣствѣ бчо(л)» (Вісл. ст.). Слова *татба* і *татство* знають молдавські грамоти: «Толко за сваду торговскою і за *татбѣ*, що сѣ застанет лицем ъ трѣгѣ, аби сѣдили дворници торговскои(!) тоти люди от Радовци» (В., I, 257); «никто да не смѣть... глобоу ис ни(х) брати ни за дшегоубство... ни за *татство*... (Mih., Doc., 125).

Слова *татство* і *татба* у процесі історичного розвитку мови вийшли з ужитку. Однак цей синонімічний ряд, як і попередній, не тільки не розпався, а розширився новими словами: *крадіж*, *крадіжка*, *кража*, *конокрадство* та ін.

Лѣто — **годъ** — **рокъ** — **година**. Всі ці слова використовувались на означення певного відрізка часу, який дорівнює 12 місяцям.

Слово *лѣто* зустрічається на всій досліджуваній території; Найчастіше використовується воно у кінці грамоти при подачі дати її написання, напр.: «пис(а) Роман оу Сочавѣ, в *лѣто* ≠ СЦОС, сен *кѣ*» (В., I, 131), хоча зрідка знаходимо його і в середині документа: «...да берѣ(т) калѣгери, на всѣакоє *лѣто*, ѿ(т) всѣа(х) кто имѣ(т)» (С., II, 365).

Слово *годъ* вживається тільки в тому випадку, коли в документі говориться про податок чи мито, які потрібно комусь платити. Напр.: «а намъ с тои корѣчми имаєть давати сто грошиковъ малыхъ каждыи *годъ*» (Р., 72).

Аналогічно до слова *лѣто* використовувалось слово *рокъ*, яке засвідчене шість раз у грамотах, виданих В. Розовим, двічі — у Вісліцькому статуті і один раз — у договірній молдавській грамоті між Стефаном воеводою і польським королем Казимиром. Напр.: «Писанъ въ Городне... *року* тисеча чотырысто девятдесятъ осмого» (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 4); «тогда поведъ на третемъ *року* дедичство изыщеть» (Вісл. ст.). На думку П. Я. Черних³¹, це слово, безперечно, вживалось у спільнослов'янській мові і мало спочатку значення «строк», а потім і більш широке — «час» (звідси в результаті звуження — «год»). На сьогодні слово *рокъ* у знач. «год» перебуває в активному фонді західнослов'янських мов та в українській мові, пор. чеськ. *rok* = «рік», «строк», польськ. *rok* = «рік»³². Це слово є, але із значенням «строк», і у сербохорватській мові (пор. сербохорв. *rok*). Сучасна російська мова використовує це слово у значенні «доля».

Слово *година* вжито один раз у молдавській грамоті і то, мабуть, під впливом південнослов'янських мов (пор. болг. *година*, сербохорв. *година*, використовувані й зараз у значенні «рік»): «да чинят свѣтопочивших... дѣтеи наших... и дѣщери нашей Анны, поман на *годинѣ* ѣ(еди) н день, за єдно ѿбѣм» (В., II, 155).

Синонімами виступають слова *рік*, *літо* (тільки у формі множини) та рідковживане *год* і в сучасній українській мові. Напр.:

³¹ П. Я. Черных, назв. праця, стор. 138.

³² У зв'язку з цим можна припускати, що слово *рік* закріпилось в українській мові під впливом і при підтримці західнослов'янських мов.

«То вже давно було. Мені сім *літ* минало, А їй либонь минуло двадцять *літ*» (Л. Українка); «Мені вже на вісімнадцятий *год* пішло» (Вовчок).

Монах — **чернець**. Ці слова означають поняття «член релігійної общини, який поклявся вести аскетичне життя згідно з церковними правилами». Обидва слова успадковані від давньоруської мови. Територіальне поширення цих слів різне. Якщо слово *чернець* фіксують пам'ятки з території Київщини, то назву *монах* — лише молдавські грамоти, напр.: «присылалъ до на(с) Бгомалець нашъ... и всѣ братѣм мн(с)ыря пече(р)ского *че(р)ници* крылошанѣ... жалѣючисѣ на митрополита кѣевского... штож и(м) насиліє чини(м)» (Гр. патр. Макс., 1481 р.); «<и>с(пис)ах <м>онах Иларионѣ» (В., I, 71).

Як синоніми подаються слова *монах* і *чернець* і в словнику синонімів П. М. Деркача³³.

У молдавських грамотах синонімом до слова *монах* виступає частовживаний румунізм *калѣгеръ* (румунськ. *sălugăg* = монах — РРС, 125): «да не имають иного прѣмѣсѣ ни оу *че(м)* къ нашемѣ *калѣгерѣ* савѣ...» (С., II, 185).

Мѣщанинъ — **мѣстичъ** — **горожанинъ**. На означення жителя міста в давньоукраїнських пам'ятках виступають такі синоніми: *мѣщанинъ* (*мѣсчанинъ*), *мистичъ* (*мѣстичъ*) і *горожанинъ*. Перше з цих слів проникло в тогочасну українську мову з польської³⁴, інші успадковані із давньоруської мови. Напр.: «макси(м) харитонович(ч) горкавий» *мѣщани(н)* кие(в)ский» (Пал. изб., фот. № 2); «жаловали намъ вси шевци Луцкіє на *мѣщанѣ* и жидовѣ Луцкихъ...» (АЛМ, I, 88); «а пак сѣи злати татарскихъ заплатих оу рѣкы ѿлах Иоанышѣ и Гашпарѣ, *мѣсчанѣм* ѿт Хрѣлова...» (В., II, 154).

Слово *мѣстичъ* засвідчене у галицько-волинських та молдавських грамотах. Напр.: «коупилъ панѣ ганько сварць *мѣстичъ* лвовский старшини... дѣдичство...» (Р., 15); «и *мѣсти(ч)* добри люди, при то(м) были...» (С., I, 386).

Лише один раз зафіксоване у грамоті князя Мстислава Даниловича Волинського (грамота ця вписана у Волинський літопис з 1289 р.) слово *горожанинъ*³⁵. Напр.: «Се азъ князь Мьстиславъ оуставляю ловчее на Берестьяны и в вѣкы... а на *горожанахѣ* дѣ гривны коунъ» (Собр. гос. грам. и дог., II, 8).

Небожчикъ — **покоиникъ**. Дані слова позначали поняття «умерла людина». Будучи тотожними за значенням, вони відрізнялись одне від одного походженням, частотою вживання і територіальним поширенням. Слово *небожчикъ*, очевидно, закріпилось в дав-

³³ Див. П. М. Деркач, назв. праця, стор. 171. Тут же наводяться ще і такі слова даного синонімічного ряду: *скитник*, *схимник*, *чорноризецъ*.

³⁴ Слово *мещанин* розглядається як полонізм і в російській мові. Див. М. V а s t e г, Russisches..., т. II, стор. 130.

³⁵ У давньоруській мові це слово (воно могло вживатись і в формі *гражанинъ*) використовувалось досить часто. Див. И. И. С р е з н е в с к и й, Материалы..., т. I, СПб., 1893, стор. 559 і 577.

ній українській мові, як і в сучасній українській та білоруській (білорус. *нябожчык* — РБС, 461), не без впливу західнослов'янських мов, зокрема польської³⁶ (пор. польськ. *piebożczyk*, чеськ. *pebožtik*).

Щодо слова *покоиникъ*³⁷, то це давнє слов'янське слово, похідне від іменника *покои*. На сьогодні це слово зустрічається ще, крім української мови, у російській, болгарській і сербохорватській мовах.

Частота вживання слів *небожчикъ* і *покойникъ* різна. Якщо, наприклад, слово *небожчикъ* засвідчене 14 раз, при цьому на всій мовній території, то слово *покойникъ* вжите тільки двічі — один раз у волинській грамоті і один раз у молдавській. Напр.: «ино после живота *небожчика* пана Енкова и мы припустили к тому имѣню п(а)ни Енковую п(а)ни Татану» (AS, I, 86); «kolko rak bratu naszymu *pokeyniku* Welikomu Kniaziu Witowtu prysiach izłomi!» (ЗНТШ, LXXVI, 139).

Як синоніми виступають слова *небіжчик* та *покійник* і тепер³⁸, становлячи ядро синонімічного гнізда, до складу якого ще входять слова *померлий*, *умерлий*, *покійний*.

Недѣля — тыждень. Поняття «тиждень — сім днів» позначається двома рівнозначними синонімами: *недѣ(и)ля*, успадкованим із давньоруської мови, та *тыждень*, який появився в українській мові, як і в білоруській (пор. білорус. *тыдзень* — РБС, 301), очевидно, під впливом західнослов'янських мов (пор. польськ. *tydzień*, чеськ. *tyden*), але має особливості у своєму утворенні через додавання до першої частини слова частки *жь*³⁹. Територіальне поширення цих слів майже однакове: обоє вони виступають і в галицько-волинських, і в молдавських пам'ятках⁴⁰. Напр.: «коли имѣль. ѿ. тесль. на *недѣ(л)а* коли·s· тесль» (Р., 35); «имае(т) его мл(с)ть на(с) ѿбыслати десѣтми *недѣлами* перед(т) ты(м), абыхо(м) знали и готови были на то(т) де(н) и на именитое мистце» (С., II, 775—776); «а писанъ листь оу коломыи оу *тыжьдѣнь* по сѣмъ михаилѣ...» (Р., 57—58); «А естли бы господарь кроль... того сѣим8 на тотъ день по свѣтомъ юрїи 8 *тыждень* не произволил... тогда его милость имаеь господаря Стефана воевод8 своими послы або листы своими ѿбыслати» (В., II, 297—298). До речі, слово *тыждень* зустрічається лише у договірній молдавській гра-

³⁶ У словнику І. І. Срезневського (т. II, стор. 358) це слово реєструється щойно з кінця XV ст., причому у грамотах, адресованих польським королем татарському хану та литовським князем російському цареві Івану Васильовичу.

³⁷ Слово *покойникъ* у словнику І. І. Срезневського не зареєстровано, хоч треба думати, що воно побутувало у розмовній мові.

³⁸ Див. П. М. Деркач, назв. праця, стор. 111.

³⁹ Див. Л. І. Коломієць, Мова українських грамот XIV—XV ст. (Деякі особливості). Дисертація (рукопис), Х., 1953, стор. 57.

⁴⁰ Слово *недѣля* відоме також з документів литовської канцелярії, напр.: «а мають в тоє мыто увезатисѣ за *неделю* перед свѣтъки в неделю» (ЦГАДА, ф. лит. метр., кн. зап. № 4, л. 38—39 зв.).

моті між Стефаном воеводою і польським королем Казимиром. Частота вживання названих слів неоднакова. Частіше використовується слово *недѣля* (12 раз), слово *тыждень* засвідчене лише трьома прикладами.

Слова *тиждень* і *недѣля*⁴¹ і зараз виступають синонімами⁴². Щоправда, у значенні «тиждень» слово *недѣля* вживається лише у множині. Напр.: «Ганя потім цілих шість *недѣль* не вставала з постелі» (УРС, II, 693).

Пасѣка — борть. Як синоніми ці слова вживались на означення вирубаного в лісі місця, яке призначалось для розведення бджіл. Слово *пасѣка* (*пасека*, *пасика*) наявне у пам'ятках з різних територій, натомість слово *борть* (*борть*), як і похідне від нього *бортникъ*, зрідка зустрічається лише в галицько-волинських грамотах. Напр.: «и мы ему по тому ж дали... село... ис поли, з дубровами, ис лесы, ис *пасеками*...» (AS, I, 44); «И тако(ж) потвержаеьмь ему его села...сѣ млино(м)... и сѣ *пасиками*» (С., II, 472); «а тые земли продалъ еси со всѣми ужитки... и сѣ лѣсми, и сѣ дубровами и сѣ *бортьми*» (Ак. ЮЗР, II, 106). Обидва слова успадковані від давньоруської мови.

У сучасній українській мові слово *борть* закріпило за собою значення «вулик у дуплі або видовбленій колоді» і перестало виступати членом названого синонімічного ряду.

Пашня — земля пашная — роля — земля ролная. Всі ці члени вживаються на означення орного поля і переважно зустрічаються у галицько-волинських грамотах. Виняток становить словосполучення *земля пашная*, засвідчене також у документах литовської канцелярії. Напр.: «дали есмо... Олфер8... село ... с приселки, з нивами, с *пашндми*, з лесы...» (AS, I, 43); «Се же придалъ юрїи болковичъ... к цркви сѣму николѣ *землю пашную*» (Р., 8); «придали есми емоу село смолиговичи... из данью... и з *рольдми* и з гаи...» (Р., 161); «а далъ ѿсмы и *землю ролъную* и сѣ сѣножатьми...» (Р., 3); «дали есмо ему со всеми ихъ *землями пашными* и з сеножат(ь)ми...» (РИБ, XXVII, 777).

Слова *пашня* і *рілля* на сьогодні не виступають синонімами по відношенню одне до одного. Це зумовлено тим, що слово *пашня* закріпило за собою інше значення, а саме: «збіжжя» і «зерно». Пор.: «Цвіли волошки і цвірчали коники в *пашні*» (УРС, III, 234); «Коло клуні *пашня* потрушена» (там же).

Село — погость — весь. Всі ці слова-синоніми позначали поняття «населений пункт». Найчастіше вживаним з них є слово *село*, засвідчене у пам'ятках з різних територій, напр.: «и мы есмо ему записали... сѣла 8 кременецкой волости на имѣ: Цеценовци, а

⁴¹ Слово *недѣля* у значенні «тиждень — сім днів» у сучасній українській літературній мові належить до рідковживаних слів. Це зумовлено тим, що дане слово закріпило за собою значення назви одного із днів тижня.

⁴² Див. «Російсько-український словник» за ред. М. Я. Қалиновича, М., 1948, стор. 291.

Красилов на Случи...» (AS, I, 40); «и дала Мъринъ Лолкъ тоти села Борилещи и Дръгошещи» (В., I, 248); «Билъ намъ чоломъ окол[ь]ничый Смоленскій... и просилъ въ насъ въ Смоленскомъ повете, въ Катанской волости, села, на имя Давыдкова Сквородина...» (РИБ, XXVII, 776). Слово *погостъ* утворилося ще в давній Русі від іменника *гость* за допомогою префікса *по-* і використовувалось спочатку в знач. «місце угощання, перебування гостей—багатих купців», згодом «місце перебування князя, який виїжджав за збиранням данини», ще пізніше — «населений пункт», «село» і нарешті — «кладовище»⁴³. У пам'ятках української мови (воно вжите декілька разів у галицько-волинських пам'ятках), як видно з контексту, слово *погостъ* має значення «населений пункт», «село»: «к тому и куниты отъ поповъ по всемъ городомъ и погостомъ и по свободамъ...» (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 3). Слово *весь* є за походженням спільнослов'янським⁴⁴, проте використання його у Віслічкому статуті (всього три рази) дає підставу думати, що воно вжите у даній пам'ятці не без певної підтримки польського *wieś*. Напр.: «оуставляемъ, абы каждый великий панъ, а никоторой иньшихъ не куповаль собѣ шелтинства (!) никоторой вси кромѣ пана своего чія *весь*...». У сучасній українській мові слово *весь* не збереглось, хоч «Українсько-російський словник» за ред. І. М. Кириченка (т. I, стор. 128) реєструє його як застаріле.

Товаръ — крамъ — торговля. Поняття «товар» передається успадкованими від давньоруської мови словами *товаръ* і *торговля* та іншомовним *крамъ* (*крамаріє*). Слово *крамъ*⁴⁵ етимологічно пов'язане з старослов'янським *храмъ*, яке запозичили німці і створили своє *крамъ*. З німецької мови це слово проникло в чеську і польську мови, а вже через польське посередництво увійшло в лексичний склад української мови. Всі члени даного синонімічного ряду характерні лише для молдавських грамот: «А коли привезоут Ливовчане соукна алибо боуд какы *товаръ*, а оу них никто гвалтом без пинѣзеи ни один локот не моглъ оузѣти» (В., II, 275); «да су(т) волныи и слобо(д)ны продавати и свои *крамаріа*» (С., II, 695); «...головное мыто... от коси... мечи, и от иншии рѣчи дробныхъ що ж до *крамоу* слоухают» (В., II, 273); «щобы платыли каждый мыто и орашане или боу(д) какыи коу(пе)ць боу(д) о(т) которы(х) сторонъ, боу(д) какыи *торговлѣ* (продають оу нашої землі), щобы платили храмоу свѣтѣи богородици о(т) быстрици...» (С., II, 59).

Слова *товар* і *крам* як синоніми використовуються і зараз⁴⁶. Слово *торговля*, закріпивши за собою значення «господарська діяльність по обороту товарів, їх купівлі і продажу», випало з даного синонімічного ряду.

⁴³ Див. П. Я. Черных, назв. праця, стор. 164.

⁴⁴ Див. М. V a s t e r, Russisches..., т. I, стор. 193.

⁴⁵ Там же, стор. 756

⁴⁶ Див. П. М. Деркач, назв. праця, стор. 92.

Церковъ — храмъ. Дані слова позначали православне богослужбове приміщення. Назва *церковъ* відома пам'яткам з різних територій. Дуже часто вона виступає у супроводі прикметників — означен *божая* і *святая*: «а то есми записал и дал къ ц(є)ркви божей на памѣт дѣши своею» (AS, I, 67); «потврѣдили емѣ его штина села его... где *црѣковъ* ест...» (В., I, 19).

Книжний старослов'янїзм *храмъ*⁴⁷ характерний тільки молдавським грамотам: «потвержаемъ даанїа ш(т) нашего родителѣ храмоу оуспенїе свѣтѣи богородици» (С., II, 59).

У даній синонімічний ряд входить ще й зрідка вживане у галицько-волинських грамотах слово *домъ*⁴⁸, яке виступає у супроводі препозитивного⁴⁹ або постпозитивного словосполучення *святая богородица* чи *святая троица* у родовому відмінку: «а то дали есмо до(м) стѣи тр(о)ци на памѣт(л) родителе(м) ншимъ...» (Р., 174).

Щадокъ — нащадокъ — потомокъ — пращурѣта. Всі ці слова використовувались у давньоукраїнській мові XIV—XV ст. на означення як далеких, так і близьких нащадків. Слово *щадокъ* у різних фонетичних і графічних варіантах: *щадокъ*, *счадокъ*, *счедокъ*, *счадокъ* — засвідчене у галицько-волинських пам'ятках та документах литовської канцелярії, напр.: «маеть панъ Федко самъ и его пани и дѣти и его *щадки* того имѣня вживати» (Ак. ЮЗР, II, 105).

Слово *нащадокъ* утворилося від давньоукраїнського *щадокъ* за допомогою префікса *на-* і, лексикалізувавшись, згодом витіснило з ужитку слово *щадокъ* та закріпилося в українській мові як літературна норма⁴⁹. Ця назва вжита один раз у галицькій грамоті з 1424 р.: «а тако есмо ему дали ему и его дѣте(м) и его *нащадко(м)*... тото перво ре(ч)ное село...» (Р., 99).

Слово *потомокъ* засвідчене лише чотири рази у пам'ятках з території Волині та Галичини: «в которое ж то имене Дажев вжо и сам ани мои дети и *потомькове* мои не маемо ся вступовати...» (AS, I, 72).

Слово *пращурѣта* (при цьому тільки у формі множини) реєструють молдавські грамоти: «тоє вѣсе вы(д)писанное да е(ст) емѣ оурикъ... и дѣтемъ его и братїамъ и шнѣчато(м) его и прѣшну(ч)а(то)мъ его и *пращурѣтомъ* его...» (С., II, 553).

На сьогодні синонімами виступають лише *нащадок* і *потомок*⁵⁰. Слово *пращурѣта*, закріпивши за собою значення «прапрадід», а в деяких говорах «праправнук»⁵¹, вийшло із названого синонімічного гнізда.

⁴⁷ У значенні «церква» це слово реєструє «Словарь української мови» Б. Грінченка, т. IV, К., 1909, стор. 412. Там же подане й друге його значення — «храмовий празник».

⁴⁸ Словник Б. Грінченка (т. II, стор. 392) подає у значенні «церква» словосполучення *божий дім*.

⁴⁹ Див. А. А. Бурячок, назв. праця, стор. 65.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ А. А. Бурячок, назв. праця, стор. 62.

Проведений у статті огляд іменникових абсолютних синонімів, звичайно, є неповним. Вичерпний аналіз таких синонімів можливий лише тоді, коли повністю буде складена картотека «Історичного словника української мови» даного періоду⁵². Але вже на основі вищесказаного можна зробити деякі загальні висновки.

Іменникові абсолютні синоніми представлені в українських пам'ятках XIV—XV ст., незважаючи на їх однотипність у жанровому відношенні (всі вони є документами ділового стилю), досить багато.

Поява їх зумовлена паралельним вживанням народно-розмовних і книжних слів (напр.: *зброя* — *оружие*, *церковъ* — *храмъ*, *злodeи* — *тать*, *село* — *весь*), паралельним використанням давньоукраїнських (переважно успадкованих від давньоруської мови) слів та іншомовних (пор.: *недѣля* — *тыждень*, *горожанинъ* — *мищанинъ*, *жалоба* — *скарга*, *товаръ* — *крамъ*, *покойникъ* — *небожчик* та ін.).

Більшість слів аналізованих синонімічних рядів давньоукраїнська мова успадковувала від давньоруської, і тільки деякі з них запозичені з польської мови або через її посередництво з інших мов (*гроши*, *крам*, *зброя*, *мищанин* та ін.). Ці слова і зараз перебувають в активному фонді української мови.

Членами синонімічних рядів здебільшого виступають слова з конкретним значенням. Абстрактні слова як синоніми використовуються значно рідше.

У пам'ятках української мови досліджуваного періоду зустрічаються переважно двочленні синонімічні ряди. Три- і чотиричленні синонімічні ряди у пам'ятках мало. Із 21 синонімічного ряду, розглянутого нами у статті, 13 синонімічних рядів є двочленними, 5—тричленними і лише 3—чотиричленними.

Територіальне поширення аналізованих синонімічних рядів не (однакове: одні із них властиві галицько-волинським пам'яткам *дочка* — *дѣвка*, *пашня* — *земля пашная* — *роля* — *земля ролная*), другі — лише молдавським (*душегубство* — *оубіиство*, *товаръ* — *крамъ* — *торговля*), треті — і галицько-волинським, і молдавським (*городъ* — *мѣсто*, *тыждень* — *недѣля*, *небожчикъ* — *покойникъ*).

Своєрідними синонімічними рядами можна вважати ті ряди, членами яких виступають слова, засвідчені у пам'ятках з різних територій (пор.: *бортникъ* — *пасичникъ*, *злodeиство* — *татба*, *монах* — *чернецъ*, *гроши* — *пинѣзи*).

Історична доля розглянутих синонімічних рядів різна: одні із них (їх більшість) вижили і зараз використовуються (*рік* — *літо*—

год, *тиждень* — *неділя*, *товар* — *крам*, *місто* — *город*, *нащадок* — *потомок*, *небіжчик* — *покійник*, *бортник* — *пасичник*, *жалоба* — *скарга*), інші (їх меншість) розпалися внаслідок того, що слово колишнього синонімічного ряду або зовсім вийшло з ужитку, або закріпило за собою інше значення (пор.: *село* — *погостъ* — *весь*, *гроши* — *пинѣзи*, *зброя* — *оружие*, *дочка* — *дѣвка*, *злodeиство* — *татба*, *горожанинъ* — *мищичъ* — *мищанинъ*, *пашня* — *рілля*).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Джерела

- АЛМ — Акты литовской метрики, т. I, вып. I, 1413—1498 гг. Собраны проф. Ф. И. Леонтовичем, Варшава, 1896. Римські цифри при джерелах вказують на том, арабські — на сторінку.
- Ак. ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. I—II, СПб., 1863—1865.
- Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов..., ч. I, т. VI, К., 1883.
- Вісл. ст. — Вісліцький статут Казимира великого 1347 р. Бібліотека ім. Леніна, ф. Румянцевського музею, каталог А. Востокова № 430.
- Гр. патр. Макс. — Грамота Константинопольського патріарха Максима Києвопечерському монастирю. Копія грамоти зберігається в Публічній бібліотеці у Києві, ф. Петрова, од. збер. № 217.
- ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1907.
- Пал. изб., фот. — Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, вып. I, К., 1899. Фотокопія.
- Р. — Вол. Р о з о в, Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в., т. I, К., 1928.
- РИБ — Русская историческая библиотека, т. XXVII, СПб., 1910.
- Собр. гос. грам. и дог. — Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел, ч. II, М., 1819.
- ЦГАДА, ф. лит. метр., кн. зап. № 4, л. — Центральный государственный архив древних актов, М., ф. Литовская метрика, книга записей № 4, лист.
- AS — Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Stawucie, t. I (1366—1506), Lwów, 1887.
- B. — Documentele lui Ștefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan, vol. I—II, București, 1913.
- C. — Documentele Moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I—II, Iași, 1931—1932.
- C., Supl. — Documente Moldovenesti dela Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu (Supliment la documentele lui Ștefan cel Mare, de I. Bogdan), Iași, 1933.
- Mih., Doc. — P. M i h a l o v i c i, Documentele Moldovenesti găsite la Constantinopol (1462—1755), «Cercetări istorice» anul X—XII, N 1, Iași, 1936.
- ZPL — Zbiór praw litewskich od r. 1389 do r. 1529, Poznań, 1841.

Словники

РБС — Русско-белорусский словарь под ред. Я. Коласа, К. Крапивы и П. Глебки, М., 1953.

⁵² За станом на 15 травня 1962 р. картотека налічувала 225 тис. карточок. За попередніми даними вона нараховуватиме приблизно 300 тис. карточок.

РРС — Румынско-русский словарь под ред. Б. А. Андрианова и Д. Е. Михальчи, М., 1954.

УРС — Українсько-російський словник за ред. чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченка, т. I, К., 1953; т. II, К., 1958; т. III, К., 1961.

СИНОНИМИКА ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УКРАИНСКИХ ПАМЯТНИКАХ XIV—XV вв.

(Резюме)

В статье рассматриваются абсолютные синонимы, указывается на источник их возникновения, степень распространения каждого из членов синонимического ряда, а также сопоставляются анализируемые синонимические ряды древнеукраинского языка с соответствующими синонимическими рядами современного украинского языка.

Появление синонимов обусловлено параллельным использованием народно-разговорных и книжных слов, параллельным употреблением древнеукраинских (преимущественно унаследованных от древнерусского языка) и иностранных слов.

Членами синонимических рядов большей частью выступают слова с конкретным значением. Абстрактные слова как синонимы используются реже.

Территория распространения анализируемых синонимических рядов неодинаковая: одни из них присущи галицко-волинским памятникам, другие — лишь молдавским, третьи — и галицко-волинским, и молдавским.

Встречаются в памятниках украинского языка XIV—XV вв. и такие синонимические ряды, членами которых являются слова с разных территорий.

Большинство рассмотренных синонимических рядов сохранилось и сейчас употребляются в украинском языке. Некоторые из них распались вследствие того, что слово либо совсем вышло из употребления, либо за ним закрепились иное значение.

У. Я. ЄДЛІНСЬКА

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ФОРМОЮ УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТ XIV—XV ст.

Українські грамоти XIV—XV ст., як і всі ділові документи різних народів і епох, характерні тим, що вони побудовані за певною формою, певним шаблоном, хоч, звичайно, з різними відхиленнями в залежності від часу і місця складання. Вивченням форми і змісту документів з метою встановлення їх автентичності, дати написання тощо займається окрема галузь історичних наук — дипломатика. Проте у зв'язку із специфікою грамот, як пам'яток ділового жанру української літературної мови початкового етапу її розвитку, й мовознавцям доводиться в певному аспекті займатися питанням форми цих документів, тому що форма великою мірою зумовлює мовні особливості грамот. У сучасній українській мовознавчій літературі на цю тему маємо вже ряд принагідних цікавих спостережень¹. Вивченням форми молдавських грамот, писаних українською мовою, спеціально займався Н. С. Антошин². Деякими загальними питаннями розвитку староруської дипломатики цікавився І. С. Свенціцький³.

Серед слов'янських народів проблемі дослідження структури середньовічного документа найбільше уваги присвячено в Польщі. Із багатьох питань, зв'язаних з наукою про документ, вирішених або тільки поставлених у працях польських істориків, нас цікавить у даному випадку загальна схема побудови середньовічного документа. Одною із найновіших праць, де знаходимо таку схему

¹ Див. «Курс історії української літературної мови», т. I, К., 1958, стор. 29, 52; П. П. Плющ, Нариси з історії української літературної мови, К., 1958, стор. 133—134, 137—138; Л. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958, стор. 3; Л. І. Коломієць, З фразеології української ділової писемності XIV—XV ст. «Питання історичного розвитку української мови» (тези доповідей міжвузівської наукової конференції 15—20 грудня 1959 р.), 1959, стор. 116, пункт 9, 10; Н. С. Антошин, Закарпатська грамота 1404 года, МВО УССР, Ужгородський гос. унів., «Научные записки», т. XIII, серія історико-філологічна, Л., 1955, стор. 13—22.

² Н. С. Антошин, Стиль молдавських грамот XIV—XV вв., Ужгородський держ. унів., «Доповіді та повідомлення», серія історико-філологічна, № 1, Ужгород, 1957, стор. 65—69.

³ Див. І. С. Свенціцький, Питання про автентичність договорів Русі з греками в X віці. «Вопросы славянского языкознания», кн. 2, Л., 1949, стор. 103—105.

з чітким поділом на окремі складові частини юридичних актів, є книга К. Малечинського «Zarys dyplomatyki wieków średnich» (cz. I, Wrocław, 1951, стор. 23—25).

Сам факт, що, говорячи про будову українських грамот XIV—XV ст., ми можемо користуватися схемою, створеною на основі досліджень польського середньовічного документа (писаного латинською мовою) в тісному зв'язку з історією західноєвропейського документа взагалі, вказує на інтернаціональний характер композиції, якщо йдеться про загальні її контури, про зовнішній вияв.

К. Малечинський виділяє три основні частини документа: I вступна частина (protokół wstępny), II контекст (справжній текст) документа (kontekst, tekst właściwy, dokumentu), III закінчення (eschatokół). Кожна з тих частин складається з ряду формул, що мають окреслену послідовність і призначення. З уваги на композицію українські грамоти також підпадають під цю загальну схему, але мають свої власні або перероблені на свій лад внутрішні особливості вислову, свою стилізацію окремих трафаретів.

Вступна частина грамот складається із трьох стереотипних формул, які К. Малечинський називає загальноприйнятими в західноєвропейській дипломатії латинськими термінами: інвокація, інтитуляція, інскрипція. **Інвокація** — це початкове речення, яке має виключно риторичне значення, не стосується суті грамоти, не розкриває її змісту. Це є символічний заклик божого імені, що начебто мало допомогти дії, про яку йдеться у грамоті. (появився в документах під впливом церковної літератури).

Завданням даної статті є розглянути тільки першу стереотипну формулу українських грамот XIV—XV ст. — інвокацію і, в міру можливості, вказати на її особливості як складової частини українських грамот у порівнянні з грамотами інших сусідніх народів.

В українських грамотах XIV—XV ст. інвокація не має однієї форми словесного вираження, вона виступає у різних варіантах, із яких можна виділити декілька моделей⁴:

1. *Во имя оца и сна стго дха*⁵ (Р., № 6, 10, 11, 12, 13, 16, 24, 29, 33, 36, 45, 52, 57, 60, 64, 83; AGZ, т. I, стор. 6; ЗНТШ, т. LI, стор. 4; ЧИОНЛ, кн. VIII, стор. 7; Куг. Gr., стор. 133).
2. *Во имя бжъе. аминь* (Р., № 44, 46, 54, 55, 69; В., т. II, стор. 283, 371; AS, т. I, № LVI, LVII, CXVII; С., т. II, № 216; Арх. ЮЗР, ч. 8, т. IV, № IX, 5; Ак. ЮЗР, т. II, № 71; ЗООИД, т. IV, № 11).
3. *Во имя бжъе стань са* (Р., № 32, 47; Арх. сб., т. VI, № 2; Ак. ЮЗР, т. I, № 10; С., т. II, № 165; Zb. pr. L., стор. 103; Арх. ЮЗР, ч. 8, т. III, стор. 627—628; ЗНТШ, т. V, стор. 3; AS,

⁴ Під моделлю розуміється певний тип, в межах якого можуть бути різні фонетичні чи незначні лексичні відхилення.

⁵ У цитатах зберігаються особливості передачі тексту кожного видання. На кінці статті поданий список умовних скорочень назв джерел. При цитатах, крім умовного скорочення назви видання або місця зберігання оригіналу, подається номер грамоти у виданні або сторінка.

т. I, № CXXXVII, CXXXIX; *Во имя бжъе стань са к вѣчноу рѣчи памѣти* (Р., № 66, 68).

4. *Во имя оца и сна и стго дха. троица стѣа и единосущнаа и нераздѣлимаа* (Б-ка Леніна, ф. 159, док. № 8, 13, 14; В., т. I, стор. 181, 342, 347, 376, 419, 451; D. Dan, Cr., стор. 146; В., т. II, стор. 300).
5. *Во имя светое и нераздѣльное Троицы. Аминь* (Арх. сб., т. II, № 3); *Во имя святые единосущные и неразделимые Троицы Отца и Сына и Светого Духа аминь* (Арх. ЮЗР, ч. 8, т. III, стор. 2—3).
6. *Въ имя отца и сна и стго дха бжѣмъ истворѣньк мѣ оу вѣки аминь* (Р., № 9).

Інвокація, як трафаретна частина документа, виступає у наведених вище варіантах, але вона не є обов'язковим і навіть не частим елементом українських грамот XIV—XV ст. Про це наглядно говорять цифрові дані: із 766 документів, розписаних (на кінець березня 1962 р.) для «Історичного словника української мови», що складається у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, таке начало є тільки в 60 грамотах. Наявність інвокації в українських грамотах зовсім не зумовлюється їх змістом, як це спостерігається, наприклад, у російських грамотах, де фразеологізм «*Во имя оца и сна и стго дха*» є невід'ємною складовою частиною лише так званих духовних грамот⁶. На українському ґрунті такої закономірності немає, тут інвокація виступає у грамотах різного змісту: дарчих (Р., № 10, 12, 29, 32, 47, 69), підтвердних на купівлю і продаж (Р., № 6, 9, 13, 33, 46) та інших які В. Розов називає вкладними (№ 66, 68), розмежувальними (№ 45, 52, 64), закладними (в українському перекладі заставними) (№ 16), правими (№ 36, 44, 60).

За кількістю вживання перше місце займає перший тип (20 випадків), другий, третій і четвертий майже однакові при наявності їх у наших грамотах (другий — 14 випадків, третій — 12, четвер-

⁶ У цьому легко переконатись, якщо переглянути видання російських грамот. Див., наприклад, И. М. Сибирцевъ и А. А. Шахматов. Еще несколько двинских грамот XV века, СПб., 1909 (духовні грамоти № 116, 117, 118, 119, 131); Институт истории АН СССР, Акты социально-экономической истории северо-восточной Руси конца XIV — начала XVI в., т. I, М., 1952 (духовні грамоти № 11, 38, 108, 228, 251, 253, 394, 450, 456, 457, 472, 499, 501, 562, 612). Цю особливість російських духовних грамот давно вже відмітили такі дослідники, як Д. М. Мейчик, Грамоты и другие акты XIV и XV вв. Московского архива министерства юстиции. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции, кн. IV, М., 1884, стор. 96; А. А. Шахматов, Исследование о двинских грамотах XV в., ч. I, II, СПб., 1903, стор. 36. Використовуючи цю встановлену закономірність, що в російських грамотах трафарет «Во имя отца и сына и святого духа» є характерний тільки для духовних грамот, А. В. Арциховський зміг дати назву «духовное завещание» знищеному документу, з якого залишився, по суті, тільки початковий трафарет (Новгородские грамоты на бересте, из раскопок 1952 г., М., 1954, грамота № 28, стор. 29—30).

тий—11). Пункти 5, 6 представлені лише поодинокими прикладами.

Кожний з виділених типів початкових трафаретних речень по-являється на українському ґрунті в різний час. Крім того, всі ці типи певною мірою відрізняються між собою територією їх поширення і різним джерелом запозичення чи різною спорідненістю з формою документів народів-сусідів.

Найраніше починає вживатися перший тип, зафіксований вперше у грамоті 1361 р.⁷, який з цього часу не виходить з ужитку на протязі другої половини XIV і цілого XV ст., виступаючи зрідка в деяких грамотах. Цей тип має найменше варіантів словесного вираження. Перший тип інвокації українських грамот є однозвучний з таким же реченням російських духовних грамот, де заклик «*во имя оца и сна и стго дха*» виступає як справжній трафарет у майже незмінній формі⁸. Але із українських грамот, що мають інвокацію першого типу, тільки дві повністю підходять під канон форм, прийнятих у російській канцелярській практиці. Це дві духовні грамоти: одна з них писана в Київському печерському монастирі (Р., № 83), друга — в Овручі (ЧИОНЛ, кн. VIII, стор. 7). В даному випадку спільним для українських і російських грамот є не тільки однозвучний трафарет, але й застосування його в однотипних документах. Усі інші українські грамоти з інвокацією першого типу писані на території Галичини і Польщі, а саме в Перемишлі (Р., № 6, 13, 24), Холямі (Р., № 11), Бохурі (Р., № 12), Львові (Р., № 16, 33; ЗНТШ, т. LI, стор. 4), Кракові (Р., № 29), Галичі (Р., № 36, 57), Зудечові (Р., № 45, 52, 60, 64), Судомірі (AGZ, т. I, стор. 6), Ольхівці (Кур. Гр., стор. 133), Смотрові (Р., № 10). В усіх цих випадках даний трафаретний зворот є однозвучний з таким же зворотом російських духовних грамот, проте в грамотах, писаних на заході України або в Польщі українською мовою, він використаний не в духовних заповітах, але в документах з іншим змістом і призначенням.

Хоч цей тип інвокації є спільним елементом деяких українських і російських грамот, його не можна вважати особливістю тільки цих грамот. Це одна із інтернаціональних, мандрівних складових частин композиції середньовічного документа, висловлених такою саме формою, але різними мовами в залежності від країни, де написаний документ. Наприклад, у польській канцелярії його латинський варіант (*In nomine patris et filii et spiritus sancti amen*) зафіксований ще в XII ст.⁹, хоч у порівнянні з ін-

⁷ Підтвердна грамота короля Казимира Великого Ходькові Бибельському, писана в Судомірі, видана в AGZ, т. I, стор. 6.

⁸ Див. духовні грамоти, вказані у виносці 6. Інші типи інвокацій в російських духовних грамотах є дуже рідким явищем, трапляються інколи тільки в грамотах з другої половини XV ст., як наприклад, у двох грамотах Великого князя Василія Васильовича, опублікованих в кн. «Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных» под редакцией С. В. Бахрушина, М., 1909, № 10 (1, 2).

⁹ Див. К. Малечинський, Wpływy obce na dokument polski XII w. Kwartalnik historyczny, Lwów, 1932, XLVI, стор. 18—19.

шими типами інвокацій він виступає там рідко. Хронологія появи цього трафарету в документах різних країн підказує думку про те, що батьківщиною даного типу інвокацій, а може, й інвокації взагалі, треба вважати західноєвропейські канцелярії. Інвокація, як трафаретне начало, не характерна для староруської дипломатики¹⁰. Вона також не є характерною особливістю документів наших південних сусідів. Д. П. Богдан, пишучи про так звані слов'яно-румунські грамоти, підкреслював, що інвокація словесна (*invocatio verbala*) взагалі не є органічною частиною цих грамот, вона вживається доволі рідко і то виключно в урочистих документах (*in hrisoavele solemne*). Трафарет типу «*въ имя оца и сна и стго дха*» використаний там вперше щойно в грамоті Мирчі Батріна¹¹ від 4 вересня 1389 р.¹² Цей трафарет має місце ще в дубровницьких грамотах, які, як твердить С. Б. Бернштейн, склалися під сильним впливом західної (латино-романської) традиції, завдяки чому вони дуже відрізняються від східносербських і подібні до валаських грамот¹³. В молдавських грамотах, писаних українською мовою, цей трафарет зовсім не вживається.

Другий тип інвокації по'являється в документах, писаних староукраїнською мовою, значно пізніше в порівнянні з попереднім. Він перший раз зафіксований в грамоті з 1403 р.¹⁴ Трафарет другого типу відрізняється від першого своїм лексичним складом. Крім цього, він зовсім не має ідентичних відповідників у російських грамотах, перекликаючись тільки з аналогічною початковою формою західноєвропейських, зокрема польських, грамот, писаних латинською мовою, де, між іншим, форма «*In nomine domini amen*», що є точним відповідником трафарету «*Во имя божье аминь*», була дуже поширеною¹⁵. Ця форма вживалася і в латинських і слов'янських грамотах литовсько-руських канцелярій¹⁶.

¹⁰ Пор. такі древньоруські грамоти, як Грамота великого князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода від 1130 р. (А. А. Москваленко, Хрестоматія з історії української літературної мови, К., 1954, стор. 8—9), Грамота смоленського князя Федора Ростиславича ризькому єпископу від 1284 р. («Собрание важнейших памятников по истории древнего русского права, СПб., 1859, стор. 35).

¹¹ Воевода волоський (мультанський) від 1386 по 31.1. 1418.

¹² «Diplomatica slavo-romina» de D a m i a n P. B o g d a n. Documente privind istoria României, Introducere, vol. II, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1956, стор. 76—77.

¹³ С. Б. Бернштейн, Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, т. I. Язык валашских грамот XIV—XV веков, М.—Л., 1948, стор. 75.

¹⁴ Договірна грамота Івана Мирчі, воеводи і господаря Бессарабської землі з королем польським Владиславом, писана в Чжурзеви, видана в ЗООИД, т. IV, № 11.

¹⁵ К. Малечинський у праці «Zarys dyplomatyki...» (стор. 137) говорить, що форма «*in nomine domini amen*» за одним тільки винятком є невід'ємною частиною усіх документів канцелярії короля Локетка на протязі 1275—1295 рр.

¹⁶ Див., напр., Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki litewskiej od 1348 do 1607 roku, wydał A. P r o c h a s k a, Lwów, 1890, № 3, 6, 9, 12, 173, 207; «Акты литовской метрики», т. I, собраны Ф. Н. Леоном

Українські грамоти з такою інвокацією виступають на іншій території в порівнянні з грамотами з інвокацією першого типу. Крайня західна межа територіального поширення цього трафарету серед українських грамот — це Львів (Р., № 44, 46). Крім цього, він (цей трафарет) появляється у двох грамотах, писаних у Луцьку (AS, т. I, № 56, 57), двох віленських грамотах (AS, т. I, № 117; Ак. ЮЗР, т. II, № 71). Інші грамоти з таким началом писані в Коломиї (Р., № 55; В., т. II, стор. 371), Снятині (Р., № 54), Хотині (С., II, № 216), Сучаві (В., т. II, стор. 283), Чжурзеві (ЗООИД, т. IV, № 11). Східна межа поширення даної інвокації — це Житомир (Р., № 69)¹⁷. Дві грамоти, писані на території Молдавії (у Сучаві і Чжурзеві), — це в румунській дипломатиці так звані зовнішні документи (*documente externe*)¹⁸. Такого самого типу є ще дві грамоти — перша писана в Коломиї (В., т. II, стор. 371), друга — в Хотині¹⁹. Серед грамот, що мають зачин другого типу, в одній не вказане місце написання (Арх. ЮЗР, ч. 8, т. IV, № IX, 5), зате є підпис писаря: «а писал духовницу королевскии дворенинъ Митко, Лукьянов сын», що вказує на зв'язок даної грамоти з королівсько-польською канцелярією.

Третій тип у хронологічному відношенні займає проміжне місце між першим і другим типами. Але не всі зразки цього типу однаково часто вживаються на українському ґрунті. Тільки трафарет простих конструкцій (*во имя бжје стань са*), починаючи від 1388 р.²⁰, повторюється час від часу на протязі всього XIV ст. Натомість, наприклад, ця ж форма у поширеному вигляді за рахунок слів «*К вѣчнои рѣчи памѣти*» появляється тільки в двох грамотах 1433 р. (Р., № 66, 68), даних королем Ягайлом у Ланциях. Друга частина трафарету є точним перекладом такої ж фор-

в и ч е м, Варшава 1896, № 2, 3, 5, 6, 40, 84, 85, 204, 371, а також див. М. Я с и н с к и й, Уставныя земскія грамоты литовско-русского государства, К., 1889, стор. 101—103, де подані різні типи інвокацій грамот, писаних у литовських канцеляріях.

¹⁷ Тільки в цій грамоті у трафаретному звороті слово «боже» замінене словом «господне».

¹⁸ Тут мається на увазі міжнародне листування молдавських воевод.

¹⁹ Дві із так званих зовнішніх молдавських грамот (Сучавська і Хотинська) мають за зразком інвокацій західноєвропейських документів не тільки трафарет «*во имя бжје амин*», але й його продовження, тільки з нестійким словопорядком, а саме: «*кѣ вѣчнои рѣчи и памѣти...*» (С., т. II, № 216); «*Кѣ вѣчнои памѣти тои то рѣчи*» (В., т. II, стор. 283), що відповідає латинській формулі «*ad perpetuam rei memoriam*». Точніше про цю форму буде мова далі.

Як видно із цифрованих даних, другий тип інвокації зустрічається в молдавських грамотах тільки 4 рази, і то дві з цих грамот писані на території Молдавії (Сучава, Чжурзев), а дві — поза її межами (Коломия, Хотин); з уваги на таку незначну кількість вживання даного трафарету наші спостереження не співпадають із спостереженнями С. Б. Бернштейна, який твердить, що цей трафарет зустрічається часто в молдавських грамотах (див. назв. праця, стор. 74).

²⁰ Вперше виступає у дарчій грамоті князя Олександра Вітовта литовським євреям 1388 р., писаній у Луцьку (виданій у Zb. pr. L., стор.

мули латинських грамот, де вона звучить: «*ad perpetuam rei memoriam*». Але в латинських грамотах цю частину трафарету, як правило, попереджають слова: «*In nomine Domini amen*»²¹. В наших двох грамотах перед даною частиною є форма: «*во имя бжје стань са*».

Трафарет третього типу вживається ще в грамотах, писаних у Медиці (Р., № 47), Судомірі (Ак. ЮЗР, т. I, № 10), Львові (Р., 32), Луцьку (Zb. pr. L., стор. 103), Володимірі (Арх. ЮЗР, ч. 8, т. III, стор. 627—28), Добучинах (AS, т. I, № 137), Ровно (AS, т. I, стор. 139), Вільні (Арх. сб., т. VI, № 2). Один раз цей трафарет виступає у молдавській грамоті, писаній в 1393 р. у Сучаві, яка, так само як і грамоти з попереднім типом інвокації, належить до групи зовнішніх документів (Воевода Роман складає королеві Владиславу присягу на вірність)²².

Характерною особливістю четвертого типу інвокацій є те, що він виступає тільки в молдавських грамотах. Крім того, цей тип відзначається тим, що він, крім однієї грамоти, в якій він появляється вперше (грамота воеводи Стефана з присягою на вірність польському королеві Казимиру від 28.VII 1468 р.), в усіх інших десяти випадках виступає тільки у так званих внутрішніх документах, тоді як два попередні типи інвокації поєднувалися тільки з так званими зовнішніми молдавськими грамотами.

Наймолодшою за віком в українських грамотах є інвокація п'ятого типу, якого по суті й не можна назвати типом, бо він представлений тільки двома реченнями, із спільною першою частиною трафарету. Кожне з цих речень виступає лише по одному разу в грамоті з 1472 р.²³, писаній у Хрінниках, і з 1500 р.²⁴, даній у Мстиславлі. Цей трафарет, так само як і трафарет другого і третього типів, має точні паралелі у західноєвропейських, а також польських і чеських середньовічних документах, писаних латинською мовою, де він звучить: «*In nomine sancte et individue Trinitatis* (простіший варіант); «*In nomine sancte et individue Trinitatis patris filii et spiritus sancti*» (поширений варіант). В західноєвро-

103). Цікаво, що І. І. Срезневський в «Материалах для словаря древнерусского языка», т. III, СПб., 1903, стор. 508, слово «статися» в значенні «совершиться», що виступає у кличній формі як синенім до церковнослов'янської форми «а будеть», ілюструє трафаретом саме з даної грамоти, а також з грамоти полоцького князя Ярослава Ізяславича полоцькому Борисо-Глібському монастиреві 1396 р.

²¹ Див. згадувані «*Materialy archiwalne...*» № 10, 18, 19, 20, 22, 32, 35, 36, 44, 46, 54, 56, 59, 60, 64, 66, 69, 71, 77 і ін. Таку форму трафарету мають дві молдавські грамоти, про що була мова при розгляді другого типу інвокації, вноска № 19.

²² Грамота опублікована у виданні С. т. II, № 165. Цей одинокий випадок даного типу інвокації в слов'яно-румунських документах відмітив Д. П. Богдан, розглядаючи формулу «*во имя бжје стань са*» як переміщення латинської формули такого самого характеру «*In nomine domini amen*». Див. Д а ш і а ш Р. Богдан, назв. праця, стор. 77, вноска 1.

²³ «Запис волинського землянина Волчка Хренницького про придане дочці Марії», Арх. ЮЗР, ч. VIII, т. 3, стор. 2—3.

²⁴ «Запис ки. Михайла Івановича Пустинському монастиреві», Арх. сб., т. II, № 3.

пейській і польській науці про документ досить точно встановлено час і шляхи поширення цієї форми на різних територіях, а саме: від 833 р. вона вживається в канцеляріях німецьких кесарів, але переважає вже тоді в документах французьких королів²⁵. За зразками кесарсько-німецьких документів, така форма від року 1177 з'являється в практиці польських канцелярій і відтоді вживається там частіше, ніж інші формули. Спершу вона виступає тільки в княжих документах, але згодом переноситься і у приватні²⁶.

У чеських грамотах, писаних латинською мовою, цей трафарет появляється раніше, ніж у польських, але спочатку також тільки в королівських документах²⁷.

У наші грамоти інвокація цього типу попала за польським посередництвом, вона виступає тільки в двох приватних документах відносно пізнього часу (1472 р., 1500 р.), писаних у литовських канцеляріях, на території Білорусії (Хренники і Мстиславль).

Шостий тип інвокації в українських пам'ятках XIV—XV ст. представлений найбільше, бо зафіксований тільки в одній грамоті, писаній у 1370 р. у Львові (Р., № 9). Цей трафарет можна вважати варіантом інвокації першого типу. Вони близькі й часом появи і способом словесного оформлення.

Крім вищеназваних типів інвокації, які відзначаються однако-вим початком: «Во (въ) им...», у грамотах, писаних українською мовою, є й інші трафаретні начала, наприклад: «Изволеніємъ отца, поспѣшеніємъ сына и съврѣшеніємъ святаго духа...». Дана інвокація — це слова святого письма. Вона виступає виключно в п'яти молдавських грамотах, писаних в роках 1462, 1467, і в трьох грамотах 1476 р.²⁸ Чотири з цих грамот дані однією особою: вистіярником²⁹ воеводи Стефана Ігнатом, званим Югою. Усі вони однотипні — дарчі монастирям, писані в Путненському і Молдовицькому монастирях. Одна із грамот з цим трафаретом (підтвердна грамота воеводи Стефана Хоморському монастиреві, дана в Сучаві) відзначається від чотирьох попередніх тим, що вона не починається з інвокації, але з іншого трафарету, характерного для молдавських грамот: «Милостію божією мы Стефан...». Тут інвокація займає друге місце в композиції грамоти. Вона за своїм

²⁵ Див. К. Малєцзю́нскі, Wpływy..., стор. 18—19.

²⁶ Див. К. Малєцзю́нскі, Zarys dyplomatyki..., стор. 74.

²⁷ Пор. видання чеських документів, писаних латинською мовою: «Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, t. I, Praga, MCMIV—MCMVII. У цій збірці трафарет «In nomine sancte et individue trinitatis» зафіксований уперше в документі з травня 991 р. (№ 36), але це є грамота німецького кесаря Оттона III. В чесько-латинських грамотах цей трафарет появляється не набагато пізніше: в 993 р. в документі чеського короля Болеслава II (№ 375), декілька разів вживається в документах з другої половини XI ст. (№ 79, 80, 86, 100), але найбільше поширений в актах другої половини XII ст. (№ 204, 210, 223, 247, 270, 288, 353, 354, 355, 356, 358 і ін.).

²⁸ Усі ці грамоти видані в одній збірці: В., т. I, № XLII, LXXII, CXV, CXVI, CXVII.

²⁹ Вистіярник (рум. vistiárnic) — «скарбник» («Румынско-русский словарь под ред. Б. А. Андрианова и Д. Е. Михальчи, М., 1953, стор. 910).

характером, на відміну від усіх попередніх інвокацій, споріднює форму молдавських грамот з валаськими або західносербськими³⁰.

На основі попередніх спостережень над формою українських грамот можна зробити висновок, що інвокація як початковий трафарет не є обов'язковим, невід'ємним їх елементом. На українському ґрунті вона виступає відносно рідко і відзначається відсутністю абсолютної стандартизації; починає вживатися щойно в другій половині XIV ст. Перший тип інвокації, що найраніше появляється в українських грамотах, вживається в документах, писаних на території Галичини і Польщі; він найбільше поширений і співзвучний з початковим трафаретом російських духовних грамот. Інші типи інвокації також зв'язані з певною територією. Їх поширення — в одних випадках більше, в других менше — точно локалізоване. Так, третій тип частіше виступає у грамотах, писаних на Волині або в литовських канцеляріях, четвертий є характерною особливістю тільки молдавських грамот.

Час появи інвокації, способи її поширення серед слов'янських грамот, писаних слов'янськими мовами, вказують на те, що інвокацію в її класичному вигляді, тобто таку, яка починається від слів «Во (въ) им...», треба розглядати як елемент, перейнятий із західноєвропейської дипломатики за посередництвом польських і чеських документів, писаних латинською мовою. Зокрема, виразно свідчать про це молдавські грамоти, у яких ці типи інвокації, що є відповідниками ідентичних латинських трафаретів, вживаються тільки в так званих зовнішніх документах, тобто в молдавсько-польському дипломатичному листуванні. Інвокація в цих випадках вжита, як відзначає Д. П. Богдан, тільки з уваги на адресата³¹.

Інвокація в українських грамотах не зв'язана органічно з їх цілістю. Вона не тільки не має безпосереднього відношення до змісту, але є запозиченим елементом композиції і відрізняється від решти тексту грамот у мовному відношенні. Адже ж в основу всіх вищенаведених типів інвокації лягла церковнослов'янська мова, яка в дальших частинах українських документів не виступає вже більше цілим реченням. У справжньому тексті грамот лише інколи трапляються окремі слова церковнослов'янського походження. Крім цього, завдяки функціям, які виконувала інвокація, їх церковнослов'янська мова мала особливий характер, що відмітив колись Л. П. Якубинський: «Усе це по своїй суті не церковнослов'янізми в звичайному розумінні слова; це слова і вислови, що перейшли в староруську мову з церковнослов'янської і включені в її лексичний і фразеологічний інвентар»³².

Інвокація з уваги на її форму як елемент композиції грамот має, до певної міри, інтернаціональний характер. У мовному

³⁰ Див. С. Б. Бернштейн, назв. праця, стор. 75.

³¹ Див. Датиан Р. Богдан, назв. праця, стор. 77.

³² Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, М., 1953, стор. 289.

відношенні вона також не завжди може бути показником приналежності грамоти до даної народності, бо висловлена церковно-слов'янською мовою, вживаною у південних і східних слов'ян.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Ак. ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, СПб., т. I, 1863, т. II, 1865.
- Арх. сб. — Археологический сборник документов, относящихся к северо-западной Руси, Вильно, т. II, 1867, т. VI, 1869.
- Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов..., учрежденною при Киевском военном подольском и вольнском генерал-губернаторстве, К., ч. I, т. VI, 1883; ч. 8, т. I, 1893; ч. 8, т. IV, 1907; ч. 8, т. III, 1909.
- ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. V, Львів, 1895; т. LI, Львів, 1903.
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей, т. IV, Одесса, 1858.
- Р. — Володимир Розов, Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в., т. I, К., 1923.
- ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. VIII, К., 1894.
- AGZ — Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, t. I, Lwów, 1868.
- AS — Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I (1366—1506), Lwów, 1887.
- B. — Documentele lui Ștefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan, vol. I, II, București, 1913.
- D. Dan, Cr. — Cronica Episcopiei de Rădăuți cu Apendice de documente slavone originale și traducse și mai multe ilustrațiuni de Dimitre Dan, Viena, 1912.
- Zb. pr. L. — Zbiór praw litewskich od r. 1389 do r. 1529, Poznań, 1841.
- C. — Documentele Moldovei înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, II, Iași, 1931, 1932.
- Kur. Gr. — W. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku, Studium językowe, Kraków, 1934.

ИЗ НАБЛЮДЕНИЯ НАД ФОРМОЙ УКРАИНСКИХ ГРАМОТ XIV—XV вв.

(Резюме)

Одной из самых выразительных особенностей построения украинских грамот XIV—XV вв., как и всех грамот вообще, является их шаблонность, которая заключается в последовательном использовании стереотипных формул, составляющих композиционную схему грамоты. Эта композиционная схема грамот в ее общих чертах имеет своеобразный, интернациональный характер, свидетельствующий о том, что она составлялась на протяжении существования многих поколений, в канцелярской практике разных народов.

Одним из таких интернациональных элементов грамот является так называемая инвокация — традиционное начало типа «Во имя отца и сына и святого духа», рассмотрению которого посвящена данная статья.

В грамотах XIV—XV вв. (древнеукраинский язык) инвокация — не обязательный элемент композиции. Она выступает не во всех грамотах и характеризуется отсутствием полной трафаретизации. Как часть композиции грамот на древнеукраинской лачве инвокация является заимствованным элементом из западноевропейской дипломатии, хотя и выражена давно известными и широко употребляемыми на Руси языковыми средствами.

І. М. КЕРНИЦЬКИЙ

СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНА І СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЛЕКСИКА «ВІЙТІВСЬКИХ КНИГ» XVI—XVII ст. с. ОДРЕХОВИ, КОЛИШНЬОГО СЯНОЦЬКОГО ПОВІТУ, НА ЛЕМКІВЩИНІ

Незважаючи на наявність в аналізованих книгах чималої кількості документів (156 записів)¹, лексика їх відносно небагата. Справа в тому, що ці документи являють собою переважно контракти купівлі й продажу, заповіти, судові рішення тощо, які звичайно мають стандартний характер, тому лексика їх та цілі звороти повторюються майже в кожному записі. Звичайно документ починається такою стандартною формулою: Станѣши облинѣ и добровоне бе вшеликаго примушина будѣчи в добро здорювю та на тѣлѣ и на умьслѣ пре пана князша всацю вrexо-ского и пре зпюное право вrexоское... зезнали добровоне бе вшеликаго примушина ижъ продали і т. д. Закінчується запис також стандартною формулою: вырекають си вѣчнѣ сами и с потоки своиѣми не зоставляючи та собѣ ни ани потокъмъ своиѣмъ записують ему продаино и даро вѣны и записуютьса его боронити гроше своиѣмъ в вшеликы стру еслибы имаиковое перенагабани в корога кольвекъ приштели ихъ при тѣ было право вrexоское вацо хомичи суди правны дмытьр ле і т. д. (5/5 зв.)². Подібні стандартні формули мали місце й в інших ділових документах того часу. Наприклад, у «Юридіці монастиря св. Георгія», писаній у Львові, окремі записи XVI та XVII ст. теж починаються стандартною формулою: Станѣвши вблине пре увридо (!) стоюрскы... зезнали же предали панѣ имѣна

¹ Досліджувані рукописи зберігаються у Львівському центральному історичному архіві, ф. 37, сп. 1, 4, 5.

² Цифра перед рискою означає номер справи, а після риски листок. Скорочення зв. означає зворот листка.

і т. д.³ Отже, однаковий зміст окремих записів зумовлює їх відносно небагату лексику.

Проте лексика документів громадської канцелярії с. Одрехови цікава тим, що в багатьох випадках вона не засвідчена не лише в українських грамотах XIV—XV ст., зібраних В. Розовим, але також у майже повній картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.», складеній співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.

Зміст досліджуваних пам'яток зумовив те, що найбагатше в них представлена судово-адміністративна та суспільно-економічна лексика. Тому в даній статті розглядаються тільки ці пласти лексики.

Судово-адміністративна лексика

Ця група лексики представлена переважною більшістю термінів, запозичених з польської мови. Наявний матеріал з досліджуваних пам'яток дозволяє виділити такі тематично об'єднані пласти цієї лексики: назви державних установ та урядових осіб; назви судово-адміністративних документів; назви понять, пов'язаних з адміністрацією й судочинством.

Назви державних установ та урядових осіб

У склад цього пласта лексики входять назви, які стосуються адміністрування й судочинства лише окремої сільської громади. Для вираження поняття «урядова установа» використовується слово *урядъ* часто з означенням *одреховскыи*: станѣши пре *урядъ* (1)... зезна же преда купно свое (5/47); зезнава то пре *оурядо дреховскы* (1/7). Слово *урядъ* вживалося вже в староруських пам'ятках, але в значенні «умова», «договір»⁴. Як бачимо, це слово зовсім змінило свою семантику. В сучасній українській літературній мові слово *уряд* за значенням відповідає російському «правительство», але ще в XIX і на початку XX ст. воно мало ширшу семантику й вживалося, як і в одрехівських документах, у значенні «урядова установа»⁵. На означення поняття «суд» у досліджуваних пам'ятках використовується термін *право*: на ню сѣдѣло *право* зупоное ваца хамича сѣди правны дмитрь ле-

цѣви (4/1); пре *право* зпона влаженое станѣши леко пре виско макъ и зозна (4/3,3 зв.). Крім поданого вище значення, слово *право* в одрехівських документах виступає ще в такому самому значенні, що й в сучасній українській літературній мові: Если бы ты вы мѣнованы ти ко и гри мадарашеве ѿ днешне пакъ нѣмали положити за двѣ недѣль тую суму... теды вѣчне тратъ *право* визну свою и *право* свое (4/1 зв.). На означення поняття «спадкове право» використовується словосполучення *прирожоне право*: пуцае *право* визну свою корая на него належала по оцъ его *право* *прирожоны* (5/19); продали *право* чати свои што на нѣ принадлежало *право* *прирожены* (5/3 зв.). Слово *право* засвідчене в староруських пам'ятках, але, як вказують «Матеріали...» І. І. Срезневського, першого значення, як в наших документах, воно не мало. В такому значенні воно вживалося в старопольській мові (пор. Skoro go ułapiono, tak o nim prawo osadzono (= złożyono sąd na niego) — M. Bielski)⁶ і, мабуть, під впливом польської мови набуло це значення. Притому відзначимо, що слово *право* в значенні «суд» зустрічається і в інших ділових пам'ятках того часу. Наприклад, у названій вище «Юридиці монастиря св. Георгія» воно зустрічається дуже часто: мико взаша суму м злоты *право* са ка и записася у *правѣ* мѣсцко (стор. 5). Однак у сучасній українській та в сучасній польській мовах воно в значенні «суд» вже не вживається.

До назв осіб, які мали пряме відношення до адміністрації й судочинства, слід віднести дуже часто вживане в одрехівських документах слово *осадца*. Появляється воно в українських пам'ятках щойно в XVI ст., бо в картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.» воно ще не засвідчене. І. І. Срезневський реєструє його в своїх «Матеріалах...», але з іншим суфіксом (*осадчикъ*) і пояснює його із знаком питання «начальник укріпленого місця»⁷. У такому значенні зжите слово *осадца* в прикладі: Якожь до забудованья... твержы шляхетного Ивана Коловицкого назначаемъ и одного *осадцою* того городоща переложили есмо (Арх. ЮЗР, ч. VIII, т. V, К., 1907, 281—1597 р.) У старопольській мові слово *osadca* або *osadzca* вживалося в значенні

³ Рукопис зберігається в Музеї українського мистецтва у Львові, № 140.

⁴ Див. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, СПб., 1903, стор. 1262.

⁵ Див. Б. Д. Гринченко, Словарь украинского языка, т. IV, К., 1909, стор. 353.

⁶ «Słownik języka polskiego, ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedoźwiedzkiego», т. IV, Warszawa, 1904, стор. 983.

⁷ И. И. Срезневский, назв. праця, том II, стор. 713.

«засновник оселі»⁸. В якому значенні воно вживається в наших пам'ятках, важко точно сказати. Певне світло на семантику цього слова кидають приклади, в яких пан Брилінський називається раз *осадцею*, а другий раз *орендарем* села, який, звичайно, за феодалної Польщі мав найвищу владу в громаді. Станувши *вблинѣ...* пред пана брилѣньского *всадию* *вдреховського* (5/54) та: Станувши... пред пана брилѣньского на те ча *аредаря* нашего и пред право *вдрехоское* (5/54). До назв представників сільської адміністрації слід віднести слово *войтъ*, *вжитъ* (5/26), *вѣйтъ* (5/21) (нім. Vog (e)t, старопол. woyt)⁹. Первісне його значення було «голова міських судів», а пізніше по селах — «службовець, поставлений поміщиком»¹⁰. У наших пам'ятках воно вживається в другому значенні: при то бы кузи сгдѣ (!) правны и з правомъ зупонимъ *войтъ* громацкы федуры (5/46, 22 зв.; 4/8). Притому відзначимо, що в деяких пам'ятках того часу слово *війт* вживалося в іншому варіанті *лантвойтъ* (Landvog(e)t): а были при то

оучтивии панове ива оурба *лантвойтъ* стоюрскыи (Юридика, 1 зв.). Обидва ці терміни німецького походження. Перейшли вони до української мови за посередництвом польської і зберігалися в західноукраїнських говорах до приходу радянської влади в значенні «голова громади». До цієї групи лексики слід віднести наявний лише в одному документі термін *шольтысь* (угор. szöltes, нім. Schuldheiss, Schulze — «засідательський службовець», Schuldheissen — «обвинувачувати»)¹¹. З німецької мови це слово перейшло в польську й вживалося в двох варіантах: *szoltyś* і *sołtyś*. Пізніше слово *sołtyś* змінило свою семантику і означало голову найменшої сільської адміністративної одиниці так званої громади, що входила в склад більшої адміністративної одиниці «гміни», головою якої був *війт*¹². На основі наявних прикладів із нашого документа важко визначити, яку семантику має це слово, напр.: *я* протопопа сви-

ницкыи и панъ *шольты* *свиницкыи* ... просиме (1/17); при то пане милыи гальку твое млти поведеме незгоду *шольтыса* *сташько-* ского на име грица изъ брато его на име изъ ти ко и *шольтысо*

⁸ «Słownik języka polskiego...», т. III, стор. 832.

⁹ А. В г і с к п е г, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 630.

¹⁰ И. П. Н о в и ц к и й, Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России, К., 1871, стор. 5.

¹¹ А. В г і с к п е г, назв. праця, стор. 507.

¹² Див. «Słownik języka polskiego...», т. VI, стор. 266.

шольтовскы^м (1/17). У молдавських грамотах XV ст., писаних староукраїнською мовою, засвідчене це слово в формі *шолтъзъ* із значенням «засідательський службовець»: а тако *варе* колико люди слухають къ митрополію да не имае и *сгдгы* (!) ни *шолтъзы* ани пр *с* (rape) (Documente privind Istoria României, veacul XIV, XV «A» Moldova, vol. 1 (1384—1475) Editura ARPR, 1954, стор. 512).

Із назв осіб, які мали пряме відношення до судочинства, засвідчені в одрехівських документах такі терміни: *судя правныи*, *присажникъ*, *присажныи* або *присаглыи люде* та синонім до трьох останніх термінів *лавныи*. Слово *судя* з означенням *правныи* виступає в такому ж значенні, що й в сучасній українській літературній

мові: на ню *сѣдѣло* право зупоное ваца хамича *судя правны* (4/8; 5/1). В значенні «народний засідатель» уживаються в досліджуваних пам'ятках слова: *присажникъ*, *присажныи* або *при-*

саглыи (*присажныи*) люде: бы при томъ... кузи паша суда правны фесо мигаловскыи *присажникъ* ива ференцовъ *при-* сани петро пашко *присани*, ковец *присы* кала ива *приса* и ины

бо ше было *вѣры* годныхъ (5/45, 6 зв.; 1/14); при быности люде

присаглы (5/38); при чумъ были люде *присажныи* (5/28). Слово *присажникъ* не засвідчене ні в «Матеріалах» І. І. Срезневського, ні в картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.» (У картотеці є лише словосполучення «присажны листъ»—1484 р.). Однак починаючи з XVI ст. термін *присажникъ* або *присажныи* широко вживається в українських ділових пам'ятках. Наприклад, у згаданій вище «Юридиці монастиря св. Георгія» терміни *присажникъ* і *присажныи* виступають дуже часто: а

были при то да латвой стоюскіи маты *присажныи* гри ко *присажныи* кунашь *присажныи* (стор. 5); а при то^м были оучтывыи панове... грико *присажныи* де ко *присажныи* ива краве *присани* маты *присажныи* (там же, стор. 2 зв.). Як згадувалося вище, синонімом до слова *присажникъ* виступає один раз слово *лавныи*:

што *са* *дѣло* пере пано *вдрехоскы* выше *мѣнены* и при ку- занѣ пашца *судѣ* правно з боска *судя* андрѣи... *копина лавныи* (5/45 зв.). Цей термін також не засвідчений ні в «Матеріалах...» І. І. Срезневського, ні в картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.». Знаходимо його щойно в українських пам'ятках XVII ст. і то з іншим суфіксом (*лавникъ*), але в

тому самому значенні¹³. У старопольській мові в тому ж значенні вживалося слово *lawnik* як синонім до *przysiężnik*, і, мабуть, звідси обидва ці терміни перейшли до української мови.

Назви судово-адміністративних документів

Термінологія, що відноситься до цього тематичного пласта, представлена незначною кількістю назв і то переважно запозичених з латинської мови, звичайно, через польську. Сюди слід віднести слово *записъ* з доволі широкою семантикою, а саме: заповіт, контракт, квіт, показання свідків тощо, напр.: те то мико *запи* те *показа* *которыи* *мае* *в* *стрыка* *своего* (4/1 зв.); а такого *запису* не *могль* *показати* *которыи* *бы* *бы* *счынении* *в* *небошика* *мадара* *раша* (4/1 зв.). У наведених прикладах слово *записъ* виступає в значенні «заповіт». Часом воно може означати «судовий акт, який містить у собі якийсь зобов'язання або передачу прав»¹⁴: а та *суму* *взя* *и* *з* *запису* *его* *воны* *оучини* (5/3); *и* *ива* *снь* *вака* *рожекова* *везнава* *свои* *ты* *записо* *и* *е* *взя* *в* *в* *лена* *брата* *своего* *пѣназѣ* *щати* *вчизны* *своеѣ* (1/3). Як синонім до слова *квит* (розписка про одержання боргу) ужите слово *записъ* у прикладі: *записъ* *альбо* *квитъ* *ларови* *мигалеви* *в* *лукачи* *зачи* (5/4); *кви* *альбо* *запи* *встафѣви* *в* *в* *лекси* *дороского* (5/43). Один раз ужите слово *записъ* як синонім до слова *вызнани* в значенні «свідчення»: *запи* *альбо* *вызнани* *вацы* *хомичи* *судѣ* *правного* (5/4).

Поняття «письмове зобов'язання, яке має юридичну силу», в рукописах громадської канцелярії с. Одрехови передається терміном *декларация* (лат. *declaratio*): *чини* *маргси* *велугъ* *згоды* *декларацию* *такую* *сестецеви* (!) (певно сестренцеві) *своему* (5/98 зв.).

Для вираження поняття «боргова розписка»¹⁵ один раз використано термін *цирографъ* (грец. *chirographon*, лат. *sigrafin* — «рукопис») ¹⁶: *далъ* *ива* *на* *то* *цирографъ* *зло* *дваца* (1/9). Термін

цей також запозичений з польської мови щойно в кінці XVI ст., бо в картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.» його немає, а в картотеці для «Історичного словника української мови» Є. Тимченка знаходимо кілька прикладів, виписаних із пам'яток щойно в XVII ст.

Латинського походження є слово *декретъ* (*decretum*), яке перейшло через польську мову до української й вживається в одрехівських документах у значенні «судове рішення, судова ухвала», напр.: *которое* *позволѣна* *и* *право* *декрето* *свои* *потвердило* (4/1 зв.); *Декре* *правны* (1/16 — заголовок документа).

Термін *вирокъ* виступає в наших пам'ятках у значенні «зречення від права на що»¹⁷: *далъ* *быдъ* *иванъ* *брату* *своему* *федорови* *вгтови* *золоты* *падеса* *либы* *поскои* *ижъ* *му* *са* *своеѣ* *части* *грунту* *вступилъ* *жадного* *запису* *ани* *выроку* *не* *чиначи* (5/100).

Назви понять, пов'язаних з адміністрацією і судочинством

Щодо кількості ця категорія лексики займає в досліджуваних пам'ятках помітне місце. За своїм походженням значна частина її успадкована з староруської мови, а частина запозичена з інших мов, головним чином з польської.

До цього пласта лексики слід віднести наявні в одрехівських рукописах такі слова й сполучення слів: *позивати* в значенні «викликати в суд»: *которого...* *миска* *позвали* *пре* *мене* *всацю*

вдрехоско (4/1 зв.). Подібну семантику має *вжите* в досліджува-

них пам'ятках слово *призивати*: *вацо* *хомичи* *суди* *пра* *ныи* ... *везна* *добровоне...* *иже* *бы* *призваны* *до* *небошика* *игната* *ланевого* (5/4). Різниця в семантиці слів *позивати* й *призивати* полягає в тому, що перше слово (*позивати*) *вжите* в значенні «викликати в суд когось як обвинуваченого», а друге (*призивати*) — «викликати юридичну особу для поладження якоїсь справи», в даному разі для написання заповіту. В значенні «обвинувачувати кого» в наших документах уживається запозичене з польської мови

слово *скаржити* (пол. *skarżyć*): *скаржили* *на* *того* *ика* *вы* *мѣненого* *в* *вчизну* *свою* (5/15). Слово *скаржити* появляється в українських пам'ятках щойно в кінці XVI ст. В картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.» його ще немає, І. І. Срезневський не подає його в своїх «Матеріалах...». Знаходимо це слово в картотеці «Історичного словника української мови» Є. Тимченка в цитатах, виписаних із українських пам'яток XVII ст. У сучасній українській літературній мові слово *скаржити* без

¹³ Див. картотеку для «Історичного словника української мови» Є. Тимченка, яка зберігається в відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.

¹⁴ Див. І. П. Новицкий, назв. праця, стор. 10.

¹⁵ Там же, стор. 26.

¹⁶ А. Вгйскпер, назв. праця, стор. 70.

¹⁷ І. П. Новицкий, назв. праця, стор. 6.

зміни семантики набуло права громадянства. Для вираження поняття «явитися особисто» (в суді) використовується словосполучення *станути вбличнѣ*: *Станувши вбличнѣ пре ура* и право зуное *вдрехоское* (4/8). Запозиченням з польської мови треба вважати частовживаний юридичний термін *зезнавати, зезнати, зознати* (пол. *zeznować*) в значенні «давати показання»: *стануши леко... зозна и взл* (4/3); *е е зезна и зезнава и е*

прода половинѣ вланой *вчизны* (1/2). Синонімом до слова *зезнавати* є рідковживане *вызнати*: *вако мигачи пришоши пере вра* *вызна* (1/18). Як показує картотека для «Історичного словника української мови» Є. Тимченка, слово *зезнавати* появляється в українських пам'ятках щойно в кінці XVI ст.

У відповідному контексті набирає значення юридичного терміна слово *варовати* і префіксоване *обваровати*. За походженням—це слово старовірхньонімецької мови *wahron*, новонім. (be) *wahren*¹⁸, яке перейшло до української мови через польську й вживається в наших пам'ятках у значенні «застерегти собі щось»: *варова ты тое ко будучи впѣку вы мѣнены паве если бы те кузи* або *пото кове его пушали в иншыѣ руки частку тую теды* *пото кове небощика ле ка... буду блы шыѣ вкупити* (5/22); *а то ми ся не мае тоиѣ застави никому пушати бе волѣ хомовоиѣ што собѣ вбѣцали стримати и записо обваровали* (5/54). У значенні «посилатися на кого» вживається в наших пам'ятках слово, яке у відповідному контексті набуло юридичного терміна, *кликати сл* на кого: *тимько сл кличе на твою млть пане гальку и на громаду твою* (1/17).

До цього пласта лексики слід віднести назви осіб, які беруть участь у судочинстві. Поняття «заінтересована особа» передається успадкованим із староруської мови терміном *сторона*, який у наших пам'ятках уживається під впливом польської мови також в формі *строна*: *Тота строна стала пре ура* и *пре право зупоне* (5/8). Термін *сторона* зрідка замінюється словом латинського походження *персона* або *персоуна* (1/18): и *записує ся* боронити

его *вшеллякы стрѣ* (5/18); *записує ся... боронити... вшеллякы персо* (5/17 зв.). У такому самому значенні, що й в сучасній українській літературній мові, використовується слово *свѣдокъ*: *право его выслушавши справу слушную зчинило его в ты быко воны андрѣ (!) лабя сусѣ и свѣдо* (1/16).

На означення поняття «штраф» у наших пам'ятках уживається успадкований із староруської мови термін *вина*: *А если бы ты те то мико ма на сказани декрету правного и шыѣ фо телѣ вы*

найдовати теды перепада вины паскоѣ токую суму поную (4/1). У значенні «грошовий штраф за голову вбитого, який сплачується вбивцею членам сім'ї вбитого», вживається в документах громадської канцелярії с. Одрехови термін *поголовицзна*: *взали по себе вба сиротне пѣнзѣи то есть поголовицны зло вузмдест* (4/3). Термін *поголовицзна* в українських грамотах XIV—XV ст. ще не засвідчений. Немає його в картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.». У «Матеріалах...» І. І. Срезневського подані терміни «поголовщина» в значенні «вбивство». «головникъ» у значенні «вбивця» та без викладу «головничество». І. П. Новицький подає в своєму «Справочному словнику...» термін «головщина» з таким самим значенням, що й в наших пам'ятках¹⁹. У старопольській мові з такою самою семантикою вживався термін *rogłowszczyzna* і, мабуть, звідси перейшов до української мови²⁰.

У такому самому значенні, що й в сучасній українській мові, вживаються слова: *угода, згода, порада, постановленя*, які у відповідному контексті набирають значення юридичних термінів: *сталася угода* и *повное постановленя* (5/21 зв.); *При ту же згодѣ ива сдохва з выслука бы* (4/8); *а гды были вдовсланы справа до порады и до угоды* (5/1 зв.).

Крім названих вище термінів, у досліджуваних пам'ятках уживається ряд трафаретних словосполучень і фраз для передачі тих чи інших понять, пов'язаних з судочинством, напр.: *досить статисл* або *учинитисл* (пор. пол. *zadósć uczynić (się)*; *зезна же му сл досить стало в брата его... з части ты* (5/16); *зезна же мѣ ся досить зчинило одѣ федора* (5/13 зв., 14). У значенні «звільнити кого від взятого зобов'язання» вживається стійке словоспо-

¹⁸ M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, т. I, Heidelberg, 1953, стор. 171.

¹⁹ І. П. Новицький, назв. праця, стор. 6.

²⁰ «Słownik języka polskiego ...», т. IV, стор. 462.

лучення *учинити вольнымь*: *учини вольнымь* ивана з оловна-ного... *в догу* (1/16). Словосполучення *осадити право* вживається в значенні «скликати суд»: на што *всади емь право* зупоное (4/1 зв.). Типово канцелярськими слід уважати трафаретні звороти, які повторюються майже в кожному записі: *записуєть ему продаю и даро вѣны* (5/1,5 зв.); *записуєтьсѣ гроше своимь боронити в шелькы стру если бы има такое перенагабань* (5/1 зв.). Запозичене з польської мови слово *перенагабань* (старопол. *przenagabanie*) у наведеному звороті може бути замінене іншими синонімами: *нагабъ* або *накабъ*, *пренаслѣдованя*: *заступае его гроше свои если бы бы накабъ чькы* (5/2 зв.); *борони ... гроше свои в шелькаго пренаслѣдованя* (5/99). Польським впливом слід пояснювати різні словосполучення з словом *ведлугъ* (пол. *według*), що за значенням відповідають сучасному «згідно з...»: *ведлу запису* (1/5); *велугъ згоды* (5/98 зв.). Типово канцелярськими зворотами є також словосполучення *выше мѣнованыи* або *мѣненыи* (пол. *wyżej mianowany*): *записує сѣ боронити того то васила вы мѣненого* (5/2).

До термінологічної лексики, яка вказує на поняття, пов'язані з оформленням ділових документів, відносяться такі словосполучення, як *печать приложити*, *руками своими подписатисѣ*: котрыи для лѣпшеиѣ вѣры *печѣ* свою *приложи* (1/10); що для лѣпшеи вѣры и певности *руками своими по писуєми сѣ* (5/65).

Суспільно-економічна лексика

Лексика, що означає поняття, пов'язані з тими чи іншими ділянками суспільно-економічних відносин між членами сільської громади, представлена в основному словами живої народної мови, які збереглися за незначними винятками в сучасній українській літературній мові, зокрема в лемківських говорах. Наявна в досліджуваних пам'ятках суспільно-економічна лексика виражає переважно поняття, пов'язані з сільським господарством та з майново-правовими і діловими відносинами між членами суспільства.

Назви деяких видів власності

До цього пласта лексики відносяться слова, що означають як нерухоме, так і рухоме майно. Поняття «майно» (нерухоме й рухоме) передається звичайно словом *имѣня*: которое *имѣня*

зда брату своему (1/8). Синонімами до *имѣня* є рідковживані слова *имаетность* і *добро*: што записують на *имаетности* свои (4/4); маю зживати во вшыкы *добра* в пу чакъ в ролѣ та и в будованю (5/45 зв.). На окремі види земельної власності вказують різні назви земельних угідь, напр.: *грунтъ* або *поле*: которую то ролю и *грунтъ* свои власныи... пуцае и продае (5/36 зв.); а на другомъ *полю* на грушевѣ (4/3). У значенні «орне поле» постійно вживається слово *роля*: пусти бы *ролю* свою належачую (4/1).

Поняття «сіножать» передається словом *лука*: пусти ролю из *луками* (4/3). Як синонім до слова *роля* вжито один раз слово *пасѣка*: зезна же прода рулю альбо *пасѣку* на кли цесѣ (1/10). Слово *пасѣка* в такому значенні не засвідчене в староруських пам'ятках. І. І. Срезневський подає його в своїх «Матеріалах...», але тільки в значенні: 1) борть, пасека; 2) изгородье, засека. В старопольській мові слово «*pasieka*» вживалося в значенні «орне поле, оточене невеликим лісом»²¹ і, мабуть, звідси в такому значенні перейшло в українську мову.

На окремі види нерухомого майна вказують слова: *оствдлость* (пол. *osiadłość*), *селище*, *огородъ*, *садъ*, *загорода*. Слово *оствдлость* ужите в одрехівських пам'ятках два рази в значенні «садиба»: И вирѣкае сѣ с той ролѣ и *оствдлости* вѣчными часы (5/17). Як синонім до слова *оствдлость* двічі вжите слово *селище*²²: Пришо андреи ... и гриць турковѣ изъ щавно ктуруую имали близькость межи мгушито и гнато и межи голубко грицо *селища* того на котру *селищи*... (1/14). В такому самому значенні, що й в сучасній українській літературній мові, вжиті слова *огородъ* і *садъ*: преда по ролѣ своеиѣ... чьк в будованю такъ и в *огородахъ* и в *садахъ* вшиткого половину (5/48 зв.).

Не можна точно визначити на основі контексту семантики слова *загорода*: застави половину ролѣ *вчизны* своеиѣ и *загородѣ* и в поли (5/5); зезнали иже продали *загороду* сеньчаковскую (4/8). Є. Тимченко пояснює це слово так: *загороджене, обгороджене місце, обора, обійстя, двір, оселя*²³. У старопольській мові слово

²¹ «Słownik języka polskiego...», т. IV, стор. 74.

²² Див. Н. Горбачевский, Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства польского, Вильна, 1874, стор. 328.

²³ Є. Тимченко, Историчний словник української мови, т. II, стор. 131 (машинопис). (Зберігається у відділі мовознавства Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові).

«zagroda» вживалося в значенні «город» і, можливо, в такому значенні воно вжите в наших пам'ятках²⁴.

Поняття «рухоме майно» часто передається словосполученням *рухомыи рѣчи*: што записую на имаєтностє свы на роля *и* и на *рухомы рѣчи* (4/4). У сільському господарстві велике значення мала худоба як один із видів рухомого майна. У досліджуваних пам'ятках широко представлені назви домашніх тварин та домашньої птиці. На означення поняття «худоба» вживається запозичене з польської мови слово *бидло*: и с того его квитиє з *рухомы рѣчи* та з *бидла* и зе збожи (1/14). Із назв домашніх тварин засвідчені: *клячъ* (1/7); *жеребець* (1/7); *волъ* (5/22), *быкъ* (1/16); *бычя* (5/22); *корова* (5/22); *галуєка* (5/22), *баранъ* (1/19), *свиня* (1/16). Усі ці назви, крім *клячъ* та *бычя*, збереглися (в деяких випадках із змінами фонетичного характеру) в сучасній українській літературній мові. Слово *клячъ*, успадковане з староруської мови, в XVI ст. перейшло в польську мову, в якій вживається досі в значенні «кобила»²⁵. Зменшене від *быкъ* слово *бычя* у наших пам'ятках має прикладку *презимокъ*, що означає «бычя, яке перезимувало одну зиму»²⁶: взл ... *бычя* двое прези ку (5/22).

Із назв домашньої птиці засвідчені лише: *гуси* й *кури*: взл *гуси* п'ятеро (1/6); да е ... за трое *куръ* г грошь (1/20).

До рухомого майна відносяться гроші та інші матеріальні цінності. Поняття «гроші» в одрехівських пам'ятках постійно передається словом *пѣназѣ*: взл *пѣназѣ* щати вчизны своеѣ (1/3); а для передачі поняття «готівка» використовується словосполучення *готовыѣ пѣназѣ*: выкупити... *готовыими пѣнами* (5/23 зв.). Слово *пѣназѣ*, успадковане з староруської мови, в сучасній українській літературній мові вже не вживається, але в лемківських говорах воно збереглося досі. І. Верхратський реєструє його на початку XX ст. в своєму словнику лемківських говорів²⁷. Як синонім до слова *пѣназѣ* в одрехівських пам'ятках засвідчене слово *грошь*, яке вживається тільки у фразі: и записує сл *гроше*

свои боронити того ивака (1/5). Крім загальної назви *пѣназѣ*, в одрехівських документах засвідчені деякі нумізматичні назви, які вживалися в цьому часі, як *шелягъ*, *грошь*, *золотый*, *гривна* і *копа*. Найменшою монетою в Польщі був *шелягъ*. Спочатку його чеканили з срібла, але пізніше (з 1650 р.)—з міді. В різні часи вартість його була різна. В 1596—1620 рр. вартість шеляга коливалася від трьох до півтора польських звичайних грошей²⁸, в 1650 р. *шелягъ* дорівнював 1/2 коп., а пізніше — 1/3 або 1/6 коп.,

напр.: да е і гроши и *шелягъ* (1/20). Назва монети *грошь* в одрехівських пам'ятках зустрічається найчастіше. Один *грошь* дорівнював, як уже вказувалося вище, трьом *шелягам*. Однак на території феодальної Польщі розрізнялися різні види цієї монети із різною вартістю. У наших пам'ятках завжди вказується, що і *гроши* і *злотыи*, або *золотыи*,—це монети «личбы полскыи». Один *злотыи* дорівнював 30-ти грошам: прода за суму зло за сто и за *пидеса* и за вусь монеты и либы поской в ка дьи зло личу по *гроши* л (5/1).

Монета під назвою *гривна* також у різні часи була різною. За М. Горбачевським, вартість гривни в 1505—1676 рр. коливалася від 3 карб. 89,99 коп. до 0 карб. 36,09 коп.²⁹ В одрехівських пам'ятках термін *гривна* виступає тільки два рази: за пиво *гривна* бе пу трета гро (1/20; 4/2).

Своєрідним нумізматичним терміном є *копа*. Ця монета була двоякого роду: 1) копа злотих широких грошей і 2) копа польських звичайних грошей. За М. Горбачевським, другий рід копи був більше поширеним. Вартість копи також в різні часи була різна. В 1505—1676 рр. вона коливалася від 4 карб. 87,98 коп. до 0 карб.

45,22 коп.³⁰: взила... *копу* бе п'яте гро (4/2 зв.); прода... ролю за злоты о и за *копу* (5/2 зв.).

На означення інших матеріальних цінностей вживалося слово *фантъ* (пол. fant, нім. Pfand, лат. pignus)³¹. У старопольській мові слово «fant» вживалося в значенні «дорогоцінний предмет, який можна було давати в заставу»³². В такому ж значенні воно вжите й в одрехівських документах: кды его схоче выкупити теды ни жадными *фантами* ани бидло едно готовыими *пѣнами* (5/23 зв.). Як показує картотека для «Історичного словника української

²⁴ Samuel Bogumił Linde, Słownik języka polskiego, wyd. II, t. VI, Lwów, 1869, стор. 760.

²⁵ А. Вгйскнег, назв. праця, стор. 231.

²⁶ Пор. Б. Гринченко, назв. праця, т. III, стор. 118 (перезимча—перезимовавший телянок).

²⁷ І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 450.

²⁸ Див. Samuel Bogumił Linde, назв. праця, т. V, стор. 576 та Н. Горбачевский, назв. праця, стор. 337.

²⁹ Н. Горбачевский, назв. праця, стор. 332.

³⁰ Там же.

³¹ А. Вгйскнег, назв. праця, стор. 118.

³² «Słownik języka polskiego...», т. I, стор. 719.

мови» Є. Тимченка, слово *фант* з'являється в українських пам'ятках щойно в XVII ст. У картотечі для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.» його ще немає.

Лексика, що вказує на майново-правові відносини між членами суспільства

До цього пласта лексики відносяться в першу чергу слова й терміни, які вказують на різні форми набуття майна (*спадок, купівля, даровизна*). Для вираження поняття «майно, яке залишилося після смерті власника і перейшло в законному порядку у володіння іншій особі», використовується слово *спадок*: продали чийсь ролі василевські іва вищизну а вако *спадок* по стрю своїмь (5/37 зв.). Слово *спадок* було невідоме в староруській мові. Його немає ні в «Матеріалах...» І. І. Срезневського, ні в картотечі для «Історичного словника української мови XIV—XV ст». Появляється воно в українських пам'ятках, як вказує картотека для «Історичного словника української мови» Є. Тимченка, щойно в кінці XVI ст. і зберігається досі в українській літературній мові.

Поняття «спадок» може бути диференційоване в залежності від того, після чийої смерті дане майно переходить у чийось власність. Успадковане майно по батькові — це *вичизна, вичизна* (4/1), *вичизна* (5/18); по матері — *материзна*; по дідові — *дідовизна*;

по бабці — *бабызна*: сте *взаша* таковы *пфнез* *вырфкльса* з *дфдовизны* и *бабызны* и з *офизны* и з *матерызны* *вфкоуисте* (1/8). Поняття «майно, яке дають батьки доньці як придане», переда-

ється успадкованим із староруської мови словом *вфно*: ззна иже то даруе *дфвц* свои *насти* з *вфн* *зфтеви* своему (5/50 зв.), а поняття «подароване майно» виражається словом *дар*: с котрого *дар* *са* *вырфкае* *вфчными* *часы* (5/50).

Поняття «куплене майно» виражається словом *купно*: федо *добронове* пуцае *купно* свое из брато *свой* *лешко* пу *ролф* *сестры* свои (5/50 зв.).

На означення надання нерухомого і рухомого майна у власність у законному порядку використовуються слова: *записати, дарувати, переказати, отказати, здавати, спущати, привлащувати*:

ива и *кость* *записали* сирота (ролю) (4/3 зв.); воно *марухн* *даровати* тоту *чверть* *ролф* (5/43 зв.); *насти* *переказала* *ча* свою...

сестрф своєю (4/8); котрому *наметнзи* *потели* *небощи* *ште* при люде *вказа* *зло* *л* с *тои* *ролф* (1/3); котрое *имфнн* *зда* братови своему (1/8); *ча* свою ему *ззнаваю* и ему *привлащую* (1/3); *ззна* *добронове* иже за *спущае* тоту *ролю* (5/43).

Поняття «мати претензії до чого» передається словами *домогатися, зпоминатися*: а если бы *са* *ма* до *то* *чф* *чфти* *кто* *домогати* (1/3); *зпоминалися* *вфчизны* *свыи* *ти* *ко* и *гри* (4/1 зв.).

На означення осіб, які можуть мати законні претензії до чогось, вживається слово *повинны*: *ззнала* иже *даруе* *брата* *свои* *рлф*... *пуль* *ролф*... *вдаливши* *вшиткы* *повинны* *тотой* *рлф* (5/44). У значенні «зрєктися всяких прав на що» вживаються слова *вырфкатися* і *выписуватися*: за которовь *сзмовь* *вырфканюса* *вфчн* не *лишаючи* *собф* *та* *ни* *ани* *дфте* *свои* (4/8); *теды* *дми* *р* *мелене* *вфчне* *са* *выписуе* и *вырфкае* с *той* *чфте* *ки* (5/43 зв.). У такому ж значенні, що й в сучасній українській мові, *тільки* з іншим керуванням, вживається слово *належати*: *прода* ... *чфсть* *вфчизны* *свои* *што* на него *належала* (5/11 зв.). Слово *належати* часто замінюється синонімом *приналежати*: *насти* *переказала* *ча* свою *што* на ню *приналежала* (4/8). Поняття «мати щось у своєму володінні» передається успадкованим із староруської мови словом *держати* та рідше *зживати*: *зпоминалися* *тыф* то *мадарашеве* з *вы* *мфнованого* *миска* *которы* *способомь* *вфчизну* и *дежы* (4/1 зв.); *позволила* ... *рлка* *лукачеви* *яко* до *сво* *власного* *братися* и *зживати* (5/100).

Акт купівлі й продажу виражається словом *торгува*: *Стала са* *есть* *тогула* *преде* ну ... *купи* *ла* *снь* *го* *дыш* *рлю* (1/21). До цього пласта лексики відноситься слово *армарок* (пол. *jar-mar(e)k*, нім. *Jahrmarkt*): *мае* *да* *ла* *л* *злоты* *по* *армаку* *са* *ноку* (1/21). Слово *армарок* німецького походження перейшло в польську мову вже в XIV ст.³³ В українських пам'ятках з'являється воно щойно в XVI ст. У картотечі для «Історичного словника

³³ А. В г і с к п е г, назв. праця, стор. 199.

української мови XIV—XV ст.» воно ще не засвідчене. У такому самому значенні, що в сучасній українській літературній мові, вживаються слова *купити* та *продати* часто під польським впливом *прета-*

ти (пор. пол. *przedać*): зоста винне пну иванови ... за ролю которую *купи* в него (1/9); *продали* чисть *вчизны* свою кузинови (1/17);

прета *чи* *вчизны* своеи которую *прета* воитови (5/45). Поняття «виручені гроші за продане» виражається словами *платъ* або ча-

стіше *заплата*: если бы кто с^л ма впоминати *плату* ...с то^л рг^л те^лды *вни* с^л повинни гроше свои боронити (1/21); зозна ...

иже с^л ему зупона *заплата* станула (1/1). Від кореня — *плат*— утворюються за допомогою суфіксів і префіксів дієслова з такою самою семантикою, що й в сучасній українській літературній

мові: *заплатити*, *вдплатити*, *выплатити*: ива ко бечя *заплати*

е *вчизну* велу запису (1/5); прода *часть* рол^л... котрую *впла-*
тили спулечне тоты брата^л двае брату своему (1/8); котрыи *вы-*

плати злоты к (1/16).

З інших слів, що їх можна віднести до цієї групи лексики, на-

звемо *застава*, вжите в значенні «віддана цінність як гарантія по-

вернення грошової позики»: зезна иже с^л ему вернула сума...

што бы да на *заставу* ланеви (5/15). Поняття «давати в заставу»

передається словом *заставити*: *застави* половину рол^л *вчизны* своеи^л (5/5). Утворений від цього ж кореня іменник *заставникъ* в одрехівських пам'ятках означає особу, що бере щось у заставу: а гды н^лназ^л вене лаве альбо сынъ его... те^лды *заставники* имаю ролю пустити (5/5). У сучасній українській мові слово «заставник» означає особу, що дає щось у заставу³⁴.

Поняття «борг» виражається в наших документах успадкованим

із староруської мови словом *долгъ*: заплати ... *догу* небощика михака (4/1). Цікаво, що утворений від того самого кореня іменник

³⁴ Див. «Українсько-російський словник», т. II, під редакцією Т. В. Зайцевої, К., 1958, стор. 127 (заставник — залогодатель; уст. закладчик).

должникъ уживається в значенні «кредитор», а не «боржник»: бд^лдчи при то павель сока из сыно свои ивано проси^лчи

свата свого кузи^лна иже бы зезна догы брата своего лешка кузи^л ему та пови^лди и не буду пов^лдати теко неха *дл^лжници* пови-

даю што кому бы вынень (1/13). Але в інших ділових пам'ятках того часу термін *должникъ* має значення «боржник»³⁵.

Із термінів іншомовного походження відзначимо *фрымарокъ* (пол. *frumark*, нім. *Freimark*)³⁶, ужите в значенні «мінба», та похідні від нього *фрымарчитиса*, *фрымарчныи*: *фрымаро* федора

лецевого з василе *марушины* на рол^л (5/19); зезнали добровоне

же с^л *фрымарычили* рол^лами (5/19); до ты сумы еще придали *вбычае* *фрымарны* ... *вс^лдлость* свою (5/17). Слова *фрымарокъ*

не реєструє І. Срезневський у своїх «Матеріалах...». Немає його й в картотеці для «Історичного словника української мови XIV—XV ст.». Ми гадаємо, що перейшло це слово і його похідні до української актової мови, мабуть, у XVI ст., бо, крім одрехівських документів, знають його й інші пам'ятки того часу, наприклад, згадувана

вище «Юридика монастиря св. Георгія» (стася межи ними *фри-*
макъ *фримарчилиса* им^лна (стор. 18).

Із назв платежів у досліджуваних пам'ятках засвідчені такі: *податокъ*, *чиншь*, *повинность*. Слово *податокъ* має таке саме значення, що й в сучасній українській мові: а третин^л *вшыкы* *по-*

даку иако выне давати (5/15). Слово *чиншь* (пол. *czynsz*, нім. *Zins*, лат. *census*)³⁷ вжите в значенні «плата за оренду»: *чиншу*

пан^л забаскому гро *зе* (1/19). На означення поняття «данина, яку селяни давали панові», вживається слово *повинность*: с котры

заста не е повине жаны *повинности* ани чи шу *вдавати* (4/3).

Наведений матеріал із «Війтівських книг» с. Одрехови на Лемківщині показує, що в основі лексичного складу мови досліджуваних лемківських пам'яток XVI—XVII ст. лежить загальноукраїнська лексика. Частина її успадкована ще з староруської

³⁵ Див. М. Л. Худаш, Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст., К., 1961, стор. 83.

³⁶ А. Вгйскпег, назв. праця, стор. 128.

³⁷ Там же, стор. 82.

добі, а частина витворилася вже на староукраїнському мовному ґрунті. Ця лексика у значній більшості збереглася (в деяких випадках із змінами фонетичного характеру) в сучасній українській літературній мові, зокрема в лемківських говорах.

Крім загальноукраїнської лексики, помітне місце в лексичному складі мови досліджуваних пам'яток посідає лексика, запозичена з польської, німецької і латинської мов, звичайно, через польську. Однак ці польські запозичення відносяться головним чином до судово-адміністративної групи лексики. У інших лексико-семантичних групах польські запозичення посідають незначне місце. Наявні іншомовні запозичення у більшості випадків не засвідчені ні в староруських, ні в староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. Очевидно, вони перейшли в українську мову щойно в XVI—XVII ст. і деякі з них набули права громадянства в сучасній українській літературній мові та в її діалектах.

СУДЕБНО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА «ВОЙТОВСКИХ КНИГ» XVI—XVII ст. с. ОДРЕХОВЫ, БЫВШЕГО СЯНОЦКОГО ПОВЕТА, НА ЛЕМКОВЩИНЕ

(Резюме)

Несмотря на наличие в исследуемых книгах большого количества документов (156 записей), лексика их относительно не очень богата. Эти документы представляют собой записи о купле — продаже, завещания, решения суда и т. п., обычно имеющие стандартный характер, поэтому лексика их и целые предложения повторяются почти в каждой записи. Содержанием исследуемых памятников обусловлено преимущественное наличие судебно-административной и общественно-экономической лексики. Анализ этих двух пластов показывает, что основу лексического состава языка данных памятников составляет общеукраинская лексика. Часть ее унаследована еще от древнерусской эпохи, другая часть образовалась на базе староукраинского языка. Эта лексика в большинстве случаев сохранилась в современном украинском литературном языке, особенно в лемковских говорах. Однако заметное место в лексическом составе языка этих памятников занимает лексика, заимствованная из польского и других языков.

Л. М. ПОЛЮГА

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД АБСТРАКТНОЮ ЛЕКСИКОЮ УКРАЇНСЬКОЇ АКТОВОЇ МОВИ XIV—XV ст.

Про абстрактну лексику української мови XIV—XV ст. можна говорити тільки на основі мови актів, які, по суті, є єдиними пам'ятками тих часів. У документах зустрічається своєрідна абстрактна лексика; загальноновживані абстрактні слова, що виступають тут дуже рідко, мають іноді особливе стилістичне навантаження; деякі з абстрактних слів використовуються тільки в певних композиційних частинах на початку, в середині або в кінці грамоти. Метою даної статті є розглянути деякі абстрактні слова в актовій мові XIV—XV ст., показати їх місце в композиції документів, виявити кількісне вживання цих слів, а також вказати на їх семантичні розгалуження та сферу поширення. Такий аналіз, на нашу думку, зможе до деякої міри розкрити специфіку стилю і мови аналізованих актів.

Наші спостереження зроблені на основі картотеки «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.», яка складається в Інституті суспільних наук АН УРСР. Щоб виразніше представити картину вживання абстрактних слів, подаємо деякі статистичні дані самої картотеки.

На час дослідження розписано 748 пам'яток і картотека містила 218 100 карточок. Більшість пам'яток походить з території Молдавії (474 грамоти і 7 надгробних написів). З них виписано більше як дві третини (157 867) карточок, або 72,4% картотеки. Решта пам'яток (257 документів, або 34,36%) переважно складена в канцеляріях Литовської держави. З них виготовлено 60 233 карточки, або 27,6% — менше третини всієї картотеки. Семантичні групи абстрактних слів різні.

У грамотах наявні абстрактні слова, які використовуються при підтвердженні достовірності документа, а також на означення понять, пов'язаних з композицією документів.

При підтвердженні достовірності документа використовуються різнозначні слова *оутверждение*¹ і *потверждение* та різні їх варіан-

¹ З технічних причин різні варіанти *е* і *є* в ілюстраціях подаються одною літерою *е*, *ѣ* — *кє*; *ѳ*, *ѵ* — *у*.

ти. У пам'ятках вони засвідчені майже в однакових контекстах 489 р.², причому 426 р. у молдавських і 63 в інших грамотах. Ці слова завжди стоять у кінцевих частинах грамот, у стереотипних виразах типу: «а на болшее *утвержденіе* тому всему вишеписанному» (С., I, 395); «а на болшую крѣпост и *потверждение*» (В., II, 149). У цих контекстах підкреслені слова означають «підтвердження».

Іноколи у подібних зворотах і реченнях поруч з наведеними словами стоїть слово *крѣпость* (суч. «міцність»). У пам'ятках воно зафіксоване 273 р. і то переважно в стандартних зворотах у кінці грамот: «а на болшую *крѣпост* и *потверждение* тому всемо вишеписанному велѣли есми...» (В., I, 348). Часом підкреслені слова міняються місцями, а 98 р. слово *крѣпость* стоїть у штампах типу: «и на *крѣпость* сему листу печати привѣсили есмо» (С., II, 618); «а на бо(л)шее *крѣпо(ст)* тому всему вы(ш)писаному» (С., II, 578).

Значно рідше (53 р.) використовується в аналогічних стереотипних зворотах слово *твердость*: «а про лепшую памит и *твердост* и печат нашу привесили» (Аг. С., I, 40).

До групи абстрактних слів, вживаних на означення понять, пов'язаних з оформленням документації, належать *завишеньє* і *притисъненъє*, що засвідчені лише один раз у галицькій грамоті 1459 р. у значенні «підвішення або прикладення печатки»: «на што и листъ нашъ с *притисъненъемъ* и *завишеньемъ* печати нашео дали есмо» (Р., 172). В інших пам'ятках ці віддієслівні утворення замінюються дієсловами *прикласти*, *приложити*, *завѣсити*: «а к семоу листку *приложили* есмо свою печать» (Р., 104); «и печати своей *приклали*» (Аг. С., I, 64); «а на то дали есмо свои листъ и печатъ *завѣсили* своего князьтва» (Р., 20).

Окрему групу абстрактної лексики складають слова на означення деяких суспільно-політичних понять. Сюди належить *голдъ* (7 р.), що означає «присяга на вірність у підданстві»³, *голдование*, що вказує на церемонію приймання такої присяги⁴ («присягъ, слюбовъ, *голдовъ* и записовъ намъ оучиненихъ» — Р., 120—121; «пре(д) ты(м) днемъ *голдования*» — Р., 734); *война* (11 р. і з них 5 р. у Вісл. ст. — «аимать мишь служити королеви стрѣльцемъ на каждую *воюну*» — Р., 176); *замѣтна*, що означає «замішання, непорозуміння» (1 р. — «оу дроугомъ пак лѣтѣ стала межи на(с) *замѣтна*» — Р., 48; пор. Ср., II, 931, Гр., II, 71); *слобода* (3 р.) тільки в молдавських грамотах у значенні «воля»: «да имаю(т) *слободу* непо(д)вижни ни оу че(м) да не даю(т) дани» (ЦГАДА, ф. 1, оп. 1, ед. сохр. 7226, л. 15). Один раз використовується слово *воли* у словосполученні «*сѣдѣ*

ти на воли», коли йдеться про вільних селян: «опроче воланъ, што на *воли* сѣдѣть» (Р., 35).

До наведених слів частково наближається зареєстроване майже в усіх підтвердних і дарчих грамотах слово *служба* (526 р.), з них 462 р. — у молдавських і 64 р. — в інших грамотах. Найчастіше воно має значення «виконання обов'язків, наказів» і виступає в початкових або кінцевих частинах грамот, або тут і там одночасно, коли йде мова про особу, яка служить і який щось дарується чи підтверджується. Стереотипних зворотів, де виступає це слово, найбільше в молдавських грамотах — 97%. У таких зворотах слово *служба* вживається з означеннями *правая* і *вѣрная* (395 р. — «за его *правую* и *вѣрную службу*» — С., I, 443); з означенням *правая* (38 р. — «за *правую службу*» — В., I, 374), зовсім без означення — 16 р. Є лише 13 випадків, або 3%, коли слово *служба* вживається у нестереотипних виразах у словосполученні *служба военная* або на означення одного із видів повинності (пор. Ср., III, 429): «онъ намъ маєт... *службу военную* отправить» (Р., 141); «дал есми и записал... з медовою даню... и з бобровыми гоны и *службою*» (Аг. С., I, 67).

Рідко вживається це слово і в пам'ятках литовсько-руських канцелярій. Тут воно також зустрічається в зворотах, але дещо інших, ніж у молдавських документах. Ці звороти у грамотах литовсько-руських канцелярій займають всього 56%: «за его вѣрную *службу*» (Р., 152); «*видевъ и знаменавъ службу*» (Р., 138); «*видевъ его знаменитую службу*» (Арх. ЮЗР, VIII/IV, 60).

Поняття «полон» передається словами-синонімами *по'манъє* (1 р.), *нѣтъство* (3 р.) // *нѣтство* (3 р.). Усі вони утворені від дієслівної основи і вживаються в грамотах для означення результату дії, вираженої відповідним дієсловом, напр.: «а бори(с) то(т) ча(с) на мо(с)кве бы(л) в *по'маньи*» (ЦГАДА, ЛМ, № 4); «выбавили ма...ис того *нѣтства*» (Р., 130).

До цієї групи примикає слово *смола* (1 р.), що відповідає сучасному «домовленість, договір»: «а подлугъ *смола* оставили есмы бѣлцеко» (Р., 94). Семантично наближеною до нього є лексема *докончаніє* (2 р.), що означає «мирний договір» (пор. Ср., I, 693): «а то *докончаніє* держати намъ и пополнити, на обѣ стороны, вѣчно и непорушено» (С., II, 727).

Ще виразніше політичне забарвлення мають слова *перемиръє* (15 р.) в значенні «тимчасове припинення війни» («s niemy wziali *peremirie* do rozenstwa chrystowa» — ЗНТШ, СХХVI, 139); *миръ* (33 р.) і *покои* (11 р.). Останнє означає «спокій».

Слово *миръ* виступає тоді, коли мова йде про мир між державами і найчастіше в словосполученнях: *миръ держати* (С., II, 726); *били оу миру* (В., I, 323); *стояти миру* (Р., 6); *миръ не рушитсѣ* (С., II, 726); *чинити миръ* (Р., 5); *просѣчи соби миру* (В., II, 443) і 4 р.: «и *ми(р)* и *покои* оудилати» (С., II, 766).

Частково антонімом слів *миръ* і *покои* є слова *мерзачка* (9 р.). В. Розов вважав, що це слово означало «неудовольствие, досада»

² Частота вживання того чи іншого слова позначається арабськими цифрами і буквою «р», що означає «раз».

³ Див. «Słownik staropolski», t. II, zeszyt 7 (13), Wrocław — Kraków — Warszawa, 1959, стор. 544.

⁴ Ці слова виступають лише в договірних і присяжних грамотах литовсько-руських князів та молдавських воевод і бояр польському королеві.

(див. Р., Общ. сл., 33). Таке визначення, як видно з поданих нижче контекстів, не відповідає семантиці цього слова. Пор.: «коли есми имали межн нами *мерзачку*... и оуѣ *мерзачки* есми пустили мiamo сѧ и не имаемъ тыхъ мимошедшихъ дѣлъ и *мерзачокъ* поминати на вѣки» (Р., 169). Дане слово знаходимо в грамотах, написаних на території, говірки якої близькі до сучасних покутських говірок, в яких воно зустрічається і сьогодні⁶. Є. Желехівський перекладає слово *мерзачка* німецькими відповідниками *Beschimpfung*, *Schimpf* (див. Желех., 435), що означають «зневага, наруга, лайка». Етимологічно це слово утворене на базі кореня *мърз*, який виступає в низці слів староруської мови⁶. Слово *мерзачка* в наших прикладах означає «непорозуміння, сварку, незгоду». У такому ж приблизно значенні вживається і слово *свада* (11 р.), яке означає «непорозуміння, колотнеча» (пор.: Ср., III, 655; SW, IV, 523): «хто будеть раненъ оу *свадѣ* алюбю кромѣ *свады*» (Вісл. ст.).

До слів, вживаних на означення абстрактних понять, зв'язаних з діяльністю органів адміністрації, належать: *управление* (1 р. — AGZ, 459) у значенні «керівництво»; *власть* (2 р. — «никакои *власти* да не имають» — ЦГАДА, ЛМ, № 4). У значенні «розпорядження» використовувалося слово *зрѣженъ* (1 р. — «яко его передкове вѣрни были и служили подлугъ *выписанья* и *зрѣженья*» — Р., 121), що відповідає польському *zrzadzenie* (пор. SW, VIII, 616). На різні форми розпоряджень вказують слова *приказъ* (16 р. — Р., 161), що виступає тільки на початку документа, і *приказанье*, яке 3 р. вжите на початку документів і 19 р. у середині тексту пам'яток. Як синонім до них 1 р. ужите слово *повелѣнье* (Р., 8). У значенні «вказівка» 1 р. виступає лексема *направа* (нѣгды... панъ... александръ з *направы* а рады непрителии нашихъ былъ напротиву намъ» (Р., 120—121).

В окрему групу виділяються абстрактні слова, зв'язані з судочинством. Тут можна назвати *судѣ*, що виступає 93 р., причому тільки у Вісліцькому статуті 74 р. Воно найчастіше означає: а) «судовий процес»: «кде смолвѣть тутъ будеть судѣ тагатисѧ ис королемъ» (Р., 6); б) «присуд»: «а для памати судоу нашого дали есмо... сеи нашъ листъ» (Аг. С., I, 70).

У такому самому значенні, що і в сучасній українській літературній мові, вжитий юридичний термін *вырок* (6 р. — пор. Гр., I, 258: «*выро(к)* в справе» — ЦГАДА, ЛМ, № 4). Засвідчене в гра-

⁶ Див. Б. В. Кобилянський, Діалект і літературна мова (східнокарпатський і покутський діалекти, їх пошкодження і відношення до української літературної мови), К., 1960, стор. 187.

⁶ Пор. Ср., II, 231: *мързовати*, *мързость*, *мързѣлице*, *мързѣти*. Пор. ще польське *tierziqczka* (SW, II, 959), що означає «обридження, несмак, обурення, антипатія», західноукраїнське *мерза* (див. І. В е р х р а т с ь к и й, Знадоба до словаря южнорусского, Львів, 1877, стор. 38). Пор. ще рос. *мерзость*, *мерзкий*, *омерзение*.

мотах XIV—XV ст. слово *законъ* (38 р.) виступає в двох значеннях: а) «суд»: «и учинили есмы ему *законъ*» (В., I, 258); б) «правило віри»: «самому божью *закону* противляется» (Арх. ЮЗР, I/VI, 5). Лексема *право* (178 р., в тому числі у Вісліцькому статуті 74 р.) найчастіше має значення «право», «закон» і виступає з прикметниками: *земское*, *немецкое*, *польское*, *рыцарское*, *христианское*: «*подлугъ земского права*» (В., I, 258). Інколи слова *законъ* і *право* зустрічаються в одних контекстах, творячи своєрідні словосполучення: «на то да имаю(т) о(т) на(с) тотъ *законъ* и тое *право*» (С., II, 742—743); «дали есми ива(н)кови и братіамъ его ка(к) е(с) *правы* и *законъ*» (Б-ка Л., КМЛ, ф. 159, док. № 12).

Слово *справа* також належить до даної категорії лексики в значенні «розгляд справи». Воно виступає 6 р. у документах литовських канцелярій і не зареєстроване в «Матеріалах...» І. І. Срезневського: «*выро(к)* в *справе*» (ЦГАДА, ЛМ, № 4). Поруч із цим словом 4 р. засвідчена його давніша форма *исправа* в значенні «розправа»: «оучинити *исправу* ис нимъ» (Р., 6).

До назв абстрактних понять, зв'язаних з судочинством, можна віднести і слово *справедливость*: «абы усим сторонам была *справедливость*» (В., II, 297).

Воно використовується 26 р. у пам'ятках з різних територій, причому найчастіше (17 р.) у кінцевих частинах грамот в однотипних висловах при оформленні документа і, мабуть, означає «достовірність»: «а про лѣпшую *справедливость* печать есми свою привѣсилъ» (Аг. С., I, 61).

Крім наведених, в документах XIV—XV ст. виступають інші слова, зв'язані з судочинством, зокрема 8 р. *порука* (пор. сучасне «порука» — див. Гр., III, 355), в тому числі у Вісліцькому статуті 6 р. у сполученні «на поруку дати». У значенні «свідчення» виступає 39 р. слово *свѣдоцтво* і його графічні та фонетичні варіанти. Вони найчастіше стоять у кінцевих частинах грамот: «про лѣпшее *све(д)ц(т)во* и твердость и печа(т) нашу казали есмо привѣсити» (Р., 159). До цієї групи примикають слова: *присяга* (36 р., суч. «присяга»); *обѣцование* (1 р.) з польського *obiecowanie* (пор. SW, VI, 733) і *обещание* (1 р. — В., II, 460) в значенні «обіцянка»; *слобъ* (8 р.) від польського *ślub* (див. SW, VI, 733) в значенні «обітниця, обіт». Ці слова, здебільшого, зустрічаються у присяжних грамотах польським королям. Уживання полонізму *слобъ* у грамотах з Молдавії, мабуть, також зумовлене тією особою, якій адресувався документ (польському королеві): «слобоуемо по(д) нашу присягою по(д)лу(г) *слобою* и *присяги* господарѧ нашего» (С., II, 766); «а мы такѣ жь оуrozumѣвши его такое *обѣцование* и *слобъ*» (Р., 121). Заслуговує на увагу тричі вжите слово *пересудъ* (*перьсудъ*), що означає «плата за суд», хоч у староруській та в сучасній українській мовах воно ще означає «перегляд справи» (див. Ср., II, 916). Напр.: «а ему своѣ люди судити и виноу и *перьсудъ* ис нихъ имати» (Киг., 135).

Як термін, відомий ще в староруській мові (пор. Ср., III, 1099—

1100), в значенні «судова справа» 4 р. зустрічається у кінцевих частинах молдавських грамот у стереотипних зворотах слово *тажа* і його варіант *тежа*. Напр.: «кто о(т) них почне(т) свадою или *тажею* или бу(д) которою лихотою за тото село тотъ заплатитъ завязку» (С., I, 127).

Кількість абстрактних назв, що означають торговельні і грошово-платіжні поняття, дуже обмежена. Вони є в грамотах, в яких говориться про торгівлю або сплату податків. Обмежена і частота їх вживання. До абстрактних назв, зв'язаних з торгівлею, належать слова: *торговля* (2 р.), яке, однак, частіше використовується як конкретна назва в значенні «крам» («да ходатъ съ своєю *торговлею* доброволно у нашей земли» — С., II, 676); *купление* (2 р. — В., I, 117); *выкупление* (1 р. — В., I, 228).

Деякі абстрактних слів позначають грошово-платіжні операції. Це, зокрема, *цена* (13 р. — В., I, 4), пор. суч. «ціна» (Гр., IV, 433); *личба* в значенні «грошова система, валюта», яке найчастіше використовується в словосполученні *широкое личбы* (Пал. сн., № 13). Слово *заплата* (89 р.) використовується в основному в стереотипних висловах молдавських грамот: «ино мы видѣше их доброю волю и полную *заплату*, а ми такожде и от нас есмидали и potwierдили» (В., I, 269—270). У значенні «плата» засвідчені іменник чоловічого роду *плата* (11 р. — «и *плату* жадного не давати» — РИБ, XXVII, 684) і, як єдиний випадок, іменник жіночого роду *платья* («отписую... а пану Юрии моеи полъ *платье*» — Арх. ЮЗР, VIII/IV, 28).

Як видно, частота вживання слів цієї семантичної групи дуже обмежена. Це зумовлено, перш за все, малою кількістю ділових документів з ділянки торговельних відносин, а також тим, що процеси, зв'язані із суспільно-економічними поняттями, часто передавались дієсловами.

Деякі абстрактні слова внаслідок частого вживання в стандартних зворотах виконують функції, подібні до тих абстрактних слів, що своєю семантикою безпосередньо зв'язані з композицією пам'яток.

Досить виразним прикладом у цьому відношенні може бути лексика, що вказує на народження, життя, психічні та почуттєві поняття. На початку або в кінці грамот (залежно від того, де ставиться дата) стоїть слово *народження* (26 р. — ЗНТШ, II, 5), яке засвідчене тільки з прикметником *божіе* як синонім до слова *рождество* (72 р.). Ці слова найчастіше виступають у документах, складених у литовсько-руських канцеляріях. Лише 9 р. засвідчене слово *рождество* у молдавських грамотах, де воно також вжите при датуванні.

Графаретним висловом часто зумовлене вживання слова *животъ* (438 р., з них 360 р. — у молдавських грамотах). Найчастіше воно виступає в тих частинах дарчих і підтвердних грамот, де говориться про долю даровизни після смерті того, хто дарує: «а по

нашем *животѣ*» (В., II, 42); «по свое(м) *животѣ*» (Р., 127). У подібних контекстах це слово зустрічається 388 р., із них 338 р. — у молдавських грамотах. В інших контекстах слово *животъ* використовується 50 р., або 11,4%, причому 33 р. — у словосполученнях: «до нашего *живота*» (В., I, 159); «до моего *живота*» (Р., 131) в значенні «до кінця життя» і 17 р. у висловах типу:

а) «при моемъ *животѣ*» (Р., 33); «за *живота*» (Вісл. ст.) у значенні «за життя»;

б) «а хто *погадаетъ* на великого князя *животъ*» (С., II, 716) в значенні «задумати замах на чиєсь життя»;

в) «и мы сами нашому приятелю маемъ быти со всимъ *животомъ*» (С., II, 716) в значенні «масток».

Умовами стилю та змісту дарчих грамот зумовлене вживання слова *здоровье* (*здравіе*) (107 р.). Воно здебільшого використовується в двох планах:

а) у молдавських грамотах, коли фіксувалось приношення жертв церквам або монастирям: «и за наше *здравіе* и за *здравіе* нашей княгини марени и за *здравіе* възлюблени(х) дѣтей наши(х)» (DIR, «А», ф. 182, 472);

б) у грамотах з різних територій, коли потрібно було констатувати стан здоров'я того, хто дає заповіт або щось дарує: «будучи есмо в добром *здоровю*» (Аг. S., I, 141).

При приношенні жертв церквам і монастирям 75 р. із 91 р. використовується слово *душа*, причому 58 р. воно виступає в молдавських грамотах у сполученні з дієсловами *дати* або *оучинити* і прийменниками *за*, *по* у значенні «нематеріальне начало життя, протиставлене тілу» (див. Ушаков, I, 816): «...учинили есмо за *душу* и за спасение свѣтопочившого дида» (В., I, 105); «и по *души дати*» (Аг. S., I, 65); «умыслили есмы учинити памѣть и задущіе стопочившіимъ нашимъ предкомъ и за нашу *душу* и за наше *здравіе*» (Mih., Alb. фото, № 2). Інші 16 випадків уживання слова *душа* знаходимо у нестереотипних контекстах у грамотах з території Литовської держави, де воно має таке ж значення або вказує на внутрішній світ людини: «хотечи *душу* спасти» (Арх. ЮЗР, I/VI, 1); «Я здоров на *д(у)ши* и на тѣле» (Аг. S., I, 65).

Абстрактні слова, що зв'язані з людською психікою, почуттями, рисами характеру, використовуються неоднаково. Напр.: слово *милость* виступає 1141 р. в значенні «милость, ласка», але тільки в стереотипних зворотах⁷ таких типів:

а) У сполученні з прикметником *божіе* (651 р.), якщо йшла мова про керівників держави. Причому в молдавських грамотах воно зафіксоване 595 р. і найчастіше розпочинає грамоту: «*Милостію божією* мы» (С., I, 161). У середині початкового тексту

⁷ Лише в 6 випадках слово *милость* не засвідчене в стереотипних зворотах, хоч має таке ж значення, як у зворотах «па(н) имае(т) на(м) тоту *мл(с)тѣ* оуказати» (С., II, 766); «отъ вседержителя бога благодать и *милость*» (Арх. ЮЗР, I/VI, 5).

грамот словосполучення *милость божия* використовується тільки тоді, коли говориться про польських королів.

б) У сполученні з займенниками *его* (*твоя, ея, их, ваша*) слово *милость* зустрічається 331 р., притому в присяжних грамотах з Молдавії — 174 р., а в грамотах з Галичини, Волині, литовсько-руських канцелярій — 157 р. Подібні звороти використовуються тільки тоді, коли йде мова про князів, королів або членів їхньої сім'ї.

в) У сполученні з займенником *наш* слово *милость* виступає 143 р. в молдавських грамотах і 1 р. у Вісліцькому статуті і тільки тоді, коли про себе говорить король або воевода: «жаловали его особною нашою *мл(с)тію*» (С., I, 266). 9 р. слово *милость* вживається в такому ж контексті без займенника *наш*: «жаловали есмы его особною *мл(с)тію*» (С., I, 26).

На вияв прихильного ставлення одних людей до інших вказують слова: *любовь* (5 р. — В., I, 211); *братство* (6 р. — В., I, 76); *приязнь* (9 р. — Р., 161); *ласка* (24 р. — РИБ, XXVII, 683); *доброта* (4 р. — С., II, 234); *милосердие* (4 р. — С., II, 175); *добродѣство* (2 р. — Р., 130); *по(ж)дание* (1 р.), що означало, мабуть, «відданість», «прихильність» (пор. Ср., II, 1077), а не «жадання», «жадоба», «жага», як схильний думати В. Розов (див. Р., Общ. сл., 43); «мы кня(з) дмитрии олгѣрдови(ч) чинимъ знаменни(т) тымъ листо(м) иже имѣюще чистоѣ мысли *млсрдие* и *по(ж)дание* к велико(м) королеви» (Р., 43).

Рідко зустрічаються і слова *печаль* (1 р. — «без печали будте» — Р., 2); *желаніе* (1 р. — «се(г) ра(ді) *желаніемъ* въж(д)лѣхомъ и любовіж свож распалихса» — ДІР «А», 476). Слово *вѣра*⁸ (44 р.) вжите в кількох значеннях: а) «релігія»: «при хри(с)тианской *вѣрѣ*» (Р., 163); б) «щирість»: «дне(с) служитъ на(м) *вѣрою* и правдою» (С., II, 300).

З інших слів, близьких до цієї підгрупи, у грамотах зустрічаються ще такі: *воля, благопризволеніе, произволеніе та изволеніе*. Усі ці слова семантично близькі і між ними навіть існують синонімічні зв'язки, але в грамотах вони мають різні сфери поширення: слова *произволеніе* (94 р. — С., I, 116), *благопризволеніе* (7 р. — С., II, 263) та *изволеніе* (7 р. — В., I, 216) виступають тільки в дарчих і підтвердних грамотах з Молдавії в одному із перших речень у стереотипних зворотах у значенні «охота», «бажання». Лексема *воля* вживається 419 р., з них 367 р. — у молдавських і 52 р. — в інших грамотах. Найчастіше (390 р.) воно виступає в значенні «згода», «бажання», притому тільки у висловах типу: «своею (его, вашею, ихъ) доброю волею — 354 р.; 19 р. використовується слово *воля* у сполученні типу «*твое естъ оу его воли*» (Аг. S., I, 71), 9 р. у сполученні «божья воля» (Арх. сб. док., VI, 3) і лише 1 р. як суспільний термін⁹.

⁸ У кінці молдавських грамот виступає омонім цього слова в значенні «свідчення» і належить до ділової лексики.

⁹ Див. вище.

На вияв неприхильного ставлення до людей вказують такі рідковживані слова: *незгода* (2 р. — В., II, 419); *сваръ* або *свара* в значенні «незгода» (4 р. — Зб. рг. I., 104); *злость* (2 р. — Вісл. ст.); *кривда* (34 р. — В., I, 29); *обида* (3 р. — ЗНТШ, LXXVI, 140); *шкода* (15 р. — з них 13 р. у Вісл. ст.). Їх семантика в основному зберігається в сучасній українській мові. Найчастіше вживане слово *кривда* виступає поруч з словами типу *шкода* і ніби творить з ними ампліфікацію. По разі вжиті слова *пакость* (суч. розмовні «пакость, пакість») і *приимъ* у грамоті хана Тохтамиша королю Ягеллі 1393 р. Семантику слова *приимъ* трудно визначити на основі контексту. На нашу думку, воно, як і в польській мові, означає «переймання когось» (пор. старопольське *przyjem* — SW, V, 97); «путь чистъ и вашимъ и нашимъ торговцемъ безъ *приимъ* и без *пакости*» (Р., 49).

До слів, що вказують на почуття, приєднуються *orgia* (8 р.) і *ourgia* (4 р.). Вони зустрічаються в стереотипних зворотах тільки в кінці грамот з Молдавії: «и тот будет под нашою казнию и *orgiu* господствами» (В., I, 9). Ці слова означають «гнів», «лють» або «прокляття» (пор. суч. румунське *urgie* у вказаних значеннях). У присяжній грамоті князя Федора Даниловича королю Ягеллі (біля 1386 р.) цим словам відповідає назва *гроза*: «а не исправива судити намъ бѣ и честнымъ кр(с)тъ и осподарева казнъ и *гроза*» (Р., 30).

Неповно представлені у документах XIV—XV ст. а б с т р а к т н і слова на означення норм людської поведінки чи рис характеру людини. Із слів, що вказують на різні особливості цієї поведінки та викликані цією поведінкою вчинки, можна назвати: *невиность* (3 р. — вжите тільки при оправданні обвинуваченої особи — Р., 130); *честъ* (37 р.) у значенні «пошана»: «оу великой *честы* и ласцѣ держати» (В., II, 257), з них 22 р. у стандартному виразі: «и азъ ислубую при моиоу *чти* и при вѣрѣ» (Р., 131); *ложъ* (1 р. — «зану(ж) то *ложъ* естъ» — ЦГАДА, ЛМ, № 4).

Наближається до слів цієї підгрупи слово *правда* (30 р.). Воно має значно численніші семантичні розгалуження, ніж інші слова досліджуваної підгрупи. Крім значення «істина»: «рекли вси: *правда* ест» (Арх. ЮЗР, ч. 8, т. IV, стор. 118), воно ще означає:

- а) «зобов'язання»: «дала есва *правду* осподареви нашему» (Р., 30);
- б) «домовленість», «договір»: «коли сюю *правду* сажъ промежи собою вчинимъ» (ЦГАДА, ЛМ, № 112); з таким значенням слово *правда* належить до суспільно-політичної лексики.

в) «відданість»: «абы коро(л) бы(л) бзпчиѣши оу нашеи службѣ и оу *правдѣ*» (Р., 43).

Тричі виступає це слово у молдавських грамотах у стандарті: «*служитъ на(м) вѣрою и правдою*» (С., II, 300). Різняться за семантикою, але переважно використовуються в одному контексті (30 р.) слова *лестъ* в значенні «обман» і *хитрость* (пор. суч. «хитрість»): «а sluзе нашому Михаилу с того имени служити нам верно безо *лести* и *хитрости*» (Аг. S., I, 40). Такий зворот зустрічається 19 р.

у молдавських грамотах, але здебільшого тільки у належних польським королям. Можна припустити, що молдавські писарі запозичили зворот такого типу безпосередньо із грамот, писаних на території Литовсько-Руської держави. Крім того, слово *лєсть* зустрічається ще 3 р., а *хитрость* — 10 р. в різних грамотах, але вони виконують подібні функції: «ильа воевода такую помочь намъ имаеть дати безъ хитрости» (С., II, 719); «безъ вьсѣкои лѣсти и зрадї» (В., II, 426).

Таким чином, ми розглянули абстрактну лексику, що використовувалась при підтвердженні достовірності документа, назви понять, пов'язаних з оформленням ділової документації, назви деяких суспільно-політичних понять, назви понять, зв'язаних із судочинством, назви, що означають торговельні і грошово-платіжні поняття, лексеми, що зв'язані з фізичним станом, психікою, почуттями, рисами характеру людини і нормами людської поведінки.

У досліджуваних матеріалах можна виявити і інші групи абстрактних слів, зокрема назви процесів людської діяльності, абстрактні назви понять, зв'язані з рухом, актом мовлення, назви різних просторових понять. Однак кількість слів цих підгруп досить обмежена, як і обмежена частота їх вживання. Заслужують на увагу і назви часових понять, які представлені в картотеці досить повно.

У цій статті ми не ставимо собі за мету виявити всі абстрактні слова української актової мови XIV—XV ст. Але вже на основі проаналізованих можна відмітити основні сфери поширення абстрактних слів, можна побачити, наскільки жанр ділових документів відбиває абстрактну лексику.

Семантичні групи абстрактних слів у документах представлені досить різноманітно. Проте частота вживання їх у всіх групах різна. Ті абстрактні слова, що виступають в стереотипних зворотах, які служать для створення відповідної форми документа, використовуються частіше, а ті, які не сприяють композиції, засвідчені рідше.

Семантичні розгалуження самих абстрактних слів актової мови неширокі. Найширше представлена семантика таких слів, як *правда*, *судъ*, *законъ*, *вѣра*. Більшість навіть часто використовуваних слів мала тільки різні контексти вживання, наприклад *милость*. Не всі можливі семантичні відгалуження окремих абстрактних слів, що існували в староруській мові, знайшли вияв у досліджуваних документах XIV—XV ст. Так, наприклад, слово *пересудъ* виступає в досліджуваних документах тільки на означення судового податку, хоч у староруській, як і в сучасній українській, мові має значення «перегляд справи». Це значення, можливо, існувало у староукраїнській мові, але не відбите в пам'ятках цього часу.

Абстрактні слова розміщувались здебільшого в певних частинах грамот — на початку, в середині або в кінці їх. Усім частинам дарчо-підтвердних грамот відповідала специфічна абстрактна лек-

сика. Найменше абстрактних слів було в основних частинах грамот. Найвні в них абстрактні слова переважно належали до суспільно-економічної або суспільно-політичної лексики. Найчастіше абстрактні слова відносились до початкових частин грамоти (*милость*, *приказъ*, *часом воля*, *произволение*, *благопроизволение*, *изволение*, *служба*) і кінцевих, що стосуються датування, вказівки на достовірність документа, підвищення печаті тощо (*потвърждение*, *крѣпость*, *твердость*, *завишеньє*, *притисъненье*, *справѣдливость*, *свѣдѣтельство*, *свѣдоство*).

Таким чином, аналізована абстрактна лексика у своїй переважній більшості стосується оформлення ділових документів. Якщо судити про кількість вживаних окремих слів, то можна зауважити, що деякі абстрактні іменники виступали майже в усіх молдавських документах. Частина цих слів мала своє специфічне застосування у певних контекстах, що, як стереотипні вислови, переходили від грамоти до грамоти. Низка абстрактних слів, які виступали в стереотипних зворотах, типу *милостью божією*, *милосърьдьемъ божьимъ* перейшли в актову мову з книжної традиції. Виступають у ділових документах і абстрактні старослов'янські слова типу *здравіє*. Більшість абстрактних слів, наявних в актовій мові XIV—XV ст., є широкоживані і в сучасній українській мові.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Пам'ятки

1. Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, ч. 1, т. VI, К., 1883; ч. 8, т. I, К., 1893; ч. 8, т. IV, К., 1907. Цифри при скороченнях вказують на частину, том, сторінку.
2. Арх. сб. док. — Археографический сборник документов, относящихся к северо-западной Руси, т. II, Вильно, 1867.
3. Б-ка Л., КМЛ — Центральная государственная ордена Ленина библиотека им. В. И. Ленина. Коллекция Маркевича и Лукашевича.
4. Вісл. ст. — Вісліцький статут Казимира Великого 1347. Зберігається в Центральній державній б-ці ім. В. І. Леніна, ф. Румянцевського музею, каталог А. Востокова, К., 430.
5. ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, м. Львів.
6. ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей, т. IV, Одесса, 1858.
7. Пал. сн.— А. Соболевский и С. Пташицкий, Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века, СПб., 1903.
8. Р. — Вол. Розов, Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в., т. I, К., 1928.
9. РИБ — Русская историческая библиотека, т. XXVII, СПб., 1910.
10. ЦГАДА, ЛМ — Центральный государственный архив древних актов, М., ф. Литовская метрика, кн. записей № 4.
11. AGZ — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, t. I, Lwów, 1861.
12. Ar. S. — Archiwum książąt Łuhartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, 1366—1506, Lwów, 1887.

13. В. — Documentele lui Ștefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan, vol. I — II, București, 1913.
14. С. — Documentele Moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iași, 1931, vol. II, 1932.
15. С. Supl. — Documente Moldovenesti dela Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu (Supliment la documentele lui Ștefan cel Mare, de I. Bogdan), Iași, 1933.
16. Dan. Cr. — Cronica Episcopiei de Rădăuți cu Apendice de documente slavone originale și traduse și mai multe ilustrațiuni de Dimitre Dan, Viena, 1912.
17. DIR «А» — Documente privind Istoria României veacul XIV—XV, «А», Moldova, vol. I (1384—1475), Editura ARPR, 1954.
18. Kur. — W. Kuraszkiwicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku, Studium językowe, Kraków, 1934.
19. Mih., Alb. — Album de documente Moldovenesti din veacul al XV — lea publicate de Paul Mihalovici, diacon de Cotedrăla din Cinsinan, Iași, 1934.
20. Zb. pr. I. — Zbiór praw litewskich od roku 1389 do 1529, Poznań, 1841.

Словники

1. Гр. — Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко, т. I—IV, К., 1907—1909.
2. Желех. — Малорусько-німецький словар, т. I (уложив Євген Желеховський), т. II (уложили Євген Желеховський і Софрон Недільський), Львів, 1886.
3. Р., Общ. сл. — Общий словарь. Додаток до видання Вол. Розов. Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в., т. I, К., 1928.
4. Ср. — И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I—III, СПб., 1893—1912.
5. Ушаков — Толковый словарь русского языка под ред. проф. Д. Н. Ушакова, т. I—IV, М., 1935—1940.
6. SW — Słownik języka polskiego, złożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, t. I—VIII, Warszawa, 1900—1927.

ІЗ НАБЛЮДЕНІЙ НАД АБСТРАКТНОЮ ЛЕКСИКОЮ УКРАЇНСЬКОГО АКТОВОГО ЯЗЫКА XIV—XV вв.

(Резюме)

В статье рассмотрены некоторые семантические группы абстрактной лексики украинского актового языка XIV—XV вв., которая использовалась при подтверждении достоверности документов, называла абстрактные общественно-политические понятия, понятия, связанные с судопроизводством и др. Количественное употребление слов указанных семантических групп разное. Такие, например, лексемы, как *служба*, *милость*, *твердость*, *крепость*, которые обычно входят в состав стереотипных выражений, употребляются чаще. Наиболее широко представлена семантика таких слов, как *судъ*, *правда*, *законъ*, *вѣра*. В большинстве случаев абстрактные слова встречаются в определенных частях грамот — в начале, середине или конце, так как они, как правило, входят в состав стереотипных выражений.

Большинство абстрактных слов этого периода широко представлены и в современном украинском языке.

Л. Л. ГУМЕЦЬКА

ОСОБОВІ НАЗВИ ЛИТОВСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV—XV вв.

Серед власних особових назв, які виступають в українських грамотах XIV—XV вв., виділяється група особових назв литовського походження. Носіями їх є не тільки литовські князі, але й західноруські й молдавські «пани» і бояри. Переважна більшість (26 : 3) цих назв—двоосновні особові назви з встановленими в свій час А. Фіком¹ характерними для цього структурного типу рисами: їх компоненти входять до складу обмеженого кола основ, спеціалізованих у творенні особових назв, за висловом А. Фіка, «*Namenwörter*»; одні з членів двоосновних особових назв можуть виступати тільки як перші компоненти особових назв, інші— тільки як другі, ще інші виступають і як перші, і як другі складові частини двоосновних особових назв. Так, наприклад, основа *кгеэз* зустрічається тільки як перший член двоосновного імені (*кгеэзгаиловичъ*), основа *-гаило-*— тільки як його другий компонент, основа *-мин-* може виступати і в ролі першого, і в ролі другого члена двоосновного імені (*Минкгаило* і *кгідиминовичъ*); двоосновні особові назви можуть творитися шляхом перестановки їх складових частин: пор. *Vidmonts*— *Moŋtvids*².

З уваги на будову другого члена серед особових назв литовського походження зустрічаються такі складні утворення.

З компонентом *-толтъ//товтъ*. У наявних в українських грамотах XIV—XV вв. особових назвах указаний компонент виступає тільки як друга частина складного слова: *витолтъ//витовтъ*, *кгастовтъ*, *кгастовтовичъ//кгастолтовичъ//Гаитолтовичъ*, *Монтовтовичъ*, хоча Ю. П. Кузнецов³ наводить жмудські й давньопрусські особові назви з цим компонентом на першому місці: *Tautvids*, *Tawtegal*⁴. А. Лескін⁵, Я. Сафаревич⁶ зіставляють другий

¹ A. Fick, Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt, mit den Namensystemen verwandter Sprachen verglichen und systematisch geordnet, Göttingen, 1874, V—IX.

² Ю. П. Кузнецов, Древние двусосновные личные имена у литовцев, их состояние и происхождение, «Живая Старина», вып. I, 1896, стор. 39—40.

³ Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 38.

⁴ Там же.

⁵ A. Leskien, Litauische Personennamen, IF, 26, 1909, стор. 348—349.

⁶ J. Safarewicz, Polskie imiona osobowe pochodzenia litewskiego, JP, 1950/3, 114.

компонент особової назви *Витовтѣ*, *-товтѣ* < *-tautas*, з литовським діалектним і латиським *tauta* = народ і старопруським *tauto* = країна. Значення особової назви *Витовтѣ* прирівнює Я. Сафаревич до значення старогрецького імені *Agé* — *laos*.

На українському ґрунті особова назва *Витовтѣ* з'являється вперше в грамоті 1388 р. в формі *Witolt* (ZPL, стор. 103), у грамоті 1389 р. в формі *Витолдѣ* (РЕА, т. I, № 2, стор. 36). Форми *Витовтѣ* появляються в староукраїнських документах починаючи з 1396 р. На протязі XV в. вживаються обидві форми, але диференційовано: форма *Витовтѣ*, як правило, по відношенню до особи великого князя, форма ж *Витолтѣ* зустрічається майже виключно в молдавських грамотах і стосується особи молдавських бояр. Єдиний приклад форми з *-ол-* у галицькій грамоті 1458 р.: *...предѣ ихѣ пани молдавскии (...) предѣ паномѣ Вытолтомѣ...* (Р. 92) — стосується знов-таки імені молдавського боярина. Тільки в двох вищенаведених найдавніших записах з волинсько-білоруської території, а втім не вповні надійних з уваги на пізні копії (XVI в.), в яких вони збереглися, особова назва великого князя литовського виступає в формі з *-ол-*.

З цим самим компонентом *-tautas* у другому члені виступають особові назви *кгастовтѣ* (1392, Р. 25), *кгасто(в)товичю* (2-а пол. XV в., СПС, № 3, л. II) // *кгасто(л)товича* (1499, ЦГАДА, ф. Литовская метрика, кн. записей № 4, л. 110—110 зв.) // *Гаитолтозича*, *Гаитолтозичѣ* (1498, ГВКЛ, № 11, стор. 22), *Монтовтович* (1463, 1475, АС, т. I, № 57, 74, 75). Як видно з наведених прикладів, литовський дифтонг *-аи-* компонента *-tautas* передавався українським дифтонгом *-оу-*, вираженим графічно сполученнями *-ов-//ол-*. Виникає питання первинності-вторинності написань з *-ов-//ол-*. Без уваги до литовського походження особової назви, тобто до того, що сполучення *-ов-//ол-* передавали литовський дифтонг *-аи-*, О. О. Шахматов⁷, Ю. Ф. Карський⁸ уважали форму «Витовда» вторинною, яка виникла з форми «Витолда», внаслідок позиційного змішання *-в-* — *-л-*. У наш час Б. В. Кобилянський⁹ вбачає в написаннях типу *витовтѣ* «зміну *л* на *в*». Враховуючи литовське походження особових назв з *-ов-//ол-*, К. Буга¹⁰, Я. Сафаревич¹¹, а в наш час О. С. Мельничук¹², вважають написання з *-ол-*, типу *витолтѣ*, західноруськими «гіпернормалізмами», виниклими за аналогією до написань типу *волкѣ*, які вимовлялися як «воўк». Я. Сафаревич вважає, що польська форма імені з *-ол-* (*Witold*), так само як і записи цього імені в латинських документах того часу, виникли

саме під впливом західноруських (старобілоруських і староукраїнських) гіперистичних форм з *-ол-* — *Витолтѣ*.

Написання *Витолтѣ//Витовтѣ* у пам'ятках староукраїнської мови появляються майже одночасно. Перший запис форми з *-ол-* зафіксований у документі 1388 р., який проте дійшов до нас у копії XVI в. і транслітерований латинськими буквами, так само як і другий запис тієї ж форми в документі, опублікованому на підставі Литовської метрики, що збереглася, як відомо, в копії кінця XVI в., не вповні надійні. Якщо б проте прийняти згадані форми з *-ол-* за автентичні записи кінця XIV в., тоді, всупереч твердженням історичних граматик української мови¹³, перехід *тѣлт* > *тоут*, а слідом за ним *л* > *у* в позиції після голосного і перед приголосним треба було б віднести принаймні до половини XIV в.

Перша фіксація форми *Витовтѣ* виступає, як указувалося, в староукраїнському документі 1396 р. Польський історик XV в. Ян Длугош у своїй «Хроніці» (1-е видання: *Historia polonica Ioannis Długossi seu Longini, Dobromili, 1615*) вживає виключно форму «*Withawdus*». За давніше вживання форми з *-ов-* вторинності форми з *-ол-* свідчить і те, що на протязі першої половини XV в. українські пам'ятки, за винятком молдавських, не знають форми з *-ол-*. Висновок про давніше вживання форми цього імені з *-ов-* підкріплюють наведені вище форми інших литовських імен з цим самим компонентом *-товтѣ*: *кгастовтѣ* (1392), *кгасто(в)товичю* (2-а пол. XV в.) і *кгасто(л)товича* (1499). Останній приклад знову ж таки з Литовської метрики, яка збереглася в копії кінця XVI в. Виключно з *-ов-* зафіксована патронімічна форма імені *Монтовтович* (1463, 1475). Те ж можна сказати й про інші особові назви литовського походження, які відбивають дифтонг *-аи-* оригіналу: з компонентом *дов-* < *daug-* — у першому члені виступають у волинських документах XIV—XV вв. особові назви *Довгайлович* (1463, АС, т. I, № LVII, стор. 55), *довкгардѣ* (1427, Р. 59), *Довковдовичѣ* (XIV в., СГЧА, 20 а). С компонентом *-кгелд//гол* < *-goud* зустрічаються: особова назва *Гидигол* знов-таки в молдавському документі — «Хроніці XV в.» (ЛАН, стор. 6) і патронім *кгедикгелдович* 1495 р. з Литовської метрики (РИБ, т. 27, стор. 560).

Чи була форма *Витолтѣ* свідомо гіперистична, продуктом «гіпернормалізації», як припускають К. Буга, Я. Сафаревич і інші? Сумнівно. Факт, що форми з *-ол-* зустрічаються майже виключно в молдавських грамотах, де вони ні в одному випадку не позначають імені великого князя, говорить скоріш проти такої свідомої нормалізації, яка, треба гадати, повинна була торкнутися насамперед саме імені великого князя. Можна припустити,

¹³ А. Крымский, Украинская грамматика, т. I, вып. I, М., 1907, стор. 89; О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична граматики української мови, К., 1957, стор. 159.

⁷ А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, «Энциклопедия славянской филологии», вып. II, Петроград, 1916, стор. 308.

⁸ Е. Ф. Карский, Белоруссы, вып. I, М., 1955, стор. 320.

⁹ Б. В. Кобилянський, Діалекти і літературна мова, К., 1960, стор. 178.

¹⁰ К. Būga, Rinktiniai raštai I, Vilnius, 1958, стор. 225, 266.

¹¹ J. S a f a g e w i c z, назв. праця, стор. 114.

¹² Див. «Слов'янське мовознавство», I, К., 1958, стор. 105.

що орфографічна диференціація форм з *-ов-//ол-*, відбита в молдавських грамотах першої половини XV в., набула певної стилістичної значимості: перша, з *-ов-*, очевидно, усвідомлювалася як більш архаїчна форма «високого стилю» і стосувалася особи верховного правителя, великого князя литовського. Друга, з *-ол-*, яка безсумнівно відбивала фонетичне змішання *-в- — -л-* в позиції після голосного і перед приголосним, що, як видно, на той час уже розвинулося в покутсько-буковинських говорах, на території яких виникли молдавські грамоти, носила, очевидно, менш високий, більш розмовний характер і стосувалася осіб, які займали більш скромне місце на шаблях соціальної драбини того часу.

Форми другої половини XV в. *Витольта, при Витольтѣ*, з палатальним «ль», які виступають в «Актах Литовської метрики», виданих Ф. Н. Леонтовичем з варшавської копії Литовської метрики кінця XVIII в., зробленої до того ж латинськими буквами, є безсумнівними полонізмами.

Відповідно до морфологічного типу чоловічих іменників української мови запозичені литовські особові назви — *Vytautas, Gásztautas* і ін. — на слов'янському ґрунті втрачали суфікс *-as*, в якому, до речі, в діалектах литовської мови могло занепадати *-a-: viłkas > viłks¹⁴*, і підводилися під парадигму іменників чоловічого роду на приголосний.

Компонент *-гаило*. Найбільша кількість особових назв литовського походження виступає з компонентом *-гаило* в другому члені, який у староукраїнських документах зустрічається й у формі *-гал*, *-гол*: *Швидригаило, Минкагаило, Довгайлович, кеззагайлович, скирггаило, мошегалъ, Гидигол*. Член *-гаило*, з лит. *-gaila*, можливо, стоїть у зв'язку з литовським *gailūs* = гострий, сердитий, гнівний¹⁵. Я. Отрембський зставляє компонент *-гаило* із слов'янським (д)зл¹⁶. За своєю фонетичною будовою член *-гаило* у кінцевому голосному виявляє регулярну литовсько-слов'янську кореляцію *a : o*. Особова назва *Швидригаило* (1444, Арх. ЮЗР, I/VI, III, 7—9) // *Швитрикаило* (1403, РИБ, т. 2, стор. 16) виступає й у формі *швидриггаилъ* (1433, Р. 65) // *швитриггаилъ* (1400, Costăchescu, vol. II, № 169, стор. 618), *швітрикга(л)* (1433, Р. 69), подібно як наведені вище *мошегалъ* (1388, Р. 20), *Гидигол* (XV в., ЛАМ, стор. 6). К. Буга¹⁷ виводить ці форми із жмудських варіантів цього типу особових назв *Swidrigal/Switrigal*. Не виключене, проте, що на українському ґрунті діяла тут і тенденція до пристосовування чоловічих особових назв з компонентом *-гаило* до парадигми чоловічих іменників на приголосний. Відповідно до правописного узусу XIV—XV вв. литовський задньоязичний дзвінкий «g» передається сполученням букв «кг», спорадично — буквою «к». До-

сить часто, проте, литовський «g» заміняється українським «г», що може свідчити про поступову звукову асиміляцію чужої особової назви.

Член *-монт-* < *-mant(as)* на протилежність іншим компонентам двоосновних особових назв литовського походження, які зустрічаються в українських грамотах XIV—XV вв., може виступати однаково і як перший, і, частіше, як другий член особових назв: *Жыкгмонтъ* (1389, РЕА, т. I, № 2, стор. 28), *наримонътовичъ* (1352, Р. 3), *олкимонтови(ч)* (1401, Р. 35), але й *Монтикгордовичъ* (1451, Ак. ЮЗР, т. II, № 71, стор. 106), *монивидъ* (1392, Р. 25). Немає єдиної думки щодо походження литовської основи *-mant-*: за Беценбергером, вона має значення «turbatio», Ю. П. Кузнецов зставляє її з латиським *mantā* = багатство¹⁸, Лескін¹⁹ уважає можливим зв'язок її з литовським дієсловом *menù, miñti* = пам'ятати, згадувати. Суфікс *-as* другого члена складної особової назви *-mantas*, як і компонента *-tautas*, на українському ґрунті було скорочено. Короткий *-a-* литовської основи передається українським *-о-*, відповідно до литовсько-слов'янської кореляції *a : o*, що веде походження від рефлексії прайндоевропейських **ǵ, *ǵ̥* в литовській і слов'янських мовах. Основа *-mant-* у ролі першого члена виступає із сполучним звуком *-и-*: *Монтикгордовичъ, Монивидъ* (< *Mantvidas*), в останньому випадку із скороченням *-т-* основи.

Компонент *-вид*. В староукраїнських пам'ятках усього дві особові назви з цим компонентом у другому члені: *Монивид* і *Ксирдивид* (1388, Р. 20). Член *-вид* < *-vidas* (*Mantvidas* > *Монивид*) зставляє Лескін з дієслівною основою *vid* = бачити²⁰.

Компонент *-гауд* виступає в особовій назві *Довковдовичъ*. Той же член, треба гадати, належить вбачати в особових назвах *Гидигол, кгедигелдовичъ*: пор. литовське прізвище *Gėdgauds*²¹. Не зовсім ясне *-е-* у сполученні *-ел-* (*-кгелд-*) замість сподіваного *-ол-//ов-*, співвідносного з литовським дифтонгом *-au-*. Можливо, це просто описка писаря. Значення члена *-гауд-* неясне²².

Член *-гард* (< *gardas* = загорода?) виступає в особових назвах українських грамот у двоякій формі, з *-о-* і з *-а-* основи: *Монтикгордовичъ* і *довкгардъ*, відповідно, мабуть, до ступеня засвоєння особових назв литовського походження.

Тільки по одному разу зустрічаються такі компоненти особових назв: *-борт//барт* виступає тільки в особовій назві *любартъ* (1352, Р. 3) // *любортови(ч)* (1393, Р. 27) // *либорта* (1341, Р. 1) < *Liubartas*²³. Походження члена *-bartas* неясне. Чергування

¹⁴ J. O t r e b s k i, Gramatyka języka litewskiego, t. III, «Nauka o formach», Warszawa, 1956, стор. 13.

¹⁵ Пор. J. O t r e b s k i, Jagiełło, Rakstu Krājums, Rīgā, 1958, стор. 212.

¹⁶ Там же.

¹⁷ К. В ū g a, назв. праця, стор. 259.

¹⁸ Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 38—39.

¹⁹ А. Leskien, назв. праця, стор. 343.

²⁰ Там же, стор. 349—350.

²¹ Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 40; А. Leskien, назв. праця, стор. 122.

²² Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 40.

²³ А. Leskien, назв. праця, стор. 331.

-о-//а- в другому члені, тобто зберігання литовського звука основи, вказувало б на менший ступінь засвоєння даної особової назви, яка в наших документах фігурує тільки як княжа особова назва.

-бут: *корибут* (1388, Р. 20 і ін.). Член *-бут* веде походження від *buta* = дім, а особова назва *корибутъ* відповідає литовському прототипові *Kaributàs* із скороченням суфіксального *-as*.

-вен у другому члені виступає в особовій назві *Лигвенъ вича* // *Лингвенъ вича* (1496, АЛМ, № 244, стор. 95) // *Луквеній* (1395, АВАК). Ю. П. Кузнецов наводить серед жмудських селянських прізвиськ аналогічну особову назву *Lėngvins, Lingvėnis*²⁴ з неясного походження компонентом *-ven*. Литовський суфікс *-is* передається, як звичайно на східнослов'янському ґрунті, суфіксом *-иш*: *Лигвениш*.

-вил < *-vilas* виступає в особовій назві *Радивилъ* (1492, АЛМ, № 68, стор. 31). Беценбергер зіставляє його з литовським *vela* = добре, *viltis* = надія. Ю. П. Кузнецов уважає, що значення члена *-vil* давно занепало, а сама основа перетворилася на прикметниковий суфікс, співвідносний із східнослов'янським суфіксом *-ливий*. Він наводить діалектний запис *gadvyilas* = знайда, що відповідає морфологічній будові особової назви *Радивилъ*.

Член *-гирд* (< *-gird-*) виступає в особовій назві *олькъртъ* (1352, Р. 3) < *Algirdas*. Немає єдиної думки щодо походження члена *-гирд*. Одні зіставляють його з *gerda* = завзятий, гордий²⁵, інші з *girdėi* = чути²⁶, ще інші — з *girti* = хвалити²⁷. У пам'ятках староукраїнської мови дана особова назва виступає в таких формах: *олкирдовиц* (1386, Р. 17), *олкирдовиц* (1438, Р. 80), *олькирдовичъ* (1450, Арх. ЮЗР 8/IV, X, 4, стор. 59—60), *олкердовичъ* (1444, Арх. ЮЗР, I/VI, III, стор. 7—9), *олкгилдовичъ* (1444, Арх. ЮЗР, I/VI, III, стор. 7—9), *олкердовичъ* (1451, рукопис Бібліотеки АН УРСР у Львові, № 2086), *олькгердовиц* (1446, Р. 83), *Олькъртъ*. Ця остання форма виступає в грамоті 1352 р., яка не виявляє змішання *ѣ* — *и*. Різноманітність форм другого члена особової назви зводиться до: 1) паралельних форм з *-ip-//ер-* (рідше). Характерно, що написання з *-ер-* походять з волинських грамот і один раз з київської. Можливо, що в формах з *-ер-* проти *-ip-* литовського оригіналу треба вбачати вплив польської мови, в якій у той час уже здійснився перехід *-ig-* > *-er-* (*siekira* > *siekiera*); 2) заміни в деяких особових назвах, внаслідок асиміляції, *-р-* другого члена звуком *-л-*; 3) заміни дзвінкого *-д* на кінці слова глухим *-т-*; 4) різноманітної графічної передачі невластивого вже звукової системі староукраїнської мови дзвінкого задньоязичного «г».

Член *-мин* (< *-min-*) виступає як другий компонент особової назви *Кедемниновичъ* (1322, Арх. ЮЗР, I/VI, I, стор. 1—4) (< *Gedminas*).

²⁴ Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 39.

²⁵ Там же, стор. 41.

²⁶ Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 41; А. Leskien, назв. праця, стор. 339.

²⁷ J. Saffariewicz, назв. праця, стор. 116.

Беценбергер зіставляє член *-мин* з дієслівною основою *tep-* = думати²⁸.

Член *-тортъ* (< *-tart-*) виступає як другий компонент в особовій назві *вѣштортъ* (1495, РИБ, т. 27, стор. 602), яку А. Лескін уважає можливим зіставити з литовською формою *Viszartas*²⁹, хоча староукраїнська форма першого члена *вѣш-* скоріше вказувала б на литовське *vieš-*. На українському ґрунті другий член приймає форму, відповідну до законів фонетико-морфологічних субституцій в запозиченнях з литовської мови. Значення компонента *-тортъ* неясне.

З-поміж основ, які виступають як перші члени двоосновних особових назв, найпродуктивнішою в наших пам'ятках виявляється основа *дов-*, яка входить до складу трьох особових назв: *Довгайлович*, *довггардъ*, *Довковдовичъ*. Значення компонента *дов-* < *dau(g)-* = багато. Литовський дифтонг *-au-* передається відповідно до законів східнослов'янської субституції дифтонгом *-оу-*, вираженим графічно сполученням *-ов-*.

Член *кгед(и)-* (< *gedi-*) входить як перший компонент до складу двох особових назв: *Гидигол* // *кгедикгелдовичъ* і *кедиминовичъ*. В наведених особових назвах перший член може виступати й у таких варіантах: *кгде-*, *кгиди-*, *кгди-*, *гиудо-*. Три перші варіанти основи можна пояснити фонетичними причинами: змішанням *e* — *и* в ненаголошеному складі. Характерною рисою слов'янізованих двоосновних литовських особових назв є збереження давнього литовського сполучного звука *-и-* між членами складного слова, який у литовському прототипі міг скорочуватися. Можливо, що й *-о-* у формі *кгидоминовичъ* треба розцінювати як сполучний звук складного слова. Член *ged-* виводить Беценбергер з кореня *geid* = бажати³⁰.

Всі інші компоненти, що виступають як перші члени двоосновних особових назв, входять до складу тільки поодиноких особових назв. Член *ви-* виступає тільки в особовій назві *витовтъ* < *Vytautas*. Беценбергер і Ю. П. Кузнецов виводять його з основи *vil*, яку зіставляють з *vela* = добре, *viltis* = надія, а особову назву *Vytautas* < *Vyltautas*, етимологія, як здається, прийнятна, тим більше, що Траутман у записі 1315 р. наводить старопруську особову назву *Wiltaute* (Trautmann AP). Таким чином, компонент *ви-* особової назви *Витовтъ* був би тотожний другому членові особової назви *Радивилъ*. Іншої думки дотримується Я. Сафаревич, який зв'яже компонент *ви-* з дієсловом *vūti* = гнати³¹.

Компонент *вѣш-* виступає як перший член особової назви *вѣштортъ*. Можливо, що цей компонент стоїть у зв'язку з основою *vieš* = гість: пор. слов'янські двоосновні особові назви з першим членом *гости-*.

²⁸ Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 39.

²⁹ А. Leskien, назв. праця, стор. 351.

³⁰ Ю. П. Кузнецов, назв. праця, стор. 41.

³¹ Там же, стор. 114.

Перший член *кгас*-особової назви *кгастовтѣ*, можливо, стоїть у зв'язку з основою *gāsti* = (з)лякати. Довгому литовському *ā* відповідало б тут слов'янське «а». Значення основи *gāsti* не суперечить можливості використання її як компонента складної особової назви.

Перший компонент особової назви *кгезгаиловичѣ* — *кгез* — неясного походження.

Компонент особової назви *Кгирдивидѣ*, *кгирди*- — той же, що розглянутий вище другий член особової назви *Олькѣртѣ* (див. стор. 112).

Неясного походження й значення члена *жык(и)*- в особовій назві *Жикгимонтѣ//Жигмонтѣ//Жыкгмонтѣ*, який виступає то із сполучним голосним, то без нього. Як і в інших особових назвах литовського походження, задньоязичний проривний литовського прототипу передається і сполученням *-кг-*, і буквою *-г-*, що, як згадувалося, може свідчити про певний ступінь засвоєння цієї особової назви.

Член *кори*- виступає в особовій назві *корибут* (Р. 20 і ін.), співвідносній з литовською особовою назвою *Kar(i)butas*. А. Лескін³² зіставляє член *кори*- з литовським *kāras, karias* = війна. Нормальна кореляція *a — o* в кореневій морфемі.

Член *лю*- в особовій назві *Люборта//любартѣ//либорта*, співвідносній з литовським княжим ім'ям *Liubartas*, неясного походження й значення. Можливо, він зв'язаний з балтійською основою *leuba* = любий³³. В одному випадку перший компонент виступає в формі *ли-*, — *либорта* (Р. 1) — у грамоті невідомого місця написання. Можливо, в цьому треба вбачати вплив польської мови, в якій у той час зміна *-лю-//лі-* була звичним явищем.

Член *лиг-//линг-//лук*- виступає в патронімі *Лигвенѣвича//Лингвенѣвича//Луквеній*, співвідносному з литовською особовою назвою *Lingvėnis*. Перший член цього імені Ю. П. Кузнецов зіставляє з латинським *linga* = праця³⁴. Більш переконує зіставлення К. Буги з основою *lengva-* або *lengvi-*³⁵, пор. литовське *lengvas* = легкий. На українському ґрунті, в позиції перед двома щілинними, «н» міг скорочуватися. Приголосний «г» оригіналу передається гортанним спірантом «г».

Член *мин(и)*-, наявний в особовій назві *мингаило* (1388, Р. 23)//*Минкгаило* (1389, РЕА, т. I, № 2, стор. 28), *Minkhajlo* (1388, ZPL, стор. 108—109), що виводиться з литовської особової назви *Min(i)-gaila*, виступає й другим компонентом двословних особових назв, як це видно на прикладі особової назви *Гедимин*, про яку була мова на стор. 112.

³² А. Л е с к і е н, назв. праця, стор. 340.

³³ Пор. R. T r a u t m a n n, Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen, 1923.

³⁴ Ю. П. К у з н е ц о в, назв. праця, стор. 44.

³⁵ К. В ū g a, назв. праця, стор. 254.

Компонент *моше*-особової назви *мошегалѣ* неясного походження. Можливо, його належить вивести з біблейського імені *Moïszėsius* або з його скороченого варіанта «Мойше».

Член *монти-//мони-* в особових назвах *Монтикгордовичѣ*, *монивидѣ*, *Монивидовичѣ* виступає також як другий компонент двословних особових назв, як про це була мова на стор. 111

Член *нари*- зустрічається тільки в патронімі *наримонѣтовичѣ*, співвідносному з литовською особовою назвою *Norimantas*, з першим членом віддієслівного походження (пор. литовське *norėti* = хотіти). Кореляція *a : o* відповідає історичному розвитку звукової системи обох мов.

Перший член *олки*- патроніма *олкимонтовичѣ* виводиться з члена *algi-* співвідносної литовської особової назви *Algimantas*. А. Лескін висуває припущення про зв'язок члена *algi-* з *alga* = винагорода³⁶.

Член *ол*-особової назви *олькѣрта//олкирдовичѣ//олкирдович* і ін., співвідносний з членом *al-* литовської особової назви *Algirdas*, неясного походження. Ю. П. Кузнецов вважає його префіксом, виниклим з говіркової східнолитовської форми займенника *alas* = весь. У староукраїнських пам'ятках перший член цього імені виступає паралельно з твердим і з м'яким «л». Один раз, під впливом інших особових назв цього типу, перший член цієї особової назви, всупереч литовському оригіналу, виступає в формі на *-и*: *оликгирдович*.

Член *ради*-, який виступає в особовій назві *Радивилѣ*, співвідносній з литовською особовою назвою *Radvils*³⁷, неясного походження. Відповідно до законів литовсько-руської фонематичної субституції належало б сподіватися на давньоукраїнському ґрунті форми «Родивил», і справді, така форма зустрічається в старобілоруських грамотах XV в.

Член *скир(и)*-зустрічається тільки один раз в особовій назві *скирикгаило* (1387, СП, № 12) // *скирьгаило* (1392, Р. 25), співвідносній, треба гадати, з литовським оригіналом *Skir(i)gaila*. Член *skir-*, який зустрічається й у інших особових назвах, як наприклад *Скирмонт* < *Skirmantas*, виводить А. Лескін з дієслівної основи *skirti* = роз'єднувати, розлучати.

Член *швитри-//швидри-* виступає тільки в особовій назві *швитригаило* // *швидригаило*, яка досить часто зустрічається в староукраїнських документах XIV—XV вв. і означає особу великого князя литовського. Староукраїнська форма цієї особової назви мусила виникнути на основі литовського оригіналу *Švitrigaila*. Компонент *švitri-* зіставляє К. Буга з індійським *ṣvit-ra* = білий, литовським *švitėti, švitūoti* = блищати, *šviėsti* = світити. В позиції перед «р» і на литовському, і на українському ґрунті може

³⁶ А. Л е с к і е н, назв. праця, стор. 330.

³⁷ Пор. Ю. П. К у з н е ц о в, назв. праця, стор. 42.

виступати подзвінчення «т»: пор. наведені на стор. 110 варіанти Swidrigal/Switrigal.

Як уже згадувалося, серед власних особових назв литовського походження значно менше число одноосновних іменників. В особових назвах *Еоунутии* (1352, Р. 3), *кердуги* (1392, Р. 25), *кестуги* (1341, Р. 1) // *кистуги* (1352, Р. 3) виділяється демінутивний за походженням суфікс *-уги(у)* < *-ūtis*. Основа першої особової назви неясного походження. Основу *керд-* другої особової назви, можливо, треба зіставити з литовським *keřdžus* = пастух. Не виключене, проте, що вона зводиться до основи *gird-*, про яку була мова вище, у зв'язку з двоосновними особовими назвами: пор. старспруську особову назву *Girdutte* (Trautmann AP). Основа *кест-*//*кист-*, треба гадати, віддієслівного походження і зв'язана з литовською дієслівною основою *kesti* = терпіти. Чергування *-e-* // *-u-* на українському ґрунті викликане фонетичними причинами: позицією в ненаголошеному складі.

Як показують наведені матеріали, засвоєння литовських особових назв на східнослов'янському взагалі і зокрема на староукраїнському ґрунті було підпорядковане певним фонетико-морфологічним законам. Так, литовський голосний *a*, співвідносний з праїндоевропейськими короткими **ā*, **ǝ*, замінюється, як правило, голосним *o*. У зв'язку з цим литовський дифтонг *-au-* відповідає староукраїнському дифтонгу *-oŭ-*, вираженому сполученням *-ov-* // *-ol-*. Не підлягає субституції литовське *a* в дифтонзі *-ai-*: пор. особові назви з компонентом *-(к)гаило*. І навпаки, литовський голосний *o*, співвідносний з праїндоевропейськими довгими **ā*, **ō*, замінюється голосним *a*: пор. *Norimantas* < *Наримонтъ*. Виникає регулярна литовсько-слов'янська фонетична кореляція *a* : *o* та *o* : *a*. Приклади порушення цієї кореляції—*довгардъ*//*Монтик-гордовичъ*, *любартъ*//*любортъ*, *Радивилъ*, — можливо, треба вважати вторинним явищем, достосовуванням до литовського оригіналу.

Литовський палатальний *l* замінюється, як правило, на східнослов'янському ґрунті не палатальним *l*: пор. *Algirdas* > *Олгирдъ*. Порушення кореляції *l* : *l* належить, мабуть, приписати впливу польської мови. Не витримана в пам'ятках староукраїнської мови кореляція *š* : *s* (пор. *кгастовъ* > *Gasztautas*), але: *Гаштоловичъ*, *Швидригаило*, *Вѣштортъ* і т. п. Литовський приголосний *ž* субституції не підлягає: пор. *Жигмонтъ*. До задньоязичного проривного дзвінкого «g» у засвоєних особових назвах пам'ятки староукраїнської мови виявляють двояке відношення: з одного боку, вони намагаються зберегти звук литовського оригіналу *i*, за відсутністю фонетичного й графічного еквівалента в звуковій і графічній системах староукраїнської мови, передають його то сполученням букв *кг*, то буквою *к*. З другого боку, хоча й рідше, литовське «g» замінюється гортанним спірантом «г», надаючи, таким чином, запозиченим словам більш асимільований характер. Глухий *-т-* у сполученні *-тр-* в позиції перед голосними виявляє

тенденцію до подзвінчення: пор. *швидригаило*//*швитригаило*. І навпаки, дзвінки на кінці слова схильні втрачати дзвінкість: пор. *Олькѣртъ* < *Algirdas*.

Суфікс *-as* чоловічих особових назв у запозиченнях з литовської мови відкидається: пор. *Витовтъ* < *Vytautas*, а іменники підводяться під парадигму основ на *-o*. Суфікс *-is* замінюється суфіксом *-ши*, часто вираженим графічно одним *-и* (пор. *кестуги*//*кистуги*), а іменники підводяться під категорію основ на *-jo*. Член *-gaila* на староукраїнському ґрунті, як правило, виступає в формі *-(к)гаило*, але може приймати й варіантні форми *-(к)гаил*//*-(к)гал*. У запозичених з литовської мови двоосновних особових назвах спостерігається тенденція до збереження в першому компоненті сполучного звука *-и-* і тоді, коли він скорочується в литовському оригіналі, і навіть до поширення його на особові назви, литовський прототип яких не виявляє сполучного звука в першому члені: пор. *оликгирд* < *Algirdas*, *радивил* < *Radvils*, *Скиригаило* — пор. *Skirmantas*³⁸, *Жигимонтовича* і ін.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АВАК — Акты Виленской Археографической комиссии, т. 13, Вильна, 1886.
Ак. ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, СПб., 1861—1892.
АЛМ — Акты Литовской метрики, собраны Ф. Н. Леонтовичем, 1413—1498 гг., т. I, вып. I, Варшава, 1896.
Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и виленском генерал-губернаторе, К., 1859—1914. Цифры означают частину, том, номер грамоты, сторінку.
AS — Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, 1366—1506, Lwów, 1887.
ГВКЛ — Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г., собранные и изданные под редакцією Владимира Антоновича и Константина Козловского, К., 1868.
ZPL — Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, Poznań, 1841.
IF — Indogermanische Forschungen, Strassburg, 1909, XXVI.
JP — Język Polski, Kraków, 1950/3.
Costăchescu — Documentele Moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iasi, 1931; vol. II, Iasi, 1932.
LAM — Letopisețul Anonim al Moldovei, Cronicele slavo-romine din sec. XV—XVI publicate de Ioan Bogdan, ediție revăzută de P. P. Ponițescu 1959.
Р. — В о л. Р о з о в, Українські грамоти, XIV і перша половина XV в., т. I, К., 1928. Цифра означає н-р грамоти.
РЕА — Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. I. Собрал и издал С. А. Бершадский, СПб., 1882.
РИБ — Русская историческая библиотека, СПб., 1872.
СГЧА — Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 г.), изд. Виленской археографической комиссией под ред. уч.секр. Маврикия Крупнича, ч. I, Вильно, 1858.

³⁸ А. Л е с к и е н, назв. праця, стор. 346.

- СП — А. И. Соболевский и С. Л. Пташицкий, Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV в., СПб., 1903.
- СПС — Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке, изд. Виленской археографической комиссии, вып. I, Вильно, 1884.
- Trautmann AP — R. Trautmann, Die altpreussischen Personennamen, Göttingen, 1925.
- ЦГАДА — Центральный государственный архив древних актов.

ЛИЧНЫЕ НАЗВАНИЯ ЛИТОВСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В УКРАИНСКИХ ГРАМОТАХ XIV—XV вв.

(Резюме)

В украинских грамотах XIV—XV вв. встречается известное количество собственных личных названий, заимствованных из литовского языка. Большинство из них — это сложные двусосновные личные названия со всеми присущими этому структурному типу характерными чертами. Анализ морфологической структуры отдельных личных названий и способов их введения в ткань древнеукраинского языка позволяет установить действие закономерных фонетико-морфологических субституций в этого рода заимствованиях из литовского языка и вместе с тем проливает свет на некоторые фонетические процессы в древнеукраинском языке.

А. М. ЗАЛЕСЬКИЙ

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ПРИЗВИЩАМИ XVII в.

(на матеріалі інвентаря с. Перегінське)

Розвиток феодалізму в XVI—XVII вв. і зв'язаний з ним ріст експлуатації селянства¹ викликали гострий протест з боку покріпачених, що знаходить свій вияв у різних формах антифеодальної боротьби селянства: скарги, втеча на східну Україну та в гори, повстання і селянські війни².

Зростає в зв'язку з цим суспільна активність селянства зумовлює появу величезної кількості особових назв його представників у ділових документах того часу, що, в свою чергу, породжує пекучу потребу в якихось нових засобах для вираження цих назв, бо обмеженої кількості християнських імен, навіть в різних їх формах (Іван, Івась, Івасик, Івашко, Ванько; Степан, Стефан, Степанко, Стець, Стецько і под.), явно не вистачає. На історичну зумовленість виникнення і функціонування прізвищ вказував уперше в українському мовознавстві І. Я. Франко, пов'язуючи поширеність і структуру окремих типів прізвищ з певними суспільними відносинами та соціальними факторами³.

Тому якраз XVI в., а особливо XVII в. — це період виникнення і найбурхливішої еволюції майбутніх українських родових прізвищ. Правда, у значній частині документів XVI ст., особливо першої його половини, селяни згадуються ще здебільшого без прізвищ. В той час прізвище навіть серед львівських міщан — порівняно ще рідке явище⁴, хоч у містах воно появилася значно раніше, ніж у селах⁵. Щоб підтвердити сказане, наведемо цікавий

¹ «Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 178—179; М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XII—XVIII вв., «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XXVI, К., 1931, стор. 75—77.

² В. В. Грабовецький, Селянський рух на Прикарпатті (XVII—XVIII ст.), К., 1962, стор. 83—128; «Історія Української РСР», стор. 193—195.

³ І. Я. Франко, Причинки до української ономастики, Львів, 1906, стор. 6, 19—20.

⁴ І. Крип'якевич, Львівська Русь в першій половині XVI віку, «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка», т. XXVII, Львів, 1907, стор. 86—91.

⁵ S. Rospond, Słownik nazwisk śląskich (problematyka i dotychczasowy etap badawczy), «Onomastica», I, Wrocław, 1955, стор. 201.

з цього погляду ономастичний матеріал з одного із найстаріших на українських землях інвентаря міських сіл Замерстинова, Волиці і Поріччя з 1546 р.: «Найперше піддані села Замерстинова: *Яць, Лаврентій, Станіслав син Якова, Гайда Іванко, Панас, Станіслав Стахера, Сатан, Матвій Барткович, Гайда другий син Чупилів, Солтис, Шимонович, Васько, Олеско, Татко Яків, Валентин Кравець, Станіслав Кравець, Кушко, Крепка*. Усіх цих підданих 18... Загородники в цьому ж Замерстинові: *Блашко Лентвійт* платить чиншу 7 гр.⁶, *Ходор, Шимонович, Франчкова вдова, Гомолька, Дизачик Мартин, Валентин, Забацько Симон, Вонс, Іван Пастух, Станіслав Купець, Григорій, Ткач, Борсук, Лаврентій, Вдова Григорова*. Всіх загородників в Замерстинові 16»⁷.

Як видно з наведеного матеріалу, значна більшість селян (з 34 чоловік — 20) виступає лише під однією назвою (хресним іменем або прізвищем: *Кушко, Крепка, Гомолька, Вонс, Борсук*), а решта (14 чоловік), здебільшого з однаковими хресними іменами, позначається з метою розрізнення ще додатковим окресленням, вираженим по-різному: описово (*Станіслав син Якова, Гайда другий син Чупилів, Гайда Іванко*), вказівкою на ремесло або заняття селянина (*Станіслав Кравець, Станіслав Купець*) та ін.

В даній статті робиться спроба аналізу українських родових прізвищ, які зустрічаються в інвентарі 1690 і 1691 рр. с. Перегінське, з їх лексико-семантичного боку і з уваги на словотворчу будову. Інвентар цей складено львівським єпископом Йосифом Шумлянським з нагоди купівлі ним 25 лютого 1690 р. у гетьмана Станіслава Яблоновського с. Перегінське. Тепер цей інвентар зберігається у відділі рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР у фондї А. С. Петрушевича), IV, I. Написаний він польською мовою, однак більшість як хресних імен (*Wasył, Lewko, Hryć*, а отже, й відповідно утворених від них родових назв: *Wasyłow, Lewkowicz, Hryciow*), так і відапелятивних назв (*Pereritka, Drymluch, Koreń, Skrzurka*) переконливо свідчить про український характер прізвищ, більш чи менш вдало переданий графічно засобами тодішнього польського письма.

Село Перегінське розташоване в долині верхньої течії р. Ломниці на Прикарпатті. В XVII ст. належало адміністративно до Долинського староства, тепер воно селище міського типу і входить до Калуського району Івано-Франківської області.

Усі родові назви, що виступають у досліджуваному інвентарі, можна за способом словотворення звести до 3 основних груп. Це назви, утворені: 1) морфологічним способом, 2) морфолого-синтаксичним способом і 3) семантичним способом. У межах кожного

⁶ В інвентарі біля кожного прізвища вказано розмір чиншу, який платять панові селянини. Далі ми пропускаємо це як не істотне для нас.

⁷ Я. Кісь, Найстарший інвентар Замерстинова, Волиці і Поріччя — сіл м. Львова (1546 р.), «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР», К., 1960, № 1 (39), стор. 68—69.

з них розглянемо словотворчі типи у спадному порядку щодо їх вживаності і ступеня продуктивності.

Щодо кількості, а також різноманітності словотворчих типів найширше представлений морфологічний спосіб словотворення. Одним з найпродуктивніших суфіксів для творення чоловічих особових назв в Перегінському інвентарі виступає патронімічний суфікс *-ович* і його м'яка різновидність *-евич*, основним значенням яких, поряд із ледь відчутним ще елементом посесивності, є вказівка на нащадка, походження від особи, названої передсуфіксальною частиною. Суфікс *-ович* приєднується до основ на твердий приголосний і творить патронімічні назви в досліджуваному інвентарі найчастіше від хресного імені батька, поширеного часто суфіксом *-ко*: *Petro Ilkowicz* < *Ілько* + *ович*, *Muchajło Lewkowicz* < *Левко* + *ович*, *Petro Markowicz* < *Марко* + *ович*, *Fedor Pilipowicz* < *Пилип* + *ович*, *Hryń Semkowicz* < *Семко* + *ович*.

Досить часто виступають в інвентарі патронімічні назви із суфіксом *-ович*, що приєднується не до хресного імені батька, а до його відапелятивної назви: *Michajło Bihunowicz* < *Бігун* + *ович*, батька, мабуть, за моторність, за манеру ходіння тощо прозвали «бігуном». *Iwan Humanowicz//Humenowicz*, наводимо тут обидва графічні варіанти, засвідчені в інвентарі. Другий з них, *Humenowicz*, дає підстави вважати його утвореним від слова «гуменний», яке могло означати або прикажчика, що керує роботою на панському гумні, або людину, яка сторожить гумно⁸. *Hryń Larkowicz* < *Ларко* + *ович*, батька, очевидно, образливо називали «лапком»⁹. Як зазначає дослідник білоруської ономастики М. Я. Гринблат, в минулому нерідкими були випадки, коли те або інше прізвище, часом непристойного, образливого характеру, давав селянинові пан, війт або писар. Вони ж пізніше узаконювали це прізвище у функції прізвища¹⁰. Цілком можливо, що в даному випадку маємо аналогічне явище на українському ґрунті. *Iwan Swerdanowicz* < *Свердан* + *ович*, батька на підставі якоїсь подібності, що викликала асоціації зі сверданом, прозвали «сверданом»¹¹. Прізвище *цвіркун*, наприклад, яке є синонімом до *свердан*, надавали, як стверджує М. Ф. Сумцов, людині з дуже тонким голосом.¹²

Етимологія прізвища *Carowicz* (*Frej Carowicz*) цілком прозора. Певні труднощі викликає прізвище *Roszkowicz* (*Michajło Roszko-*

⁸ Гринченко: гуменний — прикажчик при гумне, надзирающий за роботами там; сторож при гумне, гуменщик.

⁹ Желеховський: лапко — Lump (Lump = негідник, падлюка, голодранець, босяк).

¹⁰ М. Я. Гринблат, Анамастыка як крыніца вучучення гісторыі і этнаграфіі беларускага народа. «Матэрыялы да IV Міжнароднага з'езда славістаў». Мінск. 1958, стор. 8.

¹¹ Гринченко: свердан = цвіркун.

¹² Н. Ф. Сумцов, Культурные переживания. Уличные клички. «Киевская старина», 1889, февраль, стор. 415.

wicz), утворене від апелятивної назви батька *Рошко*. М. Корнилович у статті «Огляд народних родових прізвищ на Холмщині й Подляшші» відносить її до тієї ж групи, що і Єдноріг, Козіріг, Рожек, тобто до утворень із коренем *rig*¹³. О. М. Селіщев етимологію прізвища *Рошко//Рашко* шукає в прикметниках *рохманний//рахманний*¹⁴, корінь яких *roh-//rah-* в поєднанні з суфіксом *-шко* (<х + ько) вживався на означення осіб¹⁵.

Один раз виступає в інвентарі патронімічна родова назва *Mielnikowicz* (*Iwan Mielnikowicz*), вихідною словотворчою основою для якої була назва заняття батька.

Суфікс *-евич* приєднується до основ, що закінчуються на м'який або функціонально м'який приголосний, а також на *-р*, і утворює патронімічні особові назви подібно, як і суфікс *-ович*, від хресних імен батька з тією, однак, різницею, що приєднується він до здрібніло-пестливих форм імен, наприклад: *Olexa Lesiewicz* < *Лесь* + *евич*, *Ozar Paszewicz* < *Іляш* + *евич*, *Fedor Droniewicz* < *Дронь*¹⁶ + *евич*, *Andrus Proniewicz* < *Пронь*¹⁷ + *евич*, *Jurko Zukaczewicz* < *Лукач* + *евич*, *Hrehorij Charewicz* < *Хар*¹⁸ + *евич*, а також до прізвиська батька, назви його професії, заняття тощо: *Roman Kliszczewicz* < *Кліщ* + *евич*, *Matwuj Kondrewicz* < *Кондра*¹⁹ + *евич*, *Les Pleskaczewicz* < *Плескач*²⁰ + *евич*, *Iwan Kusznirowicz* < *Кушнір* + *евич*, *Jakim Karcewicz//Kursewicz*. Останнє прізвище виступає у двох графічних варіантах. Варіант *Капцевич* міг бути утворений від іменника *капец*. Більш ймовірно слід, однак, вважати форму *Купцевич*, похідну від *купец*, оскільки в іншому дворичі зустрічаємо прізвище *Kurciow* (< *купец*).

Значно рідше зустрічаються в інвентарі патронімічні назви із суфіксом *-ич*, що теж вказує на нащадка, на походження від особи, названої передсуфіксальною частиною: *Hruc Kornutycz*²¹,

¹³ «Етнографічний вісник», кн. 2, К., 1926, стор. 120.

¹⁴ Грінченко: рахман — 1) житель мифической местности, праведный христианин, 2) нищий; рахманний — смирный, тихий. Е. Желеховський: рахманний — sanft, zahm, milde, gelinde; рохман = плохий; рохманний — zahm, mild, still.

¹⁵ А. М. Селіщев, Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ, Ученые записки МГУ, вып. 128. Труды кафедры русского языка, кн. I, М., 1928, стор. 147.

¹⁶ Дронь, може, з Дорофей.

¹⁷ Пронь, може, з Прокіп.

¹⁸ Пор. Грінченко: Харько=Харитін, Ум. Харечко. Див. також: Ів. Франко, Причинки..., стор. 24— «Хар і Іван Ігнатовята».

¹⁹ Див. SW — kondra p. kondra. Koidra: 2) plaszcz, okrugcie. А може, від особової назви Кондра.

²⁰ Переносно могло означати дуже балакучу людину. Пор. також: Н. Ф. Сумцов, назв. праця, стор. 416.

²¹ SL: kornut z łac. — rogal; SW: kornut — rogal (mąż zdradzany przez żonę); kornuta — owca z rozłożystymi rogami; ukr. kornuta z rum. cornut—rogaty.

*Ozar Mozorycz//Mosorycz*²², *Koman Saładycz*²³, *Kucharz*, *Daniło Karandycz*²⁴, *Dmytro Chreptycz*²⁵, *Wasil Kuzmicz* < *Кузьма* + *ич*, *Hruc Kropiwicz* < *Кропива* + *ич*.

На окрему увагу заслуговує загадкова до певної міри поява в інвентарі кількох прізвищ з польським ономастичним формантом — *-ic* (*-yc-* варіант суфікса *-ic* після функціонально м'яких приголосних): *Stephan Hadynczyc*, *Iwan Mikitzyc*, *Stephan Chynczyc*, *Wasył Paraszczyc*.

Загадкова вона, по-перше, тому, що суфікс *-ic*, який майже безвинятково²⁶ творить патронімічні особові назви, в даному випадку служить і для творення матронімічних родових назв: *Wasył Paraszczyc* < *Параска*. Прізвище *Chynczyc*, в якому писар допустився, мабуть, випадково помилки, написавши замість *m* — *p*, походить теж від власного імені матері: *Химка*. Поява цього суфікса загадкова, по-друге, тому, що на корінних польських землях він, за одностайним свідченням польських мовознавців, виходить з ужитку ще у XVI ст.²⁷ Найвність суфікса *-ic* / *-yc* в кінці XVII ст. в українських особових назвах (про їх безсумнівний український характер свідчить, крім хресних імен їх носіїв: *Іван*, *Василь*, — і передсуфіксальна частина *Гадинка* / < *гадина*²⁸, *Микитка*, *Химка*, *Параска*) змушує внести певні застереження і корективи щодо наведеного вище твердження польських мовознавців. Слушним його можна вважати тільки частково, мабуть, лише щодо прізвищ представників польської шляхти, які справді після Люблінської унії 1569 р. під впливом прізвищ на *-ич* української шляхти переймають і собі прізвища цього типу, змінюючи суфікс *-ic* на *-icz*.

Серед польського селянства, натомість, суфікс *-ic* / *-yc* був, можна гадати, ще і в XVII ст. живим і досить вживаним ономастичним формантом, очевидно, настільки живим, що писар — поляк, мабуть, з походження — мав його ще, так би мовити, у вусі і механічно написав у прізвищах представників іншої нації.

Застереження викликають твердження деяких мовознавців

²² Пор. Желеховський: *Mosur*=Kporren; SW: *mosurowy* — z guza drzewnego — z Rum. *mosor* — szpula, gała, kłab, przez Ukr. *mosur* — guz (na drzewie). Див. також: St. D. Kozierowski, *Nazwiska, przezwiska, przydomki, imiona polskie niektórych typów słowotwórczych*, Poznań, 1938, стор. 93 — *Mosur, Myszor*.

²³ Див. St. D. Kozierowski, назв. праця, стор. 107.

²⁴ Желеховський: *карандич*=Knurrhahn (воркотун, боркунтун).

²⁵ Можливо, з *Хребтич* < *Хребет* + *ич*. В XV ст. зустрічаємо прізвище *Василій Хребтович* (див. Архів Юго-Западной Россії, ч. VIII, т. IV, К., 1907, стор. 118).

²⁶ Виняток становить декілька таких загальних назв, як *szlachcic*, *rodzic* та ін.

²⁷ А. Вгүскнег, *Dzieje języka polskiego*, Kraków, 1913, стор. 94; J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. II Lwów—Warszawa—Kraków, 1925, стор. 58—59; I. St. Вустроń, *Nazwiska polskie*, Lwów, 1927, стор. 17.

²⁸ Батька, можливо, за лютість, з'їдливість прозвали «гадиною». Пор. Ів. Франко, назв. праця, стор. 15.

щодо походження суфіксів *-ович(-евич), -ич* на українському мовному ґрунті. М. С. Антошин відносить, наприклад, прізвище «*Белкович*» у Закарпатській грамоті 1404 р. до українських на підставі лише хресного імені його носія «*лешка*», вважаючи, що українські прізвища на *-ич* виникли під впливом польських і білоруських²⁹. Є. М. Черняхівська висловлює припущення, що патронімічні суфікси *-ичі, -иці, -овичі, -евичі*, «...не польського походження, прийшли на Україну з півдня, мабуть, через польську мову»³⁰. З наведеними міркуваннями важко погодитися, бо ще в кінці минулого століття і в 30-х рр. ХХ ст. це питання правильно, на наш погляд, розв'язали польські мовознавці, які дотримуються тієї думки, що праслов'янський суфікс **-itjo-* і складений **-ovitjo-* (**ovo-itjo-*) розвинулись у польській мові в *-ic, -ovic, -evic* (*rodzic, szlachcic* — загальні назви, *Haszyc, Prawdzic* — родові, *Dobczyce, Jaroszewice* — топонімічні), а форми на *-ič, -ovič, -evič* появились, як ми вже згадували, під впливом родових назв на *-ич* української шляхти³¹.

Шістьма прізвищами засвідчені в інвентарі утворення із суфіксом *-ик*: *Andrzej Antonik, Hryć Kobelik, Iwan Rymik, Tymko Szelik, Stefan Winnik, Hryć Hlinianik*.

Як видно з наведених прикладів, утворення із суфіксом *-ик* різноманітні за значенням. В перших трьох прізвищах цей суфікс виступає у функції патронімічного: *Antonik* < *Anton* + *ик*, *Kobelik* (батька на підставі чи то якоїсь зовнішньої подібності, чи то риси характеру прозивали, мабуть, злосливо *кобелем*³²), *Rymik*, мабуть, син *римаря* (*лимаря*) від німецького *Riemer*³³.

У зв'язку із сказаним вище нам здається не зовсім переконливою думка Ю. К. Редька, що в українській мові розглядуваний суфікс *-ик* позбавлений патронімічного (та й матронімічного) значення, а також заперечення ним твердження Яна Бистроня про патронімічний характер цього суфікса у польській мові³⁴. Цілком можливо, що первісне демінутивне значення суфікса *-ик* витіснилось пізнішим патронімічним (чи матронімічним). Подібний процес,

втрата демінутивності, можна спостерігати і в інших патронімічних суфіксах³⁵. Так, суфікс *-іс* < **itjo* спочатку вживався лише для позначення малих істот, але його патронімічне значення не викликає вже ні в кого сумніву³⁶. Як патронімічний кваліфікує суфікс *-ик* в утвореннях: *Андросік, Антонік, Панасік, Тарасік* — М. Я. Гринблат³⁷. Тим більше, що й наведений Ю. К. Редьком ілюстративний матеріал дає якраз підстави сумніватись у правильності його твердження. Так, коли щодо прізвищ *Ковалик, Гончарик, Дячик* трудно ще категорично сказати: чи *Ковалик* — це здрібніло-пестлива форма від *коваль, малий коваль*, чи це патронімічна назва сина коваля і т. д., то матронімічний характер суфікса *-ик* в прізвищах *Ганусик, Марусик*³⁸ нам видається безсумнівним. Прізвища *Винник, Глиняник* утворені семантичним способом словотворення (про нього буде мова далі).

Один раз зустрічається в інвентарі прізвище *Szelik*. З деяким прибільшенням можна припустити, що воно перебуває у зв'язку з німецьким власним іменем *Selig*, яке могло дістатися до нас через польське посередництво, зазнавши внаслідок діяння фонетичних законів польської мови певних змін у системі консонантизму, наприклад оглушення приголосного в кінці слова.

Менш численними прикладами засвідчені в інвентарі прізвища на *-ак*: *Wasył Hawrylak, Proć Naroźniak, Petro Hołowczak, Miśchajło Soroczak, Jakim Bliszczak*. Більшість з них має досить чітко виражений патронімічний характер, наприклад *Гавриляк* — син *Гаврила, Наріжняк* — син *Наріжного*, прозваного так за місце проживання, можливо, на розі вулиць. Ю. К. Редько має, очевидно, рацію, зауважуючи, що прізвища типу *Наріжняк, Дебеляк* означають частіше сина того, хто одержав прізвище за ознакою, а не ознаку першого носія цього прізвища³⁹. *Головчак* < *Головка* + *ак*. Характерною зовнішньою ознакою батька могла бути незвично малих розмірів *голова* (*головка*) або надмірно велика, за що його жартома називали «*головко*». *Сорочак* < *сорока* + *ак*, батька на підставі якоїсь подібності — зовнішнього вигляду або вдачі — до сороки назвали «*сорокою*». Прізвище *Блишчак*, утворене шляхом приєднання суфікса *-ак* до дієслівного кореня *блишч-* або до іменника *блиск*, вказує, мабуть, на притаманну першому його носієві властивість «у всьому, всім блищати».

Найбільш продуктивний і поширений в сучасній українській мові (ї в Івано-Франківській області, на території якої знахо-

²⁹ Н. С. Антошин, Закарпатская грамота 1404 года. «Научные записки Ужгородского гос. ун-та, т. XIII, 1955, стор. 29.

³⁰ Є. М. Черняхівська, Словотворча структура топонімічних назв Львівщини. «Питання українського мовознавства», кн. IV, Львів, 1960, стор. 148.

³¹ L. Malinowski, Przyrostki *-ic, -ovic, -evic, -ski*. «Prace filologiczne», t. V, Warszawa, 1899, стор. 114; J. Łoś, Gramatyka polska, cz. II, Lwów — Warszawa — Kraków, 1925, стор. 58—59.

³² Желеховський: *кобель, коблик, с. коблик*; SL: *kobel* — *pies samiec*.

³³ Ю. К. Редько, Назва професії як основа виникнення частини українських родових прізвищ, «Дослідження і матеріали з української мови», т. I, К., 1959, стор. 132.

³⁴ Ю. К. Редько, Основні словотворчі типи сучасних українських прізвищ у порівнянні з іншими слов'янськими, «Філологічний збірник», К., 1958, стор. 124.

³⁵ Див. Л. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958, стор. 27.

³⁶ W. Tarszyski, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, «Rozprawy wydziału filologicznego PAU», t. LXII, N 3, Kraków, 1925, стор. 62; А. М. Селищев, назв. праця, стор. 130.

³⁷ М. Я. Гринблат, назв. праця, стор. 6.

³⁸ Ю. К. Редько, Основні словотворчі типи..., стор. 123.

³⁹ Там же, стор. 119.

диться Перегінське) іменниковий ономастичний формант -ук/-чук⁴⁰ в досліджуваному інвентарі засвідчений лише двома прізвищами: Tymko Wołoszczuk, Hrup Wołowczuk. Перше з них — *Волощук* — вказує на походження першого його носія з *Волощини*⁴¹. Друге — *Волощук* — теж, можливо, вказує, що носій цього прізвища був вихідцем із села *Волове* або *Воловець*⁴².

Спеціального дослідження з огляду на їх не з'ясоване ще в українському мовознавстві походження і значення вимагають утворення із суфіксом -ей. В досліджуваному інвентарі вони представлені такими прізвищами: Dmitro Babej, Semian Chromej, Matej/Matwij Hustej, Petro Dubej, Tymko Korytey. Як видно з наведених прикладів, з допомогою суфікса -ей утворювано від іменникових (*Бабей* < баба, *Дубей* < дуб, *Копитей* < копито) і прикметникових основ (*Густей* < густий, *Хромей* < хромий) прізвиська людей за їх зовнішніми чи внутрішніми ознаками з досить чітко вираженим відтінком іронії і зневаги⁴³.

Характерною рисою сучасних українських прізвищ на -ей (згідно зі статистичними даними, які подає Ю. К. Редько⁴⁴, вони становлять 0,42% всіх українських прізвищ іменникового типу) є їх вузьколокальне розміщення майже безвинятково на території Закарпатської і Івано-Франківської областей. Їх синонімічними відповідниками у загальнолітературній мові слід, на нашу думку, вважати прізвища на -ій: *Бабій*, *Смолій*, *Лабій*, *Козій* — поширені переважно в Галичині і які складають 1,18% українських прізвищ іменникового типу⁴⁵. Власні особові назви із суфіксом -ей відомі й іншим слов'янським мовам — чеській: *Buděj*, *Dražej*, *Poděj*, *Myslej*, *Raděj*⁴⁶; польській: *Bielej*, *Firlej*, *Głupiej*, *Golej*⁴⁷.

В російській мові утворення із суфіксом -ей означають осіб за їх ознаками або діями і утворюються від дієслівних і іменних основ: *ворожей*, *богатеј*, *грамотей*⁴⁸. Виникнення суфікса -ей в російській мові легко пояснюється зрощенням первісного суфікса -й з кореневим голосним -е дієслівних основ на е(ѣ), що в резуль-

таті перінтеграції дало новий суфікс -ей, який згодом почав приєднуватись не тільки до дієслівних, але й до іменних основ, наприклад: *Непролој*, *Посней*, *Глядей*, *Надей*, *Малей*, *Поздней*⁴⁹. Пояснити виникнення суфікса -ей на українському мовному ґрунті важче, бо його поява не в'яжеться з ніякими властивими для української мови фонетичними законами, а наявність таких слів, як, з одного боку: *Кочубей*, *Галібей*, — а з другого: *Тадей*, *Андрей* — може наштовхнути дослідника на думку і про його неслов'янське походження.

Беручи, однак, до уваги вузьколокальне поширення цього суфікса, обмежену кількість конструкцій, утворених з його допомогою, а також те, що зберігся він майже безвинятково в порівняно незначній кількості прізвищ, які, як відомо, є для нас, в силу притаманної їм консервативності, часто єдиними свідками давніх мовних процесів, можна припускати, що суфікс -ей є діалектним варіантом суфікса -ій в таких конструкціях, як *Бабій* (< бабиш), *Козій* (< козиш), тобто результатом фонетичної зміни, якої зазнало і в позиції перед й в окремих карпатських говірках XIV—XVII ст.⁵⁰

Лише два рази виступає в інвентарі прізвище *Токарчат* (Hrup Tokarczat, Dmtr Tokarczat). Цікаво відмітити, що в документі з 1649 р., в якому згадуються селяни с. Перегінське, зустрічаємо ще три прізвища на -ат (*Kuz u Sawka Szłomowięt*, *Ozar Drofiewięt*, *Semian Sepakowięt*⁵¹), причому писар іноді позначував одну і ту ж особу то як *Токарчат*, то як *Токарчак*.

Морфолого-синтаксичний спосіб творення особових назв представлений в досліджуваному інвентарі виключно субстантивациєю присвійних прикметників. Перше місце серед них за вживаністю займають утворення з суфіксом -ов: *Matwij Wasylow*, *Mathej Haurylow*, *Wasyl Dynisow*, *Iwan Hlibkow*, *Daniło Kuziow*, *Fedor Ozarow*⁵², *Iwan Drociow*⁵³, *Iwan Protasków*⁵⁴, *Wasyl Ryszkow*⁵⁵, *Andrus Diaczkow*, *Ihnat Klenikow*⁵⁶, *Andrus Kocanow*⁵⁷, *Stephan Liwakow*⁵⁸, *Fedor Pisarzow*, *Hryé Popow*, *Iwas Kurciow*, *Hryé Mielnikow*.

Як видно з наведеного матеріалу, суфікс -ов приєднувався до

⁴⁰ Ю. К. Редько, Суфіксація як основний засіб творення українських прізвищ іменникового типу, «Тези доповідей секції філології, журналістики та педагогіки», Львів, 1961, стор. 37.

⁴¹ Ю. К. Редько, Основні словотворчі типи..., стор. 116; його ж, Взаємозв'язок між українськими прізвищами і топонімічними назвами, «Питання слов'янського мовознавства», кн. V, Львів, 1958, стор. 237.

⁴² Див. «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ», К., 1947, стор. 720.

⁴³ Зрідка зустрічається суфікс -ей зі значенням характеристики особи і в загальних назвах осіб. Желеховський: *головой* = *головач*.

⁴⁴ Ю. К. Редько, Суфіксація як основний засіб творення українських прізвищ..., стор. 38.

⁴⁵ Там же, стор. 37.

⁴⁶ Фр. Трагничек, Грамматика чешского литературного языка, М., 1950, стор. 166.

⁴⁷ St. D. Kozieowski, назв. праця, стор. 105.

⁴⁸ «Грамматика русского языка», т. I. М., 1953, стор. 227.

⁴⁹ А. М. Селищев, назв. праця, стор. 146.

⁵⁰ Див. Max Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, В III, Heidelberg, 1955, стор. 690: *соловей*..., ukr. *sołowij*, *sołovej*, a russ. *solovij*..., bulg. *slavej*..., uzslav. *solovij*...

⁵¹ «Жерела до історії України — Русь», т. IV, Львів, 1898, стор. 216.

⁵² Озар, може, в результаті афери з Лазар, Олізар.

⁵³ Дроць, можливо, з Дорифей, як і Дронь.

⁵⁴ Протаско — Протас, див. Грінченко.

⁵⁵ Мабуть, помилково замість Рошко.

⁵⁶ Кленік, може, від *клень*, див. Грінченко: *клень* — рыба.

⁵⁷ Коцан, можливо, від *куцан*, див. Грінченко: *куцан*—куцак (чорт).

⁵⁸ Грінченко: *лівак* — левша.

хресних імен батька (Wasyłow < Василь + ов, Hauryłow < Гаврило + ов, Dynisow < Денис + ов і ін.), дещо рідше до здрібніло-пестливих форм хресних імен (Hlibkow < Глібко + ов, Kuziow < Кузь + ов) і досить часто до відапелятивних назв батька (Liwakow < ливак + ов, Kleńnikow < клень + ов), назви його професії або заняття (Pisarzow, Porow, Kurciow, Mielnikow). Це співвідношення можна виразити як 26 : 22 : 20 : 8.

Конструкції зі спільнослов'янським присвійноприкметниковим формантом -оу, будучи найпростішими утвореннями для означування особи за її походженням, відомі або були відомі в більшій чи меншій мірі багатьом слов'янським мовам, зазнавши в деяких з них певних звукових змін у відповідності до фонетичних законів цих мов (український -ів/-ов, російський -ов, білоруський -аў, польський -ów).

Майже не вживаний в сучасній польській мові, цей суфікс дав у минулому початок таким прізвищам, як Maćków, Japów, Klimów⁵⁹ і ін. Пізніше, у зв'язку з інтенсивним творенням в польській мові відтопонімічних назв на -ski, -cki, що вважалися найбільш благозвучними, виникає тенденція до заміни посполитих прізвищ більш шляхетними, яка знайшла свій вираз і в тому, що «stawał się syn Walków Walkowskim, Maćków Maćkowskim, Styków Stykowskim, Derdółów Derdolskim»⁶⁰. А на селі подекуди й до цього часу зустрічаються випадки творення прізвиська сина від прізвища батька з допомогою суфікса -ów, наприклад: батько Cieślak — син Cieślaków, батько Dymek — син Dymków⁶¹.

Нині прізвища на -ов найбільш поширені і характерні для болгарської і російської мов. В останній значного поширення вони набули чи не в зв'язку з привілейованим, так би мовити, у XVI—XVIII вв. становищем суфікса -ович, з допомогою якого, як відомо, особові назви могла утворювати лише царська родина і наближена до неї знать. Вся ж основна маса російського народу, в тому числі бояри, купецтво і духовенство, могли утворювати родові особові назви лише на -ов⁶².

На українському мовному ґрунті утворення із суфіксом -ов у функції прізвища відомі з найдавніших часів. Так, в актовій мові XIV—XV вв. поряд з наявним ще описовим способом позначування особи (панъ микшикъ инъдриховъ снъ, перфурини снъ ивановъ)⁶³ зустрічаємо особові назви у формі субстантивованих вже присвійних прикметників на -ов (сулкомъ черемховомъ, князъ мишаиловъ, кривецъ Федоровъ)⁶⁴.

⁵⁹ I. St. Bystroń, назв. праця, стор. 5; J. Widałewicz, Nazwiska i przezwiska ludowe, Studium z dziejów wsi polskiej XVII—XVIII w. Lwów, 1925, стор. 7, 20—21.

⁶⁰ W. Semkowicz, Wywody szlachectwa w Polsce XIV—XVII w., «Rocznik Towarzystwa Heraldycznego», III, 1911—1912, Lwów, 1913, стор. 225.

⁶¹ J. St. Bystroń, назв. праця, стор. 63.

⁶² А. М. Селищев, назв. праця, стор. 130.

⁶³ Л. Л. Гумецька, назв. праця, стор. 27.

⁶⁴ Там же, стор. 23.

У зв'язку з тим, про що говорилося вище, виглядає дивним намагання М. С. Антошина довести на тій підставі, що прізвища на -ов найбільш поширені нині серед росіян, нібито прізвище Попов, яке зустрічається у Закарпатській грамоті 1404 р. (косте поповъ), російське за походженням⁶⁵.

Наявність ряду особових назв на -ов в українських письмових пам'ятках XIV—XVII вв., а також прізвищ на -ів (-ов) у сучасній українській мові цілковито спростовує апріорне, позбавлене серйозних наукових аргументів твердження М. С. Антошина. Тим більше, що дуже часто мовний матеріал (вихідна словотворча основа і словотворчий засіб суфікс -ов), на базі якого творилися аналізовані прізвища, спільний, в силу їх близької спорідненості, і для української і для російської мов, наприклад: укр. Михайло + ов → Михайлов → Михайлів, рос. Михаил + ов → Михайлов, староукр. попъ + овъ → Попов → Попів, рос. поп + ов → Попов і багато інших.

Навіть наведений нами вище фактичний матеріал може свідчити про значну продуктивність у XVII ст. присвійноприкметникових конструкцій на -ов для означування особи: із всіх наявних в інвентарі за 1690—1691 рр. прізвищ 30% становлять прізвища на -ов.

Меншу кількісно групу складають в перегінському інвентарі особові назви у формі субстантивованих присвійних прикметників на -ин. На відміну від конструкцій на-ов, що утворювалися виключно від хресних імен або прізвищ батька, вихідною словотворчою основою для переважної більшості назв особових на -ин були досить поширені раніше в розмовній мові форми іменування старших заміжніх жінок, утворені від імені чоловіка: Гаврилиха, Ільчиха, Яциха, Петриха, Тимчиха, Федориха і под. Звідси і маємо в інвентарі такі особові назви, як Jakim Hawryliszyn, Dmiter Tymczyszyn, Jac Fedoryszyn, Ilko Iwanczyszyn, Hawtyło Iczyszyn, Michajło Jacyszyn, Andrzej Petryszyn.

Один із перших дослідників української ономастики В. Охримович, вивчаючи прізвища і прізвиська верховинців з юридичної і етнографічної точки зору, зауважує про аналізований тип ось що: «Прозвище дитини творить ся від імені батька, однак не прямо, а посередньо через маму... Схема того роду прозвищ, розширених дуже по цілій Русі, — така: Василь: Василиха: Василишин. Сесі прізвища становлять перехід від системи матірньої до батьківської і є виразом погляду правного, що вправді жінка належить до мужа, але їх діти належать до неї, а не до него»⁶⁶.

Лише в прізвищі Гапін (Iwan Harin), що виступає в інвентарі один раз, можна без застережень говорити про так званий матронімічний тип особових назв із суфіксом -ин. Суфікс -ин приєд-

⁶⁵ Н. С. Антошин, назв. праця, стор. 29.

⁶⁶ В. Охримович, Про сільські прозвища, «Житє і слово», т. III, Львів, 1895, стор. 304—305.

нується тут до зменшеної форми хресного імені матері *Гапа*⁶⁷. Решта прізвищ на *-ин*, що зустрічаються в інвентарі, патронімічні за походженням, тобто утворені від хресного імені або відапелятивної назви батька: Iwan Sawczyn < *Савка* + *ин*, Hryń Serhijczyn < *Сергійка* + *ин*, Wasyl Olexin < *Олекса* + *ин*, Wasyl Kobylanczyn < *Кобиланка* + *ин*, Klim Surmin < *Сурма*⁶⁸ + *ин*.

В інвентарі с. Перегінське поряд з родовими прізвищами, що є результатом розглянутих вище словотворчих процесів, використовуються для означення осіб також вже існуючі в мові готові лексичні утворення, які шляхом семантичного словотворення, тобто переосмислення загальних назв найрізноманітнішого значення, перетворюються у власні особові назви, наприклад: Danjlo Bihum, Tymko Drymluch//Drimluch, Stephan Diakon, Tymko Dudka, Fedor Kogęń, Naurylo Pauk, Wasyl Perepińka, Olexa Skrzyrka, Iwan Capek.

Прізвища, утворені семантичним способом, властиві, як ми вже згадували, й іншим слов'янським мовам. В чеській і польській⁶⁹ вони становлять кількісно найбільш численну групу. Фр. Травнічек вказує, наприклад, що основна частина споконвічно чеських прізвищ не становить щодо словотворення окремої групи, тому що більшість з них взято готовими з іншої словникової групи⁷⁰.

До особових назв, утворених семантичним способом, відноситься і значна кількісно група прізвищ, що означали первісно назви осіб за характером їх занять і діяльності, родом професії, службовим становищем і подібним, наприклад: Wasyl Będnarz, Andrus Kowal, Fedor Kuszniarz, Stephan Mielnik, Wasyl Mularz, Cap Piwowar, Jakobec Rybak, Iwan Tokarz, Kus Wataman⁷¹.

Зустрічається в інвентарі декілька прізвищ, утворених семантичним способом, відтопонімічного і етронімічного характеру: Roman Kanjus, Stefan Serhij, Matwij Wołoszyn. Перші два з них за своїм походженням — переосмислені топонімічні назви, що на основі асоціації за суміжністю стали вживатись для означування осіб, які проживали, можливо, біля або на означуваному ними місці. Прізвища *Канюс* і *Сергій* генетично зв'язані з назвами розташованих біля с. Перегінське однойменних гір: *Канюс Великий*, *Канюс Малий*⁷², *Сергій*⁷³. Чотири рази зустрічається в інвентарі прізвище етронімічного характеру *Волошин*, утворене семантичним способом від іменника *волошин*, що означає назву особи за її походженням і національною приналежністю.

⁶⁷ Грінченко: *Гапа* Ум. от Гапка.

⁶⁸ Там же: *сурма* — труба.

⁶⁹ I. St. Вустгоń, назв. праця, стор. 6—7.

⁷⁰ Фр. Травнічек, назв. праця, стор. 167.

⁷¹ Є. Тимченко, Історичний словник українського язика, т. I, X. — К., 1930: ватаманъ див. атаманъ.

⁷² «Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», t. VI, Warszawa, 1886, стор. 251.

⁷³ Там же, стор. 954.

Грінченко — Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I—IV. К., 1953—1959.

Желеховський — С. Желеховський, Малорусько-німецький словар, I; С. Желеховський і С. Недільський, Малорусько-німецький словар, II, Львів, 1886.

SI — Samuel Bogumił Linde, Słownik języka polskiego, Lwów, 1854—1860.

SW — Słownik języka polskiego utożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego і W. Niedźwiedzkiego, I—VIII, Warszawa, 1900—1927.

НАБЛЮДЕННЯ НАД УКРАїнСКИМИ ФАМІЛІЯМИ XVII в.

(на матеріалі інвентаря с. Перегінское)

(Резюме)

Рост общественной активности крестьянства в XVII в. порождает необходимость в новых средствах для обозначения его представителей в деловых документах того времени. Именно поэтому XVII в. — период возникновения, бурной эволюции и становления большинства украинских фамилий. Их возникновение в с. Перегінское происходило, как и вообще в украинском и других славянских языках, в основном: 1) путем образования патронимических и изредка матронимических фамилий главным образом от различных форм крестного имени родителей, 2) путем закрепления в качестве фамилий бывших прозвищ, которые позже сами становятся базой для образования новых фамилий.

Преобладающее большинство фамилий, выступающих в исследуемом инвентаре, образовано при помощи суффиксов (223 из всех 253) и только 30 — результат переосмысления общих названий в собственно личные.

Характерной особенностью инвентаря является относительно значительное разнообразие суффиксов (до 15 типов), служащих для образования названий лиц мужского пола. Наиболее продуктивными среди них оказались суффиксы: *-ов* (76 раз), *-ович* (*-евич*) (41 раз), *-ин* (23 раза), *-ич* (15 раз), *-ик* (9 раз), *-ак* (7 раз), *-ей* (7 раз).

В инвентаре доминирует двучленная система наименования лиц: с помощью крестного имени и патронимического (матронимического) или отапелятивного родового названия.

М. Л. ХУДАШ

УКРАЇНСЬКІ КОЗАЦЬКІ ОСОБОВІ НАЗВИ (КОМПОЗИТИ І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ) СЕРЕДИНИ XVII ст.

(На матеріалі реєстрів запорізького війська Богдана Хмельницького,
складених після Зборівського договору 1649 р.¹)

Перші спроби дослідження українських прізвищ і прізвищ припадають щойно на останні десятиріччя XIX—початок XX ст., коли появились друком спочатку дві статті М. Сумцова — «Малорусские фамильные прозвания»² і «Уличные клички»³, а за ними — окрема розвідка В. Ястребова «Малорусские прозвиза Херсонской губернии» (Одесса, 1893), невеличка стаття В. Щербини «К истории малорусских фамильных прозваний»⁴, стаття В. Охримовича «Про сільські прозвиза»⁵ та відома праця І. Франка «Причинки до української ономастики» (Львів, 1906)⁶.

¹ Див. «Реєстра всего войска запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским», изд. Общества истории и древностей российских при Московском университете, М., 1875.

² Див. «Киевская старина», январь, К., 1885.

³ Стаття увійшла до окремого збірника під назвою «Культурные переживания», надрукованого в «Киевской старине» (К., лютева книга за 1889р.).

⁴ Див. «Киевская старина», К., 1894, VIII.

⁵ Див. «Життя і слово», т. III, Львів, 1895.

⁶ Певний інтерес викликає також розвідка польського історика і етнографа Антонія Ролле «Powstawanie nazwisk rodowych u ludu małopolskiego. Sylwetka heraldyczno-etnograficzna», надрукована у видаваному і редагованому Станіславом Островським варшавському двотижневику «Niwa» (див. № 2—7 за 1889 р., стор. 20—22; 30—40; 55—57; 71—72; 86—87; 101—102) під криптонімом J. Antoni та в окремій збірці цього ж автора «Sylwetki historyczne» (Seria VIII, Kraków, 1892; див. рецензію на цю працю А. Р. (А. Прохаска. — М. Х.) у «Kwartalniku historycznym», roczn. VIII, Lwów, 1894, стор. 150—153). Названа розвідка написана на багатому фактичному матеріалі (понад 100 000 особових назв), зібраному автором під час розшуків матеріалу для складання реєстру «wydziedziczonych», тобто позбавлених права на спадщину. Одним з основних джерел для написання цієї розвідки послужили авторові також наші «Реєстра...» 1649 р. На їх матеріалі А. Ролле робить цікаві (але в ряді випадків спірні і непереконливі) висновки про польську колонізацію України в XVII ст., про національний і соціальний склад введеного в реєстри 1649 р. війська Б. Хмельницького, про кількісний склад наявних у ньому польських шляхтичів тощо. Отже, розвідка А. Ролле цікава більше з боку історико-етнографічного, ніж мовознавчого.

Однак ще й на сьогодні в галузі наукового дослідження українських особових назв (антропонастики) зроблено дуже мало. Робота в цій ділянці пошвавилася лише на протязі кількох останніх років, з появою у мовознавчій пресі ряду статей Ю. К. Редька, присвячених сучасним українським прізвищам⁷, праць Л. Л. Гумецької з окремих питань (словотворчої будови) української історичної ономастики⁸ та кількох статей інших авторів⁹.

Щоб поставити вивчення українських особових назв на належний рівень, потрібні цілеспрямовані зусилля багатьох дослідників.

У цій статті автор ставить перед собою скромне завдання: на матеріалі, зібраному із запорізьких реєстрів 1649 р., розглянути один з доволі поширених серед українського народу способів творення особових назв — шляхом словоскладання та використання фразеологізмів і словосполучень. Паралельно з цим також робиться спроба класифікувати аналізований матеріал за смисловою стороною, тобто семантикою¹⁰.

За підрахунком О. М. Бодянского, в досліджуваній пам'ятці зареєстровано 37 745 чоловік, включаючи і генеральну старшину

⁷ Напр.: «Взаємозв'язок між українськими прізвищами і топонімічними назвами», Доповіді та повідомлення Львівського педінституту, серія філолог., вип. 2, Львів, 1956; «Основні словотворчі типи сучасних українських прізвищ у порівнянні з іншими слов'янськими», «Філологічний збірник» Українського комітету славістів АН УРСР, Вид-во АН УРСР, К., 1958; «Назва професії як основа виникнення частини українських родових прізвищ», Дослідження і матеріали з української мови, т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1959, та ін.

⁸ Див. Л. Л. Гумецька, Нариси з історії української мови. I. Словотворча будова чоловічих особових назв в українській актової мові XIV—XV ст., «Мовознавство», т. X, Вид-во АН УРСР, К., 1952; і і ж, Жіночі особові назви в українській актової мові XIV—XV ст., «Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР», т. III (Дослідження з мови та літератури), Вид-во АН УРСР, К., 1954; і і ж, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 7—34.

⁹ Напр., О. Б. Ткаченко, Українські прізвища з суфіксом **-енко** та споріднені утворення (питання походження), «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958, та «Українська мова в школі», К., 1958, № 1; З. Т. Нік о л а є н к о, Деякі питання історичної ономастики Закарпаття, «Доповіді і повідомлення» Ужгородського університету, серія філологіч., Ужгород, 1958, № 3; І. Д. С у х о м л и н, Українські чоловічі прізвища старої Полтавщини на **-енко**. І республіканська топонімічна нарада, Тези доповідей, К., 1959; й о г о ж, Проспект словника українських прізвищ (проект), «Лексикографічний бюлетень» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, вип. VIII, Вид-во АН УРСР, К., 1961.

¹⁰ Класифікація прізвищ чи прізвищ за семантичними ознаками — справа складна і не завжди надійна. Прізвища, що в багатьох випадках пізніше ставали родовими прізвищами, давалися їх носіям часто випадково, з приводу якогось, тепер неясного, вчинку людини. Дуже часто ті чи інші прізвища вживалися в метафоричному чи взагалі протилежному значенні (напр., велику ростом людину називали — малим) або мають на сьогодні неясну етимологію (напр., Вумпатченко). Тому проведений у статті поділ окремих словотворчих типів прізвищ на семантичні пласти досить умовний і не претендує на точність.

разом з гетьманом¹¹. Серед них осіб з особовими назвами-компози-
татами та словосполученнями нараховується біля 1200¹². Порів-
няно до загальної кількості (37 745) наведена цифра невелика, але
і цей матеріал дає підстави для відповідних висновків, тим більше,
що в «Реєстрах...» засвідчені особові назви з переважною більшістю
української етнічної території.

За способом творення наявні в «Реєстрах...» складні особові
назви поділяються на такі типи:

1. Назви, утворені поєднанням основи прикметника з основою
іменника.

2. Назви, утворені поєднанням дієслова з іменником.

3. Назви, утворені поєднанням іменника з дієсловом.

4. Назви, утворені поєднанням числівника з іменником.

5. Назви, утворені поєднанням прислівника з дієсловом.

6. Назви, утворені поєднанням двох іменникових основ.

7. Назви, виражені складними прикметниками членної і не-
членної форм.

8. Назви, утворені поєднанням прислівника з іменником.

9. Назви, утворені поєднанням займенника **сам** з дієслівним
коренем.

10. Назви, утворені поєднанням основи іменника з дієприкмет-
ником.

11. Назви, утворені поєднанням основи прикметника з діє-
слівним коренем.

12. Назви, утворені поєднанням прийменника **близ і коло** з
іменником.

13. Назви-композиції, неясні за семантикою і походженням.

14. Назви, виражені словосполученнями¹³.

Особові назви, утворені поєднанням основи прикметника з основою іменника

Даний словотворчий тип особових назв у досліджуваній пам'ятці
представлений найбагатше. Прикметникова частина цих назв —
в абсолютній більшості — основа якісних прикметників, як пра-
вило, з'єднується з іменниковою за допомогою сполучного звука **о**
і характеризує останню з якісної сторони. У ролі іменникової
частини, за винятком особових назв *Лихосавенко* (від *Лихосава*,
тобто *лихий Сава*) та *Сухоянка* (від *сухий Янка*), у яких друга
складова частина вказує на власні імена людей, всюди виступають

¹¹ Вибірковою перевіркою (підррахунком особового складу окремих
сотень і полків) ми встановили, що підррахунок О. М. Бодяньського неточний.

¹² У цю цифру входять також особові назви-композиції порнографіч-
ного характеру, які в статті не розглядаються.

¹³ З перелічених типів складних особових назв, за браком місця, в
статті розглядаються тільки два перших та останній. Решта типів буде роз-
глянута окремо.

загальні іменники¹⁴. Серед них за кількістю переважають назви
чоловічого роду, трохи менше трапляється назв жіночого роду.
Лише в чотирьох випадках: *Бѣломорѣ*, *Золотоочко*, *Сухоплес-
ченко* (від *Сухоплеско* < *сухе плесо*), *Високолѣненко*¹⁵ — іменни-
кова частина утворилася від іменників середнього роду та в осо-
бових назвах *Билоштанѣ*, *Красноштанѣ*, *Сироштанѣ*, *Чорно-
штанко* (ускладнена суфіксом **к(о)**) наявна основа множинного
іменника *штани*.

Цікаво відзначити, що в назвах з іменниковою частиною чо-
ловічого роду, якщо вони не ускладнені суфіксами, як правило,
виступають односкладові іменники з кінцевим приголосним, напр.:
Бѣлоконѣ, *Кривосудѣ*, *Косодрабѣ*, *Криворостѣ*, *Лисодѣдѣ*, *Сухо-
лѣсть*, *Хилобокѣ* і под.

В «Реєстрах...» засвідчено також декілька особових назв цього
типу, утворених за допомогою основ двоскладових іменників
жіночого роду шляхом відкидання родового закінчення **-а**.

У даному випадку після випадіння флексії редукується кінце-
вий закритий склад слова. Внаслідок цього назва стає коротшою,
набирає форми чоловічого роду, міняє відміну. Пор., напр.: *Кра-
сножонѣ*, також ускладнене суфіксом **-енко** — *Красножоненко* (від
красна, тобто гарна, жона), *Маложонѣ* і з суфіксом **-енко** *Мало-
жоненко* (від *маложонѣ* — мала жона), суфіксальне *Кривощочен-
ко* (від *Кривощокѣ* — крива щока), *Святогорѣ* (від *свѣта гора*),
Сухолитѣ (від *суха липа*), суфіксальне *Товстолатенко* (від *товста
лата*) тощо.

Такий спосіб скорочення складних імен відомий ще в старо-
руській мові (пор. староруські *Святославѣ*, *Ярославѣ*, *Добро-
славѣ* і ін.).

Від ряду з цих особових назв, а також від деяких назв з одно-
складовою іменниковою другою основою шляхом додавання до неї
закінчення **-ий** виникли і, як підтверджує також досліджувана
пам'ятка, в XVII ст. були досить поширені складні особові назви
членної прикметникової форми (про них докладніше буде мова
далі) типу *Островецький*, *Криворукий*, *Красноперий*. Ці назви,
як це засвідчено в «Реєстрах...», часто виступали паралельно із
складними особовими назвами з цими ж основами (або лише другою

¹⁴ До особових назв, в іменниковій частині яких наявне власне ім'я
людини, треба, мабуть, віднести також назву *Лихошава*, у якій при її напи-
санні в оригіналі або при наборі в друкарні допущена помилка — напи-
сано *Лихошава* замість *Лихосава* (пор. наведене вище *Лихосавенко*).

¹⁵ Гадаємо, що ця не цілком ясна щодо походження особова назва утво-
рилася шляхом поєднання слів *високе* і *коліно*. Отже, повинно було б бути
Висококолѣненко. Форму *Високолѣненко*, а не *Висококолѣненко*, треба
пояснювати редуцією одного із суміжних складів **ко**, що відбулася вна-
слідок незручності при вимові. Можливо також, що при виданні пам'ятки
видавцем або друкарнею допущена помилка: надруковано *Високолѣненко*
замість *Високолѣтенко* (пор. аналогічне *Лихолѣтенко*), або й *Високолѣпенко*
(пор. *Товстолаѣпенко*).

з них), так що останні на противагу першим формально можна розцінювати як складні особові назви нечленної прикметникової форми (пор., напр.: *Белоусый* і *Бѣлоусъ*, *Довгопольй*, *Долгопольй* і *Долгополъ*, *Красноперий* і *Красноперъ*; також *Тяжконогий* і *Бѣлоногъ*, *Товстоносый* і *Синоносъ*, *Сухоносъ* та ін.).

Паралельне вживання цих двох типів особових назв збереглося від попередніх століть і в сучасній українській мові. Прізвища типу *Довгопол*, *Красноцок*, *Кривобород* Ю. К. Редько відносить до складних прикметників нечленної форми¹⁶.

Питання про те, які з особових назв, утворених шляхом поєднання основи прикметника з основою іменника, виявляють тенденцію до переходу в розряд складних нечленних прикметників, вимагає ще детального вивчення, причому на основі ширшого, ніж є в нашому розпорядженні, матеріалу.

Дані «Реєстрів...» та спостереження над сучасними українськими прізвищами дозволяють зробити попередній висновок, що в свідомості мовця з формою складних нечленних прикметників асоціюються лише ті особові назви аналізованого типу, які вказують на якусь характерну (переважно зовнішню) особливість (здебільшого фізична вада) людини і в усіх випадках мають (або можуть мати) свої членні прикметникові паралелі, утворені при допомозі флексії *-ий*.

Іменникова основа цих особових назв означає якусь частину тіла чи одягу людини, а прикметникова — дає цій частині якісну характеристику (пор., напр., *Белоносъ*, *Кривоусъ*, *Синоокъ* і под.). Якщо від цього розряду особових назв утворюються назви членної прикметникової форми (напр., *Білоносий*, *Кривоусий*, *Синьокий* і под.), то від однотипних з ними за формою таких, наприклад, назв, як *Голосокъ*, *Сухолѣсъ*, *Сухомлинъ*, що вказують на предмети, не зв'язані безпосередньо з людським індивідуумом, цих форм утворити не можна.

Серед аналізованого типу особових назв-комполітивів зустрічається значна кількість утворених приєднанням до другої іменникової частини різних суфіксів, зокрема патронімічних *-енко* (типу вже наведених—*Острополенко*, *Кривоцоченко*) та *-(ч, щ)-енко* (від назв, ускладнених суф. *-к(о)*, типу *Бѣлобровка*—*Бѣлобровченко*, *Бѣлоуско*—*Бѣлоущенко*, *Золотогорко*—*Золотогорченко*); суфіксів *-ець* (типу *Бѣлокопытець*, *Чорнобривець*), *-икъ* (типу *Сухоробрикъ*, *Голочолікъ*); *-ов-ичъ* (*Стародубовичъ*, *Билоусовичъ*); *-(ч)инъ* (*Великодудчинъ*, *Сухоробринъ*); *-ин-к(о)* (*Голоболяринко*); *-овъ* (*Ломоносовъ*, *Твардоусовъ*); *-ян-инъ* (*Великополянинъ*); *-к(а, о)* (*Бѣлобородка*, *Чорнобровка*, *Золотоочко*).

За семантичними ознаками особові назви даного типу можна поділити на кілька пластів.

¹⁶ Див. Ю. К. Редько, Основні словотворчі типи сучасних українських прізвищ у порівнянні з іншими слов'янськими, «Філологічний збірник», стор. 128.

1. Назви, що вказують на якусь характерну зовнішню особливість людини (фізичні вади, будову тіла, особливості одягу тощо).

Цей пласт представлений найбагатше. Характерно, що переважна більшість особових назв, що входять у його склад, вказують на ті чи інші особливості різних частин обличчя людини. Найчастіше тут виступає слово *вуса*: *Бѣлоусъ*—186(4)¹⁷, *Белоусенко*—73(2) чи *Билоусенко*—212, *Бѣлоусенко*—81(4), *Бѣлоуско*—278(2), *Бѣлоущенко*—100(2), *Бѣлоушиць*—278, *Бѣлоусовичъ*—67, *Кривоусъ*—185, *Кривоусенко*—234, *Лихоусенко*—134, *Марноусенко*—80, *Твардоусовъ*—196, *Чорноусенко*—6; *ніс*: *Кривоносъ*—11(6), *Кривоносенко*—29(6), *Ломоносъ*—42(3), *Ломоносенко*—42(3), *Ломоносовъ*—42(1), *Сухоносъ*—1(3), *Сухоносенко*—4(2), *Широносъ*—23(2), *Широносенко*—99, *Мохноносенко*—117 (від *Мохноносъ*—*мохнатий ніс*), *Мокроносенко*—215(2), *Малоносъ*—184, *Малоносенко*—327, *Белоносъ*—75, *Горбоносъ*—126, *Корконосъ*—31, *Корконосенко*—31, *Красноносенко*—18, *Лихоносенко*—168 (не зовсім ясне—можливо, що й від *нести лихо*), *Синоносъ*; *брови*: *Чорнобровка*—197(2), *Чорнобровченко*—132(3), *Чорнобривець*—98, *Бѣлобровець*—4, *Бѣлобровченко*—4(2) чи *Белобровченко*—65; *очі*: *Золотоочко*—254, *Синоокъ*—56, *Чорнооченко*—245; *борода*: *Белобородко*—195, *Бѣлобородка*—223, *Бѣлобородченко*—251; *губи, рот*: *Бѣлогубець*—293, *Бѣлогубченко*—293, *Гнилопищенко*—231 (від *Гнилопискъ*—*гнилий пис(о)к*; пор. діалектне галицьке *писок*); *Криворотко*—90; *зуби*: *Чорнозубъ*—127(2); *вуха*: *Чорноушенко*—185; *шоки*: *Кривошоченко*—132; *обличчя*: *Пустотваренко*—267¹⁸; *шия*: *Кривошья*—7(14), *Кривошиенко*—56(7), *Кривошийко*—79, *Гнилошиенко*—331, *Долгошья*—258, *Кривовязенко*—138; *голова і лоб*: *Бѣлоголовъ*—270, *Кротоголовъ*—353, *Мокроглавъ*—9, *Гололобенко*—231, *Голочолікъ*—313; *ноги*: *Бѣлоногъ*—188, *Бѣлоноженко*—218(7), *Бѣлоножка*—129(2), неясне *Капоногъ*—113(2), *Гнилоноженко*—308, *Жовтоноженко*—153, *Кривоноженко*—305, *Мохноножка*—250 (від *мохната ножка*), також *Товстопятъ*—61(2), *Товстопятенко*—308 та згадане вже *Високолѣненко*—337. З інших сюди відносяться: *Бѣлозоренко*—1, *Гнилокожа*—116, *Золоторученко*—132, *Криворучко*—129, *Кривобоченко*—164, *Хилобокъ*—92, *Криворостъ*—259, *Сухоробрикъ*—148(2). Із особових назв, пов'язаних з внутрішніми (духовними) особливостями людини, виступають *Легкодусенко*—76(2) та *Доброволенко*—124.

Досить багато представлені в даному пласті особові назви, пов'язані з особливостями різних частин одягу, зокрема шапки

¹⁷ Тут і далі цифра після особової назви вказує на сторінку видання досліджуваної пам'ятки. Якщо та чи інша назва в пам'ятці зустрічається кілька разів і на різних сторінках, з метою економії місця при посиланні подається тільки сторінка, де ця назва зустрічається вперше; у круглих дужках зазначається, скільки всього разів ця назва виступає у пам'ятці.

¹⁸ *Твар* замість *обличчя* в західноукраїнських (галицьких) говорах вживається й досі.

та штанив: *Кривошапка* — 54(10), *Кривошапченко* — 63(2), *Бѣлошапка* — 88(3), *Бѣлошапченко* — 80(70), *Великошапка* — 72(2), *Бишоштанъ* — 23, *Чорноштаненко* — 4, *Чорноштанко* — 32; **шликом:** *Кривошликъ* — 22, *Кривошличенко* — 153, *Рябошликъ* — 243; **полюю:** *Долгополъ*, *Долгополенко* — 206(4), *Долгополченко* — 269, *Острополченко* — 241, а також поодинокі — *Кривополясенко* — 87 (від *кривий пояс*), *Товстолатенко* — 90 (не зовсім ясне, бо *лата* — омонімічне: *лата* на одежі і *лата* — дерев'яна деталь будинку); із взуттям пов'язана особова назва *Старобутъ* — 202 (пор. польське *but* — чобіт, хоч, можливо, *бут* тут і не з чоботом в'яжеться, бо дане слово мало ще й інші значення¹⁹).

2. Особові назви, походження яких пов'язане з рослинним і тваринним світом: *Стародубъ* — 62(8), *Стародубенко* — 64(3), *Криводубъ* — 138; *Сухолигъ* — 298, також *Криволигченко* — 238(2) чи *Криволигченко* — 199 (не зовсім ясне, мабуть, від *крива пуця*), *Мякотравченко* — 158 (неясно, чи від *м'яка травка*, чи *Мякотравко* — *м'яко травити*), *Суховершенко* — 131 (від *Суховерхъ*, якщо воно вказує на рослину — див. Гр., IV, 233 — чи дерево із сухим верхом). *Сухолѣсъ* — 228; *Бѣлоконъ* — 13, *Билоконенко* — 14, *Кривокляченко* — 47 (від *крива кляча*), *Гнилорибенко* — 97(4), *Красноперъ* — 9 (назва відповідного виду риби), *Сивоворона* — 220 та *Бѣлокопытець* — 297.

3. Особові назви, що вказують на соціальне походження чи стан. Їх кілька: *Голоболяринко* — 182, *Ребошляхта* — 275, *Скоробогачъ* — 11, *Пустовойтъ* — 15(9), *Пустовойтенко* — 67(22).

4. Особові назви, що характеризують їх носіїв за якістю житла: *Кривохижа* — 59(8), *Кривохиженко* — 110(2), *Крайнохижа* — 242, *Острохижа* — 102, *Бѣлохижа* — 142, *Довгохиженко* — 12 (слово *хижа* див. Гр., IV, 396), *Великододенко* — 165, *Новохатенко* — 99.

5. Особові назви, дані їх носіям за зовнішнім виглядом членів сім'ї: *Красножонъ* — 272(2), *Красножоненко* — 148(3), *Маложонъ* — 178, *Маложоненко* — 179(2) (від *мала жона*), *Новоженя* — 295, *Бѣлодиденко* — 209(2), *Лисодѣдъ* — 275, *Бѣлобабенко* — 90, *Лихоженко* — 202 (від *лиха жена*).

6. Особові назви, що вказують на місце походження людини: *Бѣломоръ* — 135, *Бѣлополецъ* — 250, *Великополянинъ* — 122, *Золотогорченко* — 68, *Красноставченко* — 275, *Святогоръ* — 247, *Сухоплесченко* — 65, *Маловодченко* — 102, *Чорномолецъ* — 327 (тут, мабуть, помилкове написання замість *Чорноморець*).

7. Особові назви, що характеризують поведінку людини: *Голоскокъ* — 334, *Кривопахса* — 148, *Кривосудъ* — 230 (той, що *криво*, тобто фальшиво, *судив*), *Кривопиша* — 331 (мабуть, від *криво пишатися*), *Косодрабъ* — 118 (тобто *косий драб*).

8. Крім названих вище пластів, у «Реєстрах...» засвідчений цілий ряд поодиноких особових назв з різною іншою семантикою: *Твердохлѣбъ* — 19(9), *Твердохлѣбенко* — 122(4), *Островерхъ* — 267, *Островершенко* — 161(5), *Сухомлигъ* — 18(3), *Лихошва* — 233(3), *Чорнокаленко* — 223(2), *Чорномисъ* — 13(2) (мабуть, від *чорна мїса*), *Добровоненко* — 184, *Великодудчинъ* — 179, *Злодушченко* — 74, *Макрослотовъ* — 4 (від *Макрослотъ* — *мокра слота*), *Краснопара* — 162, *Сухопаровъ* — 138, *Острополотенко* — 24, *Пустомлигченко* — 103, *Чорнопылка* — 335 та неясні за походженням *Довгомокопъ*, мабуть, *стара копа*), *Чорнохапка* — 165 (від *чорна хапка* — у Гр., IV, 386 — *хапка* — «западня», «ловушка»), *Голотишенко* — 63 (від *Голотиша* — *гола тиша*, можливо, що й від *Голѣтиха*, хоч складних особових назв з матронімічним суфіксом *-енко* у «Реєстрах...» не засвідчено) та названі вище *Лихосавенко* — 335, *Лихошава* — 76, *Сухоянка* — 85, утворені від власних імен.

Особові назви, утворені поєднанням дієслова з іменником

Характерною властивістю особових назв даного типу є те, що їх перша (дієслівна) частина виступає у формі другої особи однини наказового способу, а друга (іменникова) — у формі називного відмінка. Виняток становлять назви *Дурбаба* (замість *Дурибаба*), *Махиборода* (замість *Махайборода*), *Простебогъ* (замість *Простибогъ*), *Скалозубъ* (замість *Скализубъ*) та *Валигорода* (замість *Валигородъ*).

Після перехідного дієслова іменникова частина виражає об'єкт дії (напр., *Давыбаранъ*, *Тягнираднo*) і лише в кількох випадках трапляються особові назви, в яких іменник виражає суб'єкт (напр., *Капиносъ*, *Простебогъ*)²⁰.

Іменникова частина цих особових назв найчастіше ускладнюється патронімічним суфіксом *-енко* (як *Писчимученко*) та в кількох випадках суфіксом *-к(о, а)*, напр.: *Казиродко*, *Тягниродко*, *Дерикорка*. У дієслівній частині в ряді випадків наявні різні префікси, що переважно вказують на доконаний вид, напр.: *Вывыхвостенко*, *Замрыбѣриць*, *Зломинога*, *Нагнибѣда*, *Подопригора*, *Покинѣборода*, *Проколикищенко*, *Перебийносъ*, *Роздайбѣда*, *Скуйбѣда*, *Убийконъ* тощо. Крім того, дієслівна частина могла ускладнюватися також заперечною часткою *не-*, внаслідок чого виникли юмористичні особові назви типу *Недайколяда*, *Неижпаска*, *Непийпию* і под.

Характерним для особових назв, утворених поєднанням дієслова з іменником, є те, що порівняно з іншими типами особових назв-

²⁰ Пор. сучасні українські прізвища цього типу (див. Ю. К. Р е д ь к о, назв. праця, стор. 128).

¹⁹ Див. «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, т. I, К., 1907, стор. 116. Далі посилання на цей словник подаються в тексті, скорочено — Гр., з зазначенням тома і сторінки.

комполитів, у них в найбільшій мірі виражений жартівливо-зневажливий і юмористичний відтінок. Як видно навіть з побіжного спостереження, ці особові назви давалися випадково з приводу якої-небудь події, що трапилася в житті людини, чи якогось її негативного або смішного вчинку тощо. Тому їх важко поділити на якісь чіткі семантичні розряди.

Умовно тут можна виділити такі пласти:

1. Особові назви, що виникли внаслідок якогось характерного вчинку людини: *Валигорода* і *Валигороденко* — 179, *Ворвикиценко* — 245, *Ворвиноженко* — 139, *Вывыхвостенко* — 335(2), *Іо-нливовкь* — 42, *Гониродъ* — 180 (мабуть, від *гнати рід, рідню*), *Губилитенко* — 175, *Давыбаранъ* — 138 (2), *Засядьволченко* — 191 (мабуть, від *засісти (на) вовка*), *Зломинога* — 228, *Зльйвода* — 239, *Казиродко* — 97 (можливо, з польського *Kaziród* від *kazić gód* — той, що був у співжитті з родичкою²¹), *Клуйвода* — 329 (польське *kluj* — коли), *Колибаба* — 174(4), *Колибабенко* — 89(4), *Крутипорощенко* — 143 (від *Крутипорохъ*, можливо, вказує на того, що колись крутився в поросі), *Купибиденко* — 129, *Лийводенко* — 321, *Ломинога* — 27, *Ломиноженко* — 332, *Лупивовкь* — 192, *Недойдипетра* — 265 (той, що колись не дійшов до якогось Петра), *Недайколяда* — 274, *Нездоймишанка* — 21, *Неижпаска* — 6, *Неижъхлѣбенко* — 308, *Некормигостенко* — 1, *Непийвода* — 58, *Непийводенко* — 86, *Непийпиво* — 86, *Орыдорога* — 228, *Паликопа* — 98, *Печибабенко* — 96, *Писчимученко* — 16 від *Писчимука* (той, що *пищав у м'яці* (?)), *Подайпалица* — 134, *Покинъбатъко* — 284, *Покинъборода* — 74(4), *Покинъбороденко* — 60, *Понесикляча* — 169, *Порвикиценко* — 233, *Порийкишка* — 74, *Потеряйдорога* — 113 (той, що колись «потеряв», загубив дорогу, заблудив), *Потерайшуба* — 273 («потерав», загубив колись шубу)²², *Продайводенко* — 99(2), *Проколкищенко* — 150(3), *Тягнибервено* — 257, *Тягнирадко* — 121 чи *Тягнирадно* — 314, *Убийвовкь*, *Убийволченко* — 251, *Убийкобиленко* — 305, *Убийконь* — 173, *Убийконенко* — 163(6), *Уломиноженко* — 296, *Урвисаленко* — 191, *Урвихвостъ* — 166, *Шибинога* — 287 (*шиби* від *шибнути* — вдарити: пор. Гр., IV, 494).

2. Особові назви, що вказують на якусь звичку людини або характеризують її вдачу чи поведінку: *Варивода* — 295(3), *Вариводенко* — 25(3) (капризна, придирилива людина — пор. Гр., I, 126), *Голшусъ* — 76 (голить вуса), *Дурбаба* — 67 (дурить жінок), *Капиносъ* — 326 (людина, у якої капає з носа, або, може, людина, у якої часто йде носом кров), *Крутиголовъ* — 87 (від *крутити голову* — бути надокучливим), *Лупиносъ* — 16(2), *Лупиносен-*

²¹ Див. «Słownik języka polskiego», ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedoźwiedzkiego, t. II, Warszawa, 1902, стор. 307.

Гадаємо, що з особовою назвою *Казирод* треба пов'язувати також наявну в «Реестрах...» форму *Козироденко*, вжиту помилково замість *Казироденко* (можливо, це помилка видавця).

²² З цих двох прикладів видно, що слово *(по)теряти* (рос. *(по)терять*) уже в той період уживалося в деяких українських говорах.

ко — 310 (від *лупити ніс*), *Майбороденко* — 72(2) (від *Майборода—мати бороду*), *Майбузъ* — 219 (від *мати буз*, де *буз* означає рослину *бузокъ* — див. Гр., I, 107), *Майхватъ* — 49 (від *мати хват*, пор. *хвацький*), *Махиборода* — 72 (що махає бороною), *Прудисъ* — 121(5), *Прудисенко* — 187 (у Гр., III, 493, ще *Прутивус* у значенні «вусач»; перша частина неясного походження), *Молибогъ* — 223(3), *Молибоженко* — 255 (побожний), *Мочиуба* — 106 (любитель гипити), *Нетриносъ* — 241 (навпаки, мабуть, той, що має звичку терти ніс), *Обуйнога* (можливо, той, що завжди ходить взутий), *Простебогъ* — 47 (від звички говорити «прости боже»), *Скалозубъ* — 95, *Скалозубенко* — 128(2) (від *скалити зуби* — усміхатися, сміятися), *Трясибороденко* — 108 (трясе бороною, пор. *Махиборода*). Сюди, мабуть, треба віднести такі особові назви, як *Кладиноженко* — 231 (якось звичка), *Куйзгода* і *Куйзгоденко* — 94 (від *кувати згоду, примирювати*) та ще зовсім ясні *Куйбѣда* — 138(2) (від *кувати біду*), *Скуйбѣденко* — 59(2), *Нагнибѣда* — 104, *Роздайбѣда* — 184(3).

3. Особові назви, що вказують на якесь заняття чи професію людини: *Дерикорка* — 141, *Дерипаска* — 100 (мабуть, від *дерти паску*), *Кадигробъ* — 229(2) (від *кадити гріб* — лайливо-зневажлива назва священика), *Кребивода* — 118 (від *гребти воду*), *Коливоценко* — 315 (від *колоти віск*), *Ломикож* — 180 (від *ламати кожу*)²³, *Мирводенко* — 254 (від *міряти воду*), *Перевозибрата* — 88 (можливо, назва перевізника) та, мабуть, жартівливо-зневажливі назви тодішніх парикмахерів *Скубибороденко* — 162 (від *Скубиборода*), *Стрижиборода* — 117(2), *Стрижибороденко* — 78(2) (від *Стрижиборода*).

4. Особові назви, що вказують на зовнішній вигляд людини: *Перебийносъ* — 274 (з перебитим носом). Мабуть, сюди слід віднести також назви *Подоприбаита* — 51 та *Подопригора* — 133(8), які можуть вказувати на ріст людини.

Крім наведених пластів, є ще кілька особових назв, причини виникнення яких неясні, напр.: *Замрыборцъ* — 93(3), *Калиносъ* — 242, *Рубайполь* — 177 (можливо, від якоїсь топонімічної назви) та *Тяжикунъ* — 188.

Особові назви-словосполучення

У «Реестрах...» ці особові назви здебільшого випадкові і не піддаються якійсь чіткій класифікації чи за способом творення, чи за семантичними ознаками. Причини їх появи могли бути різні. Такі з них, як *Богадя* — 334 (перестановка — замість *для Соза*), *Божебронъ* — 204 (пор. польське *boże bronі*, тобто *борони боже*), *Панъбратъ* — 288, *Помагайзайко* — 240, могли бути дані їх носіям внаслідок звички часто вживати ці словосполучення. Такі,

²³ Ця особова назва свідчить, що слово *кожа* в той період, як і тепер, уживалося в деяких українських говорах.

як *Голяпотьлиця* — 22, *Голенаговъ* — 60 (від *Голенагъ*, тобто *голий* і *нагий*, пор. рос. *гол* и *наг*), *Штанаодна* — 296, характеризують зовнішній вигляд людини або її майновий стан (убогість), інші, як *Божаямолитва* — 296, *Отченашъ* — 310(2), пов'язані з релігією. Особові назви *Кривоebaбы* — 8, *Чурбабинъзять* — 15, *Хитрошашинъ* — 45 (від *Хитра Шаша*), вказують на приналежність до конкретної сім'ї чи родини, а особові назви *Жолтаявода* — 296, *Ковалънарощный* — 231 — можливо, на місце походження або праці (*Ковалънарощный* — коваль, що проживав чи мав кузню на якомусь розі села або міста). Решта особових назв-словосполучень пов'язана з різними іншими мотивами. Тут зустрічаються: *Батянашъ* — 42, *Бълаякапица* — 164, *Дятковисковый* — 283, *Молотовыйбуть* — 140, *Панскогополя* — 335 і подібне до нього *Широкоеполя* — 170, *Повторабатька* — 7, *Повторакожуха* — 251 чи *Пулторакожуха* — 148, *Рудыйбудакъ* — 246, *Самкуменко* — 100 (від *Сам кумъ*), неясне *Соколъповоль* — 277 та виражена словосполученням аж із трьох слів, особова назва *На Мозоръщичиной зоръ* — 275.

* * *

Поданий в статті аналіз українських козацьких особових назв-комполитів і словосполучень свідчить, що словоскладання і використання (але в значно меншій мірі) словосполучень у XVII ст. були досить поширеними і продуктивними засобами творення особових назв, які в багатьох випадках у закріпленій формі збереглися серед українського народу й дотепер і виступають зараз як прізвища²⁴.

Проаналізовані в статті особові назви мають різну, часто неясну, семантику, причому більшість з них у цій чи іншій мірі не позбавлена жартівливо-зневажливого або юмористичного відтінку. Усі вони становлять певний інтерес не тільки з філологічного боку (зокрема, для глибокого вивчення особливостей староукраїнського словотвору), але й з боку історико-побутового як цікавий матеріал, що так або інакше характеризує побут і духовну діяльність наших предків.

УКРАИНСКИЕ КАЗАЦКИЕ ЛИЧНЫЕ НАЗВАНИЯ (КОМПОЗИТЫ И СЛОВОСОЧЕТАНИЯ) СЕРЕДИНЫ XVII в.

(На матеріалі реєстрів запорожського війська Богдана Хмельницького, складених після Зборівського договору 1649 г.).

(Р е з ю м е)

Аналіз трьох словообразовательних типів українських козацьких складних личних названь (названия, образованные соединением основы прилагательного с основой имени существительного; названия, образованные соединением глагола с именем существительным, и названия, выраженные сло-

восочетаниями) свидетельствует об их продуктивности и сравнительно большой распространенности (в меньшей степени для третьего из них) среди украинского казачества XVII в.

Первый тип личных названий образуется соединением основы прилагательного с основой имени существительного при помощи соединительного гласного о. Характерной словообразовательной особенностью второго типа личных названий является употребление первой (глагольной) составной части в форме второго лица единственного числа повелительного наклонения в соединении с именем существительным в форме именительного падежа (исключения составляют: *Дурбаба* вместо *Дурибаба*; *Махиборода* — *Махайборода*; *Простебогъ* — *Простибогъ*; *Скалозубъ* — *Скализубъ* и *Валигорода* — *Валигородъ*). Личные названия третьего типа не поддаются четкой классификации.

Проанализированные личные названия имеют разную, в ряде случаев нечеткую семантику, причем большинство из них не лишено ярко выраженного шуточно-пренебрежительного или юмористического оттенка. Все они составляют определенный интерес не только с филологической, но также историко-бытовой точки зрения как ценный материал, в известной степени характеризующий быт и духовную деятельность украинского народа того времени.

²⁴ Пор. Ю. К. Р е д ь к о, назв. праця, стор. 128.

Д. Г. БУЧКО

ЗРАЗОК РОЗРОБКИ «ЗВОРОТНОГО ІСТОРИЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

(В порядку обговорення)

Західноєвропейські та деякі слов'янські мови вже давно мають зворотні словники, які можуть бути використані в багатьох ділянках мовознавства, але насамперед вони сприятимуть ґрунтовнішому вивченню словотвору мови. В українському мовознавстві ще нема такого роду словника, проте, як нам стало відомо, над укладанням «Зворотного словника сучасної української мови» працюють С. П. Самійленко і В. М. Прилипка. Велику цінність для розвитку мовознавства можуть мати також і зворотні історичні словники. Оскільки робота над складанням картотеки «Історичного словника української мови XIV—XV ст.» майже повністю завершена, створена підстава й для роботи над майбутнім «Зворотним історичним словником української мови» цього ж періоду. В нашій статті подаємо спробу розробки такого словника, яку необхідно попередити деякими поясненнями¹.

Усі частини мови в реєстрі «Зворотного словника...» наводяться в основних формах² без граматичних форм, сучасних відповідників і цитатного матеріалу. Якщо прикметники, дієприкметники, займенники і числівники прикметникового відмінювання засвідчені в пам'ятках в одному роді, вони наводяться у словнику в основній формі лише наявного роду. Короткі форми прикметників, займенників і числівників, а також форми ступенів порівняння прикметників і якісних прислівників, утворених синтетичним способом, виділяються як окремі реєстрові слова.

¹ Ширше наші думки про побудову «Зворотного історичного словника» викладені в статті «Деякі питання побудови «Зворотного історичного словника української мови», див. «Дослідження і матеріали з української мови», т. V, К., 1962.

² Основною формою для іменника вважається форма називного однини (в називному множині стоять лише етнічні та місцеві назви, а також іменники, що зустрічаються лише в множині); для дієслів — неозначена форма; для прикметників, дієприкметників, займенників і числівників прикметникового відмінювання — називний однини чоловічого, жіночого і середнього роду.

Оскільки в пам'ятках зустрічається значна кількість фонетичних і орфографічних варіантів окремих слів, напр.: берег, брегу, брѣзѣ, беръговъ, між ними визначається основний варіант. У поданих прикладах основним варіантом є слово берег, засвідчене в основній формі. Якщо в пам'ятках виступає кілька варіантів слів, засвідчених в основних формах слова, напр.: боярин, болярин, боарин, основним варіантом є найчастіше вживане в пам'ятках слово боярин. Коли всі варіанти даного слова вжиті у непрямих відмінках, основний варіант установлюється також за частотою вживання. Наприклад, на основі частоти вживання варіантів: бчо(л) і бче(л) — визначається основний варіант *бчола. Коли ж різні фонетичні варіанти запозиченого слова свідчать про різні шляхи його проникання в староукраїнську мову, вони подаються як окремі реєстрові слова, напр.: аменѣ (запозичення з латинської через польську мову), аминь (запозичення з грецького джерела). Окремими реєстровими словами подаються в словнику й морфологічні варіанти слів, напр.: априль і априліи, Анка, Аннушка і Анна.

Фонетичні та орфографічні варіанти подаються курсивом під основними формами слова, розташованими в алфавітному порядку, напр.: *Андрѣи, Андрей, Анѣдрей, Андріи, Анѣдрѣи, Анѣдрѣи*. Зіркою (*) позначені слова, які не засвідчені в пам'ятках в основній формі, а відтворені укладачем, тому зірка в даному випадку не відповідає прийняттю у мовознавстві позначкам. У круглих дужках подаються частини слів, реконструйовані видавцем або укладачем словника. Слова, що зустрічаються тільки в пам'ятках, написаних латинським алфавітом, у словнику також подаються латинським алфавітом, напр.: *artykuł, Bobrujsk*.

Хоч ъ, ь у XIV—XV ст. не мали вже звукового значення і вживалися лише за традицією, у словнику вони зберігаються. Вертикальні риси, які відділяють ъ, ь від основи, вказують на те, що слово вживається в пам'ятках із ъ, ь або без них, напр.: ажет/ъ, берегъ/ь, албул/ъ/ь. Риск не ставимо, коли слово засвідчене в пам'ятках лише з ъ або ь, напр.: о. н. блажь, част. алижь. о. н. аксакъ. Усі слова, що закінчуються на приголосний, після якого стоять зредуковані ъ, ь, в реєстрі словника розміщуються під відповідними приголосними, напр.: браславль, ангель, априль — під «л», ахматъ, братъ, бытъ — під «т», бродецъ, богомолецъ, богоносець, бахлуецъ — під «ц» і т. д.

Певні труднощі виникають при розрізненні слів, які закінчуються на -и. У словнику ми дотримуємося такого принципу: 1) якщо -и стоїть в кінці слова після голосного, він якісно рівнозначний -й, напр.: болей, архыереи, берестейскіи, богородицькыи; 2) коли ж -и стоїть в кінці слова після приголосного, він якісно рівнозначний -і, напр.: али, бѣжати, балковци, борыничи, боле-страшичи, бодѣши, бѣчеши.

Перед усіма словами в реєстрі словника подані курсивом скорочені позначки, які повинні інформувати читача про дану ча-

стину мови, рід іменника, вид дієслова, а також виділяти власні особові та місцеві назви. Коли закінчення власної назви нечітко або неправильно інформує про рід, тоді, крім загальної позначки, вказується додатково рід, напр.: о. н., ч. р. Андриця, о. н., ч. р. Анастасіє. Якщо форми слів місцевої та особової назв співпадають, то слово фіксується в реєстрі словника лише один раз. На існування двох власних назв вказують позначки перед реєстровим словом, напр.: м. н., о. н. Андріяшъ. Якщо ж збігаються форми власної і загальної назв, вони подаються окремими реєстровими словами, напр.: ч. р. берест і м. н. берест. При субстантивованих прикметниках дається позначка субст. прикм. Кількість наявних омонімів позначається арабською цифрою перед словом, напр.: с. р. ²коло. Якщо омоніми є різними частинами мови, перед ними даються ще відповідні позначки, напр.: с. р., прийм. ²коло. Всі реєстрові слова у словнику подаються з малої букви.

Різноманітні графічні написання букв зводяться до одного графічного знака, напр., 8, ou, r передаються знаком у; ǝ — сполученням кс; w — знаком о; ɵ — знаком ф; ɿ — знаком я; s — знаком з.

Автор не претендує на повне й остаточне вирішення всіх питань, зв'язаних з побудовою «Зворотного словника української мови» історичного типу, і з вдячністю прийме всі зауваження і думки, які будуть висловлені в зв'язку з цією статтею.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

діеприкм. — діеприкметник	прикм. — прикметник
док. — ² оконаний вид	присл. — прислівник
ж. р. — жіночий рід	спол. — сполучник
займ. — займенник	с. р. — середній рід
м. н. — місцева назва	субст. прикм. — субстантивований прикметник
недок. — недоконаний вид	част. — частка
о. н. — особова назва	числ. — числівник
о. н., ч. р. — особова назва, чоловічого роду	ч. р. — чоловічий рід
прийм. — прийменник	

<p>А</p> <p>спол. а</p> <p>прикм. *бабишева</p> <p>прикм. богданова</p> <p>о. н. быздыга</p> <p>ж. р. *беседа</p> <p>ж. р. аренда</p> <p>о. н. буда</p> <p>ж. р. *береза</p> <p>м. н. *брънза</p> <p>о. н. анасіа</p> <p>ж. р. *бродка</p> <p>ч. р., о. н. андрейка</p> <p>м. н. белка</p>	<p>о. н. билка</p> <p>о. н. *анка</p> <p>ж. р. *буковинка</p> <p>м. н. *басинка</p> <p>о. н. армѣнка</p> <p>о. н. армѣнка</p> <p>о. н. беричка</p> <p>ж. р. бочка</p> <p>о. н. анушка</p> <p>о. н. аннушка</p> <p>ж. р. *бчола</p> <p>ж. р. *бчела</p> <p>ж. р. анатема</p> <p>ж. р. анафема</p>
---	--

ж. р. *буковина	с. р. *благословене
прикм. аннушчина	с. р. *благословенье
о. н. анна	с. р. благоизволение
о. н. ана	с. р. *благопроизволение
м. н. буковѣна	с. р. *благодарение
о. н. бера	с. р. *благовѣщеніе
о. н. алекса	ч. р., о. н. анастасіе
ч. р. архимандрита	м. н. *берестіе
о. н. бонта	м. н. *берестіе
м. н. бакота	с. р. *богомолье
о. н. алжбѣта	присл. *безвинне
м. н. бѣрезовица	прикм. *бобровое
ж. р. *болница	прикм. *благое
ч. р., о. н. *безхача	прикм. божое
ж. р. братанича	прикм. *божеве
о. н., м. н. *баша	прикм. *божие
о. н. *братша	с. р. *болонье
	с. р. *битье
	Ж
о. н. *басарабъ	спол. аж/ъ/ь
о. н. албъ/ь	част. алижъ
о. н. *бобъ	м. н. *будорожъ
о. н. барбъ	
	З
о. н. болеславъ	займ. аз/ъ/ь
прикм. андреевъ	прийм. без/ъ/ь
прикм. андрѣевъ	присл. близ/ъ/ь
м. н. бродов	о. н. *буз/ъ
прикм. андрейков/ъ/ь	
ч. р. *богословъ	И
прикм. богдановъ	прикм. белоградски
прикм. александровъ	прикм. бѣлоградски
м. н. белашов	прикм. белгородски
	о. н. балицки
Г	м. н. башотѣни
ч. р. *бегъ	недок. *бывати
ч. р. берегъ/ь	недок. бантовати
ч. р. *брегъ	недок. *бегати
ч. р. *брѣгъ	недок. бѣжати
ч. р. *берьгъ	ж. р. богомати
ч. р. бог/ъ/ь	недок. брати
ч. р. 2* бѣгъ	недок. бити
	недок. благословити
Д	м. н. beresti
ч. р. *брадъ	недок. бити
м. н. *бѣлоградъ	м. н. баймаковци
м. н. *бѣлоградъ	м. н. борискоуци
ч. р. *брод/ь	ч. р., о. н. баши
ч. р. апродъ	прикм. ближши
ч. р. *брудъ	прикм. ближши
	м. н. богданеши
прикм. *апостолское	м. н. *армѣн(еши)
с. р. *благословенне	
	Н
Й	о. н. богдан/ъ/ь
прикм. брѣславский	ч. р. *баранъ
прикм. *браславский	ч. р. амень/ъ/ь
прикм. братславский	ч. р. аминь/ъ
о. н. барановский	

прикм. бѣлоградский
 прикм. *билоградский
 прикм. *белоградский
 о. н. бабинский
 прикм. бучацкий
 прикм. бучацкий
 прикм. бучацкий
 прикм. бучацкий
 прикм. бучацкий
 прикм. бучацкий
 ч. р. *априль
 прикм. *богоносный
 діеприкм. *богоносный
 діеприкм. будущий
 прикм. бѣлый
 прикм. *белый
 прикм. *белый
 прикм. *благословенный
 субст. прикм. *богаты
 діеприкм. *быты
 діеприкм. бывшій
 о. н. андрѣи
 о. н. андрей
 о. н. андрей
 о. н. *андри
 о. н. андрѣи
 о. н. андрѣи
 ч. р. братѣи
 ч. р. *братѣи
 ч. р. *братѣи
 ч. р.

К
 ч. р. братаник
 ч. р. *братеникѣ
 ч. р. *братеникѣ
 ч. р. *братеникѣ
 ч. р. *бортникѣ
 ч. р. бродокѣ
 м. н. bobrujsk
 ч. р. *букѣ

Л
 ч. р. *аггелѣ
 ч. р. *ангелѣ
 ч. р. априль
 ч. р. априль
 ч. р. *апостолѣ/
 ч. р. *artykuł
 о. н. батирескулѣ

М
 о. н. адамѣ
 о. н. баграмѣ
 о. н. бучумѣ

Ц
 ч. р. бродецѣ
 ч. р. богомолецѣ/
 ч. р. *болванецѣ
 о. н. банницѣ
 о. н. боцѣ

прикм. аннин
 ч. р. боярин
 ч. р. болѣринѣ/
 ч. р. *болѣринѣ
 ч. р. *болѣринѣ
 ч. р. болѣринѣ
 ч. р. болѣринѣ
 о. н. аннѣ
 прикм. алексин
 о. н. брян

О

спол. або
 спол. алюбѣ
 м. н. березовѣ
 с. р. *бискупство
 с. р. братство
 с. р. брацтво
 с. р. братѣство
 прикм. благо
 о. н. андрейко
 о. н. андрѣико
 о. н. андрѣико
 діеприкм. бранѣ
 о. н. александрѣ
 с. р. блато
 с. р. *блото
 с. р. болото
 прикм. *бреховичѣ

Р

ч. р. бобрѣ
 о. н. александрѣ/
 о. н. александрѣ
 о. н. александрѣ
 ч. р. *бурмистрѣ
 ч. р. брылярѣ

Т

ч. р. братѣ/
 недок. братѣ
 недок. быть
 ч. р. берест
 ж. р. борзость
 ж. р. *близкость
 ч. р. аугустѣ

У

о. н. албу
 о. н. баду
 о. н. александрѣ
 о. н. *барсу
 о. н. *билцу

Ш

о. н. богушѣ/
 о. н. андрѣишѣ/
 м. н. о. н. андрѣишѣ
 м. н. андрѣишѣ
 о. н. андрѣишѣ

Ч

ч. р. богачѣ
 м. н. *бучачѣ/
 о. н. бабичѣ
 о. н. богдановичѣ
 о. н. александровичѣ
 о. н. борисовичѣ

Ы

прикм. боярскы
 прикм. бучачскы
 м. н. бережаны
 Я
 прикм. *белая
 прикм. *бортная

ОБРАЗЕЦ РАЗРАБОТКИ «ОБРАТНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА»

(В порядке обсуждения)

(Резюме)

Статья представляет собой образец разработки «Обратного исторического словаря украинского языка». В предисловии к образцу автор вкратце излагает свои мысли о построении такого рода словаря.

В реестре «Обратного словаря...» все части речи подаются лишь в основных формах без современных соответствий и цитатного материала. Среди фонетических и орфографических вариантов на основе частотности определяется основной вариант, которым является наиболее употребляемая форма данного слова.

Общезвестно, что ъ, ь в XIV—XV вв. уже не имели звукового значения и употреблялись лишь по традиции, однако в словаре они сохраняются. Вертикальные черты, которые отделяют ъ, ь от основы, указывают на то, что слово употребляется в памятниках с ъ, ь или без них. Все слова, которые оканчиваются на согласный, после которого стоят ъ, ь, размещаются под соответствующими согласными. Перед всеми словами поданы курсивом сокращенные пометки. Наличие омонимы обозначаются арабской цифрой перед словом.

ЗМІСТ

Грицютенко І. Є., Деякі проблеми української літературної мови в працях І. Нечуя-Левицького	3
Коць Л. М., Із спостережень над засобами вираження умовної та бажальної непрямой модальності в сучасній українській літературній мові	15
Закревська Я. В., Українські назви картоплі (<i>Solanum tuberosum</i>)	28
Онишкевич М. М., Питальні, заперечні та означальні займенники західних говорів УРСР у світлі даних лінгвогеографії	37
Карпова В. Л., Математична термінологія галицьких шкільних підручників у 20—30-х роках ХХ ст.	52
Гринчишин Д. Г., Іменникова синоніміка в українських пам'ятках XIV—XV ст.	67
Єдлінська У. Я., Із спостережень над формою українських грамот XIV—XV ст.	81
Керницький І. М., Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика «Війтівських книг» XVI—XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту, на Лемківщині	91
Полюга Л. М., Із спостережень над абстрактною лексикою української актової мови XIV—XV ст.	109
Гумецька Л. Л., Особові назви литовського походження в українських грамотах XIV—XV вв.	121
Залеський А. М., Спостереження над українськими прізвищами XVII в.	133
Худаш М. Л., Українські козацькі особові назви (композиції і словосполучення) середини XVII ст.	146
Бучко Д. Г., Зразок розробки «Зворотного історичного словника української мови»	158

СОДЕРЖАНИЕ

Грицютенко И. Е., Некоторые проблемы украинского литературного языка в работах И. Нечуя-Левицкого	13
Коць Л. М., Из наблюдений над средствами выражения условной и желательной косвенной модальности в современном украинском литературном языке	27
Закревская Я. В., Украинские названия картофеля (<i>Solanum tuberosum</i>)	36
Онышкевич М. М., Вопросительные, отрицательные и определительные местоимения западных говоров УССР в свете данных лингвогеографии	51
Карпова В. Л., Математическая терминология галицийских школьных учебников в 20—30-х годах ХХ ст.	66
Гринчишин Д. Г., Синонимика имен существительных в украинских памятниках XIV—XV вв.	80
Едлинская У. Я., Из наблюдений над формой украинских грамот XIV—XV вв.	90
Керницкий И. М., Судебно-административная и общественно-экономическая лексика «Войтовских книг» XVI—XVII ст. с. Одреховы, бывшего Сяноцкого повета, на Лемковщине	108
Полюга Л. М., Из наблюдений над абстрактной лексикой украинского актового языка XIV—XV вв.	120
Гумецкая Л. Л., Личные названия литовского происхождения в украинских грамотах XIV—XV вв.	132
Залеский А. Н., Наблюдения над украинскими фамилиями XVII в.	145
Худаш М. Л., Украинские казацкие личные названия (композиции и словосочетания) середины XVII в.	156
Бучко Д. Г., Образец разработки «Обратного исторического словаря украинского языка»	163